श्रीस्वामिनारायणो विजयतेतराम् ।

हरिगीता ।

हरिजीवनदासकृत-गुर्जरानुवादसहिता ।

सनातनधर्मधुरन्धराचार्यश्री-

श्रीपतिप्रसादजी महाराजश्रीनी आज्ञाथी

मुक्तमन्दिरतरफथी छपावी प्रसिद्धकर्ता

सद्गुरुस्वामी भक्तिप्रियदासजी ।

निर्णयसागर प्रेस मुंबई.

संवत १९८६. सन १९३०.

ॐ

श्रीस्वामिनारायणो विजयतेतराम् ।

हरिगीता ।

हरिजीवनदासकृत-गुर्जरानुवादसहिता ।

सनातनधर्मधुरन्धराचार्यश्री-

श्रीपतिप्रसादजी महाराजश्रीनी आज्ञाथी

सुरतमन्दिरतरफथी छपावी प्रसिद्धकर्ता-

सद्गुरुस्वामी भक्तिप्रियदासजी ।

निर्णयसागर प्रेस मुंबई.

संवत् १९८६, सन १९३०.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya-sagar Press, 26–28 Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Sadguruswami Bhaktipriyadasaji, Surat.

ॐ

श्रीनारायणमुनिर्जयति ।

इयं गीता गीता प्रकटितनृनाम्येन हरिणा
जनन्या अत्युग्रं भवदहनतापं शमयता ।
धृता श्रद्धापूर्वं हृदि सपदि निःश्रेयसकरीं
दृढां भक्तिं दत्ते भगवति हरौ धर्मतनये ॥ १ ॥

विज्ञप्तिः—

આ હરિગીતા સર્વ દુઃખો તથા તેના મૂળભૂત પાપોને હરનારા પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ પુરૂષોત્તમ શ્રીહરિના વદનારવિંદમાંથી વેદામૃતવત્ ગીતામૃતવત્ નીકળેલી છે. આત્યંતિક મોક્ષના સાધનભૂત એકાંતિક આત્યંતિક ભક્તિયોગ અને તેનાં સ્વધર્મ, (નિષ્કામ કર્મયોગ) આત્મા પરમાત્માનું વિજ્ઞાન, પરમાત્મ વ્યતિરિક્ત વિષયવાસનામાં વૈરાગ્ય વિગેરે સાધનોથી ભરપૂર આ ગીતા ક્ષીરસાગરમાંથી સમુદ્ધાર કરેલા અમૃતની માફક સમસ્ત સચ્છાસ્ત્રરૂપ અગાધ દુગ્ધસિંધુના મધ્યભાગમાંથી નવનીતવત્ સમુદ્ધાર કરેલી છે. આ ગીતા પોતાના પરમ પ્રેમાસ્પદ પ્રેમવતી માતાનો અંતસમય જાણીને તેમના મોક્ષના મિષથી સમસ્તના શ્રેયમાટે કૃપાથી આવિષ્કાર કરેલી છે. જેનો મહિમા શતાનંદમુનિએ મૂળ ગ્રંથમાંજ વર્ણવ્યો છે. આ સર્વ અર્થતો વાંચવા વિચારવાથીજ વિદિત થશે, જેથી વિશેષ વિવેચનની જરૂર નથી. આના પાંચ અધ્યાય છે. સત્સંગિજીવનના પ્રથમ પ્રકરણમાં અધ્યાય ૩૨ થી ૩૬ સુધી છે. આમાં આખા સત્સંગિજીવન ગ્રંથનો કે સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રમાત્રનો તાત્ત્વિક નિર્ગલિતાર્થ સરસ સરલ સુસ્પષ્ટપણે સંક્ષેપમાં આવી જાય છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં મોક્ષના મુખ્ય ઉપાયભૂત એકાંતિક ભક્તિની અભિવૃદ્ધિમાં પરમાત્મમાહાત્મ્યજ્ઞાનની આવશ્યક્તા બતાવીને, તે જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ સત્સમાગમથી થવાની કહીને, સમાગમ કરવા યોગ્ય સંતોનાં શુભ લક્ષણો તથા તેમના સંગથી માહાત્મ્યજ્ઞાનના ઉદયનો પ્રકાર તથા તેમનો અપાર મહિમા કહ્યો છે. બીજા અધ્યાયમાં ભક્તિમાં

ઉપાય થાય એવા નિષ્કામ ધર્મનું સ્વરૂપ, તેનો મહિમા, તેના અધિકારીઓ અને વર્ણાશ્રમવિભેદથી ભિન્ન ભિન્ન સામાન્ય વિશેષ ધર્મો તથા ત્યાગીઓના ટુંકામાં ધર્મો કહ્યા છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહેવાપૂર્વક આત્મ પરમાત્મસ્વરૂપના વિજ્ઞાનનો પ્રકાર અને પરમાત્મજ્ઞાનના પ્રસંગથી જગજ્જન્માદિ પ્રકાર વર્ણવ્યો છે. ચોથા અધ્યાયમાં વૈરાગ્યનું વિસ્પષ્ટ સ્વરૂપ અને ઉદયના ઉત્તમ ઉપાયો જગતનું અલ્પત્વ–અસ્થિરત્વ–દુઃખોત્તરકાલીનત્વાદિ દોષદર્શનરૂપ દર્શાવ્યા છે. પાંચમા અધ્યાયમાં સ્વધર્માદિ ત્રણ અંગથી સાધ્ય એવી **ભક્તિનું સ્વરૂપ** અને તેના શ્રવણાદિ નવ ભેદોનું વિસ્તૃત વિવેચન તથા ભગવાનમાં દૃઢ ભક્તિનિષ્ઠાવાળાની સ્થિતિ તથા તેનો મહિમા વિગેરે વર્ણવ્યું છે. એ રીતે આ હરિગીતામાં સારસંગ્રહ છે, તેતો વાંચવાથી વિદિત થશે. આ રીતે આ હરિગીતા હરિજનોના અત્યંત ઉપયોગની છે પણ ગીર્વાણવાણીમાં હોવાથી સર્વોપયોગી ન થાય. જો ગુર્જરાનુવાદ હોય તો સર્વોપયોગી થાય એમ જાણીને આ ગીતાનું ભાષાંતર **શાસ્ત્રી હરિજીવનદાસે** કર્યુંછે. ભાષાંતરમાં બે સંસ્કૃત ટીકાને અનુસારે વિશેષ વિવેચન સાથે સરસ બહુ ઉપયોગી અર્થ કર્યો છે તેતો વાંચવાથી માલમ પડશે. આ પંચાધ્યાયી ગીતા સત્સંગમાં અતિ ઉપયોગી જાણી સુરત મંદિરના મહાન્ત સદ્‌ગુરુ સ્વામી **ભક્તિપ્રિયદાસજીએ** વડતાલ મંદિરના મુખ્ય કોઠારીશ્રી **ચતુરભક્ત**દ્વારા સનાતન ધર્મધુરંધર આચાર્યશ્રી **શ્રીપતિપ્રસાદજી મહારાજશ્રીની** આજ્ઞા મેળવી નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં સર્વોત્તમ સ્વરૂપમાં છપાવી છે. મૂળનો પાઠમાત્ર કરવો હોય તેમનેપણ સરલ પડે અને અનુવાદમાત્ર વાંચવો હોય તેનેપણ સરલ પડે એવા વિચારથી ઉપરના ભાગમાં મૂળ શ્લોકો અને નીચે અનુવાદ એક સાથેજ રાખવામાં આવ્યોછે. માટે આવા ઉત્તમ ગીતામૃતનું સર્વ કોઈ પાન કરશે એવી આશા છે. આ જ્ઞાનગીતાની ચોપડીયો વડતાલ–સુરત–મુંબઈ વિગેરે મંદિરોમાં મળશે.

धर्मज्ञानविरक्तिभक्तिभिरियं निःश्रेयसाध्वश्रियं
पुष्णन्ती हरिकृष्णवक्त्रकमलात् हृद्या स्वयं निर्गता ।
विज्ञानामृतवर्षिणी भवभयप्रध्वंसिनी सेव्यतां
सेयं श्रीहरिकृष्णपादकमलद्वन्द्वैकसेवार्थदा ॥ १ ॥

लि. पु. निरन्नमुक्तदास, सुरत.

श्रीहरिर्जयति ।

हरिगीता–पञ्चाध्यायी.

गुर्जरानुवादसहिता ।

सुव्रत उवाच—**सर्वसद्गुणसम्पन्ना माता प्रेमवती हरिम् । नारायणावतारं स्वं पुत्रं प्रोवाच भूपते ! ॥१॥** प्रेमवत्युवाच—**नमस्तुभ्यं भगवते हरये कष्टहारिणे । नारायणाय ऋषये प्रपद्याय मुमुक्षुभिः ॥२॥**

[1]અધ્યાય ૧ લો.

આ ગીતા જેમણે નૃનાટ્ય પ્રકટ કર્યું છે એવા શ્રીહરિએ સ્વજનનીના અતિ ઉગ્ર ભવદાવાનળના તીવ્ર તાપને શમાવવામાટે ગાન કરેલી છે. આ હરિગીતાને શ્રદ્ધાપૂર્વક હૃદયમાં ધારણ કરે તો ધર્મતનય ભગવાન્ શ્રીહરિમાં કલ્યાણકારિણી દૃઢ ભક્તિ તત્કાળ આપેછે ॥૧॥ આ હરિગીતામૃતરૂપ નદીનો પ્રવાહ સર્વ સંતાપને શમાવનારો, સર્વ કોઇએ સુખેથી પામવા યોગ્ય છે, માટે અમૃતના અર્થિઓએ આનું સદા સેવન કરવું ॥૨॥ પોતાવિષે ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યે સહિત એકાંતિકી ભક્તિ દૃઢ કરવામાટે શ્રીહરિએ માતાના મિષથી આ જ્ઞાનગીતા ભૂમિ ઉપર ગાન કરેલી છે ॥૩॥

સુવ્રતઋષિ કહેછે—હે પ્રતાપસિંહ ભૂપતે ! અદ્રોહ–અનસૂયા–મૈત્રી–કરૂણા–સુશીલતા આદિક સર્વ સંતોના સદ્ગુણોએ સંપન્ન એવાં પ્રેમવતી (પુત્રરૂપ ભગવાનમાં ગાઢ પ્રેમ હોવાથી સાર્થક સંજ્ઞાવાળાં અથવા પતિમાં પ્રેમપ્રકર્ષ પેખીને શ્વસુરે પ્રેમવતી નામથી બોલાવેલાં) માતા જગતના અનુગ્રહ અર્થે અવતરેલા સાક્ષાત્ નારાયણ પોતાના પુત્ર શ્રીહરિ પ્રત્યે પુછવાના અર્થો પુછવા માટે બોલ્યાં ॥૧॥ **પ્રેમવતી કહેછે**—તમો માયાથી મોહ પમાડતા થકા પુત્રભાવથી પ્રકટ્યા છો પણ તમો હાલમાં મારા 'મુમુક્ષુઓએ સમાશ્રય કરવા યોગ્ય, સકળ સંકટને સંહરનારા, સર્વ પાપને હરનારા, સર્વ કલ્યાણગુણે સંપન્ન, સાક્ષાત્ નારાયણ ભગવાન્ છો' એમ બરોબર ઓળખ્યામાં આવ્યા છો. આવા શ્રીહરિ આપને હું નમસ્કાર કરૂંછું ॥૨॥

---

[1] આ અધ્યાયમાં શ્રીહરિએ ભક્તિ માતાને સાધુઓનાં લક્ષણો અને તેમના સમાગમનો મહિમા વર્ણવ્યો છે.

अज्ञानस्य निवृत्तिः स्यान्मायाख्यस्य यथाञ्जसा । हरे ! संसृतिमूलस्य तथा मामनुशाधि भोः ! ॥३॥ ग्राम्यसौख्यविरक्ताऽहं त्वां प्रपन्नाऽस्मि सन्मते ! । अतो मुमुक्षवे मह्यं वक्तुमर्हसि यद्धितम् ॥४॥ जानामि त्वामहं साक्षान्नारायणमृषिं प्रभुम् । कृतावतारं क्षेमाय भूतले सर्वदेहिनाम् ॥५॥ स त्वं ममाज्ञानमपाहराशु यथा तमोऽर्कः प्रकटप्रतापः । स्वमायया गोपितदिव्यभावः सम्प्रा-

હે હરે! મારા સંસૃતિના મૂળભૂત, માયા નામના અનાદિ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ અનાયાસથી-જલદી જે પ્રકારે થાય તે પ્રકારે મને ઉપદેશ કરો ॥૩॥ હે સન્મતે! હું ગ્રામ્ય સુખાભાસથકી તીવ્ર વૈરાગ્ય પામીને, અખંડ સુખની સ્પૃહા કરીને, ભવબંધનથકી મુકાવાની ઇચ્છાથી પરમકારુણિક આપના શરણને પામીછું, માટે મને મારા હિતને કરનારૂં જે સાધન હોય તે કહેવાને યોગ્ય છો ॥૪॥ હે ભગવન્! હું તમોને પ્રભુ-કર્મવશ્ય નહિ અથવા અક્ષરાદિ સર્વના પ્રશાસનમાં સમર્થ, નારાયણઋષિ-સ્વતઃ સર્વને સર્વદા સાક્ષાત્કાર કરનારા નારાયણ, ભૂતળ ઉપર સર્વ દેહિઓના આત્યંતિક ક્ષેમ માટે ધારણ કર્યો છે અવતાર જેમણે, એવા સાક્ષાત્ સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ જાણુંછું **'नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप'** એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે ॥૫॥ જેમ પ્રકટપ્રતાપ-અતિ ઉજ્જવળ સહસ્ર કિરણોવાળો સૂર્ય તુરત તમને હરેછે, તેમ પ્રકટપ્રતાપી તમો મારા અનાદિ અજ્ઞાન તમને તત્કાળ હરો. 'વિજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી અજ્ઞાનરૂપ અંધકારની નિવૃત્તિ થાયછે, વિજ્ઞાનતો એક પોતાનાથીજ સંપાદન કરી શકાયછે, તેમાં બીજા મારાથી શું થઈ શકે?' એમ કહેશો નહિ, કેમકે તમો પોતાની માયાથી ગોપિતદિવ્યભાવ છો, એટલે પરમાત્મા આપના સ્વરૂપનું વિજ્ઞાન યોગિઓનેપણ અગમ્ય છે, કારણ કે માયારૂપી પડદાથી તમારો અધો દિવ્યભાવ તમોએજ ઢાંકી દીધો છે. આ ગુણમયી દૈવી તમારી માયા દુરત્યય છે. જે તમારા શરણને પામે છે તે આ માયાને તરેછે. શરણવરણથી પ્રસન્ન થએલા આપેજ આવિષ્કાર કરેલા સ્વસ્વરૂપને પ્રકાશ કરનારા વિજ્ઞાનરૂપ પ્રકાશથી યોગિઓનો પણ અજ્ઞાનઅંધકાર વિનાશ થાય છે. માટે ઇશ—અજ્ઞાનનિવા-

र्थयामीति भवन्तमीशम् ॥६॥ सुव्रत उवाच—**एवं जनन्या प्रणयेन पृष्टो हरिः स्वतःसिद्धविशुद्धबोधः । मुमुक्षवेऽध्यात्मिकशास्त्रमाद्यं प्रीतः स तस्यै नृपते ! जगाद ॥७॥** श्रीहरिरुवाच—**शृणु मातर्हितं वच्मि भवत्यै शास्त्रसम्मतम् । मुमुक्षवे विरक्तायै निर्णीतं वेदवेदिभिः ॥८॥ श्रीकृष्णो भगवान् साक्षाद्यो विष्णुः पुरुषोत्तमः । स**

રણમાં સમર્થ એવા આપના શરણને પામીને હું પ્રાર્થના કરૂંછું ॥૬॥

સુવ્રતઋષિ કહેછે—હે નૃપતે ! એવી રીતે માતા પ્રેમવતીએ પરમ પ્રેમથી પુછેલા, સ્વતઃ-સ્વભાવથીજ, સિદ્ધ–વિદ્યમાન, વિશુદ્ધ–સદાતિશુદ્ધ, બોધ-જ્ઞાન જેમને છે, (આવો બોધ બદ્ધ જીવોમાં હોતો નથી. મુક્તો શુદ્ધ બોધવાળા થાયછે પણ સ્વભાવથી નથી. નિત્યમુક્તો પણ ભગવાનની ઇચ્છાને આધીન નિર્મળજ્ઞાનવાળા છે. માટે સ્વતઃસિદ્ધ નિર્મળ વિજ્ઞાનવાળા તો ભગવાન્ એકજ છે **'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च'** એમ શ્રુતિએ કહ્યુંછે) એવા શ્રીહરિએ પ્રસન્ન થઇને મુમુક્ષુ માતા ભક્તિને આદ્ય–અન્ય વિદ્યાઓની અપેક્ષાએ અતિ શ્રેષ્ઠ હોવાથી સનાતન એવા આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનો અવબોધ આપ્યો. **આત્મા**–સર્વના શરીરી પરમાત્માને અધિકાર કરીને પ્રવર્તેલું ઉપનિષદાદિરૂપ શાસ્ત્ર તે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કહેવાય, તેનાથી જાણવા યોગ્ય વિજ્ઞાન તે આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર કહેવાય. અથવા–**આત્મા**–જીવાત્મામાં સત્સંગથી ઉત્પન્ન થતું સ્વધર્મ–આત્મા–પરમાત્મા–વૈરાગ્ય–ભક્તિનું જે જ્ઞાન તે આધ્યાત્મિક કહેવાય, તેનું શાસ્ત્ર એટલે તેને બોધ કરનારૂં શાસ્ત્ર તે આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર કહેવાય. આવા આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનો બોધ આપવા લાગ્યા ॥૭॥ હે માતઃ ! વેદતાત્પર્યને યથાર્થ જાણનારા વ્યાસાદિક મુનિઓએ જે નિઃશ્રેયસ માટે નિશ્ચય કરેલું છે તથા તત્ત્વપ્રતિપાદનપરાયણ સચ્છાસ્ત્રો જેને બોધ કરેછે એવું ઉત્તમ જે હિત છે તે મોક્ષની આકાંક્ષાવાળાં, તીવ્ર વૈરાગ્યવાળાં, માટેજ અધિકારી થએલાં એવાં તમોને હું કહુંછું, તેને સાવધાન મનથી સાંભળો ॥૮॥ હે માતઃ ! જેને સર્વમાં અંદર બહાર વ્યાપીને રહેલા હોવાથી **વિષ્ણુ** કહેછે **'यस्माद्व्याप्तं जगत्तेन तस्माद्विष्णुरिति स्मृतः'** એવી સ્મૃતિ છે. જેને ક્ષર અક્ષર પુરૂ-

एव सर्वभावेन सेवनीयो मुमुक्षुभिः ॥९॥ तस्यैव मायया लोको

ષની અપેક્ષાએ સ્વરૂપ-સ્વભાવ ગુણ-વિભૂતિ-વિગેરે વડે વિલક્ષણ હોવાથી **પુરૂષોત્તમ** કહેછે **'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः'** એમ ગીતામાં કહ્યું છે. જેને હેયપ્રત્યનીકત્વ (નિર્દોષ) અને કલ્યાણગુણૈકાશ્રયત્વરૂપ ઉભયલિંગને લીધે **ભગવાન્** કહેછે **'शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्द्यते । मैत्रेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥ ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥'** એમ સ્મૃતિમાં કહ્યુંછે. આ અર્થ **'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि'** આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કર્યોછે. એવા જે સાક્ષાત્ કૃષ્ણ-અક્ષરધામમાં અખંડ વિરાજમાન આનંદમય છે એજ મુમુક્ષુજનોએ સર્વભાવથી-સર્વાત્મભાવનાથી અથવા એકાંતિકભાવથી સદા સેવવા યોગ્ય છે. (પરમાત્મા સર્વના અંતરાત્મા હોવાથી તેનાથી એકપણ અનાત્મક (જેના આત્મા ન હોય એવું) નથી એવી તાત્ત્વિક સ્થિતિ જાણીને **'स एवेदं सर्वं' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' 'इदं हि विश्वं भगवान्'** આ શ્રુતિ સ્મૃતિમાં કહ્યા મુજબ 'આ સર્વ જગત્ ભગવાનજ છે' એવી સર્વાત્મભાવનાથી ભજનીય છે. અથવા-બહુ બુભુક્ષુઓ 'આ પ્રિય છે આ પ્રિય છે' એમ માનીને દૃષ્ટ અદૃષ્ટ એવાં પત્ની-પુત્ર-પશુ-સ્વર્ગાદિકને સેવેછે. મુમુક્ષુઓએતો એમ નહિ સેવતાં **'वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः'** આમાં કહ્યા મુજબ 'તે સર્વ પ્રિયમાત્ર મારે તો તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનજ છે' એમ માનીને ભોગ્ય ભોગોપકરણાદિ સર્વભાવથી ભગવાનજ સેવનીય છે. આવું જે સેવન છે એજ નિરતિશય પ્રેમરસથી વ્યાપ્ત થતાં જ્ઞાનની અતિ ઉત્તમ દશાને પામેછે. આવી ભાવના પ્રાર્થનીય છે પણ સર્વસુલભ નથી **'या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्माऽपसर्पतु'** એવી રીતે પ્રહ્લાદાદિક મહાત્માઓનો પ્રાર્થનાપ્રકાર સ્મૃતિમાં કહ્યો છે. ભગવાન્ આનંદમય હોવાથી એમનામાં સમુદ્રમાં ગાયનું પગલું જેમ આવી જાયછે એમ પ્રાકૃત ઔપાધિક સુખલેશનોપણ સંબંધ સંભવેછે એટલે સમગ્ર વિષય સુખોપણ આવી જાયછે માટે તત્ત્વાંશમાં કશો વિલોપ

मे हितो याति संसृतिम् । अतस्तं ये प्रपद्यन्ते तां तरन्ति त एव

નથી. એટલે 'ભગવાનમાંજ પ્રિય પુત્રાદિક સર્વેનું સુખ કહીએ તો પછી તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યવસ્થાજ રહે નહિ' એવી શંકાનો અવકાશ નથી. કેમકે ભગવાન્ આનંદમય છે જેથી એમના આનંદમાં તમામ આનંદો આવી જાયછે. આવી રીતે સર્વ ભાવથી ભગવાનને સેવવા) ॥૯॥ 'તમો જે સર્વભાવથી કૃષ્ણસેવન કરવાનું કહો છો તે અનાદિકાળથી અનુવર્તતી વિપરીત વાસનાથી જેનાં મન પરાભવ પામી ગયાં છે એવા પુરૂષોને દુર્ઘટ છે?' એવી શંકા થાય તો તે સત્ય છે. તથાપિ જેની માયાથી મોહ પામેલો આ જન વિપરીત વાસનાના આવેશવાળો થાયછે, તે ભગવાનની શરણાગતિથી તેવી સર્વાત્મભાવના સિદ્ધ થાયજ, એમ આ શ્લોકથી કહેછે— તે શ્રીકૃષ્ણની માયાથીજ મોહિત થએલો આ લોક સંસારને પામેછે, માટે તે શ્રીકૃષ્ણને જે પુરૂષો 'મારેતો તમોજ એક શરણ છો માટે વિપરીત વાસનાને ઉદય કરનારી તમારી માયાને ટાળી નાંખો' એ રીતે પ્રપત્તિ–શરણાગતિ કરેછે તેજ પુરૂષો તેમની મનોવૃત્તિમાં રહેલા ભગવાન્ તેમના અજ્ઞાનથી થએલા વિષયપરાયણતારૂપ તમને નાશ કરેછે. એટલે પૂર્વોક્ત પ્રકારની બ્રહ્માત્મભાવના તેમનામાં ઉદય થતાં તેમનું આત્યંતિક માયાતરણ થાયછે **'नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे । यन्मायामोहितधियो बभ्रामः कर्मवर्त्मसु ॥'** **'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥'** એમ કહ્યું છે ॥૧૦॥ 'સર્વભાવથી સેવવા' એમ સામાન્યપણે સેવન કહ્યું છે પણ તે સેવન ભક્તિના રૂપને પામેલું એટલે પ્રીતિપૂર્વક જોઇએ અને ધર્માદિ અંગવાળું જોઇએ, એમ વિશેષ વિધિથી કહેછે—અથવા– 'સર્વભાવથી સેવવા' એમ કહેવા ઉપરથીજ જે સેવન છે તે પ્રીતિરૂપાપન્ન ભક્તિયોગ છે એમ સિદ્ધ થાયછે, આવા ભક્તિયોગમાં ધર્માદિક તો અંગમાત્ર છે, એમ વિધિથી હવે કહેછે—તે શ્રીકૃષ્ણ એક ભક્તિથીજ સેવનીય છે. તે ભક્તિ તો ધર્માદિકના આચરણ વિના નજ સિદ્ધ થાય. ધર્મતો ફળાદિ અભિસંધિ રાખ્યા વિના પળાતો સ્વવર્ણાશ્રમોચિત આચાર જાણવો, એવા ધર્મથી વૈરાગ્ય–વિષયવિતૃષ્ણા થાય. તેથી પરમાત્મવિજ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય.

हि ॥१०॥ सतां सङ्गेन बुद्धाऽऽदौ तन्माहात्म्यं तदाप्तया। स्वधर्म-

તેથી ભગવાનમાં ભક્તિયોગ થાય. ભક્તિમાં પ્રધાન કારણ તો પરમાત્માનું માહાત્મ્યજ્ઞાન છે, આવું માહાત્મ્યજ્ઞાન સત્પુરૂષોના સમાગમથી થાય, આવા અનુક્રમથી પ્રથમ સત્સંગથી ભગવન્માહાત્મ્ય જાણી, તેનાથી પ્રાપ્ત થએલી સ્વધર્મ-જ્ઞાન-વૈરાગ્યે અનુગ્રહ કરેલી ભક્તિથી શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી. આ સર્વ અર્થ તેતે સ્થળે વર્ણવ્યો છે—સત્સંગજ ભગવદ્ભક્તિમાં હેતુ છે-'भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यच्युत सत्समागमः। सत्सङ्गमो यर्हि तदैव सद्गतौ परावरेशे त्वयि जायते मतिः' 'प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः। स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम्' 'सतां प्रसङ्गान्मम... श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति' 'नित्यं भागवतसेवया। भगवत्युत्तमश्लोके भक्तिर्भवति नैष्ठिकी' 'सत्सङ्गलब्धया भक्त्या स हि मां यो निषेवते' 'नैषां मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः। महीयसां पादरजोभिषेकं निष्किञ्चनानां न वृणीत यावत्' ઇત્યાદિ. સત્સંગનો મહિમા તો ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં 'न रोधयति मां योगो... सत्सङ्गान्मामुपागताः' ઇત્યાદિકથી કહ્યો છે. માહાત્મ્યજ્ઞાનથી ભક્તિની અભિવૃદ્ધિ કહી છે 'एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः। सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः' 'त्वत्तः कमलपत्राक्ष! माहात्म्यमपि चाव्ययम्' 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते। इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः' 'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः। स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा' ઇત્યાદિ. ભગવાનને ભક્તિથીજ સેવવાનું કહે છે—'भज मां भक्तिभावतः' 'मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते' 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन' 'भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः' 'प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम्' 'भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाय' 'भक्त्यैकलभ्ये पुरुषे पुराणे' 'भक्त्याहमेकया ग्राह्यः' ઇત્યાદિ. ભક્તિમાં ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્ય અંગ કહ્યાં છે—'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' 'इति मां यः स्वधर्मेण भजेन्नित्यमनन्यभाक्' 'स इत्थं भक्तियोगेन तपोयुक्तेन पार्थिवः। स्वधर्मेण हरिं प्रीणन्' 'स्वधर्ममनु-

ज्ञानवैराग्ययुजा भक्त्या स सेव्यताम् ॥११॥ युक्ताङ्गैस्तु स्वधर्माद्यैस्त्रिभिर्भक्तिर्महाव्रते ! । क्वापि केनापि विघ्नेन नैवेह प्रतिहन्यते ॥१२॥ एतेष्वेकतमेनापि सा हीनाङ्गेन चेद्भवेत् । देशकालादिवैषम्ये तस्यां विघ्नो भवेद्ध्रुवम् ॥१३॥ कार्यकारणरूपाया मायायाः

तिष्ठन्तो भगवत्यर्पिताशयाः' 'यः स्वधर्मेण मां नित्यं निराशीः श्रद्धयाऽन्वितः । भजते शनकैस्तस्य मनो राजन् प्रसीदति' 'यद्भक्तियोगोऽभयदः स्वधर्ममनुतिष्ठताम्' 'धर्मो मद्भक्तिकृत्प्रोक्तः' 'वासुदेवे भगवति भक्तिमुद्वहतां नृणाम् । ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नेह कश्चिद्व्यपाश्रयः ॥' 'परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि' 'हित्वात्मपातं गृहमन्धकूपं वनं गतो यद्धरिमाश्रयेत' 'हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं नृसिंहपादं भजताकुतोभयं' ઇત્યાદિ ॥૧૧॥ 'સ્વધર્માદિ સાધનોની સર્વદા અનુવૃત્તિ નથી, વિવિદિષા કે વેદન કે ભક્તિને ઉત્પન્ન કરીને સ્વયં કૃતકૃત્ય થવાથી નિવૃત્તિ પામી જાય છે?' એવી શંકામાં કહેછે—હે મહાવ્રતે ! ઉત્પન્ન થએલી પણ ભક્તિ કોઈ પણ વિઘ્ન-પાપથી પરાભવ પામી જાયછે તો એના અવિચ્છેદ માટે સ્વધર્માદિકની અનુવૃત્તિ પ્રયાણપર્યંત અપેક્ષિતજ છે. માટે ઉત્તરોત્તર પરિણામ પામતા (ધર્મથી વૈરાગ્ય, વૈરાગ્યથી જ્ઞાન) ધર્માદિ ત્રણ અંગોએ યુક્તજ એવી ભક્તિતો ક્યારેયપણ કોઈપણ વિઘ્નથી આ લોકમાં પરાભવ પામતી નથી. ધર્માદિક ભક્તિનાં અંગ છે આ વાત આગળ નારાયણગીતામાં કહેશે. આ ત્રણ અંગોમાંથી હરકોઈ એક અંગનો પણ વિલોપ થાય તો અંગની વિકળતાને લીધે નિષ્પન્નભક્તિયોગવાળાને પણ દેશ કાળાદિકની વિષમતાને લીધે ભક્તિમાં નિશ્ચે ઉપરોધ થાયછે. આ ઉભય અર્થ સ્મૃતિમાં સ્પષ્ટ કહ્યોછે— "स्वधर्मज्ञानवैराग्यभूषाजुष्टां तु येऽच्युते । अनन्यभक्तिं साध्वीवत्कुर्युरेकान्तिका हि ते ॥ सुरूपापि यथा नारी वस्त्रालङ्कारवर्जिता । न शोभते तथा भक्तिर्धर्मादिरहिता नृणाम् ॥ देशकालस्वभावादेः क्वचिद्वैषम्यसम्भवे । धर्मादिवर्जिता भक्तिस्तिरोधत्ते तडिद्यथा ॥ युक्ता धर्मादिभिः सा तु क्वापि विघ्नैर्महापदि । अचला नाभिभूयेत ह्यासारैरद्रिराडिव ॥" ઇત્યાદિ ॥૧૨-૧૩॥ મનુષ્યોને કાર્યકારણરૂપ-વાસના અને તેના કાર્યરૂપે કરીને ચક્રની માફક

सर्वथैव तु । विनिवृत्तिस्तयैव स्यान्नान्योपायेन वै नृणाम् ॥१४॥ तस्यां तु विनिवृत्तायां शुद्धः कृष्णस्य सेवकः । परमं याति तद्धाम यद्ब्रह्मेत्याहुरागमाः ॥१५॥ अनन्तं चाक्षयं तस्मिन्कालमायाभयोज्झिते । धाम्नि सौख्यं समाप्नोति स्वमनोवाञ्छितं च सः ॥१६॥ सुव्रत उवाच—वेदशास्त्रपुराणानां पञ्चरात्रागमस्य च । सिद्धान्तं

निरंतर प्रवर्तती मायानी सर्वथा—आत्यंतिक विनिवृत्तितो धर्मादि त्रण अंगे सहित एवी भक्तिथीज थाय. तेनी निवृत्तिनो उपाय बीजो कोईपण नथी '**प्रायेण भक्तियोगेन सत्सङ्गेन विनोद्धव ! । नोपायो विद्यते सध्र्यङ् प्रायणं हि सतामहं**' '**न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि । सदृशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये**' इत्यादि कह्युं छे ॥१४॥ ते मायानी विनिवृत्ति थतां एटले विमोहनव्यापार विराम पामतां तो शुद्ध थएलो आ कृष्णभक्त तेना परमधामने पामेछे, जे धामने निगमो 'ब्रह्म' एम कहेछे, ए धाम परमानंदना आस्पदरूप अने अपुनरावृत्तिरूप छे. तेनो अंत-परिच्छेद नथी. तेम तेनो परिक्षय नथी माटे अनंत अक्षय कहेछे. जेमां काळ माया पोतानुं कार्य करवा समर्थ थतां नथी. तेमां न मळे एवुं कांई पण सुख नथी, तमाम मनोवांछित अनंत अक्षय सुखने पामेछे. तेमां श्रुति छे—'**स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति**' अनवधिक आनंदमय परंब्रह्म पुरुषोत्तम प्राप्य छे. तेमां समुद्रमां गायनुं पगलुं आवी जायछे एवा न्यायथी सर्व सुखसंपत्ति सुगम छे. आ बे श्लोकना अर्थमां श्रुतिस्मृतिनां प्रमाणो छे—'**दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष स व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः**'। '**एतत्सत्यं ब्रह्मपुरं**' '**तदक्षरे परमे व्योमन्**' '**स वेदैतत्परमं ब्रह्मधाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रं**' '**तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः**' '**प्राप्यावध्यं ब्रह्मपुरं राजेव स्यामहं सुखी**' '**क्षेमं विन्दन्ति मत्स्थानं यद्ब्रह्म परमं विदुः**' '**ब्रह्माख्यं धाम ते यान्ति**' '**न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः**' '**प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं नच कालविक्रमः । न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः**' इत्यादि ॥१५-१६॥ सुव्रतऋषि कहेछे—हे राजन् ! वेदो अने तेना अर्थना विचाररूप शास्त्रो,

पुत्रवाक्यं सा श्रुत्वोवाच पुनः प्रसूः ॥१७॥ प्रेमवत्युवाच—सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ ! सिद्धान्तोऽयं त्वयोदितः । साङ्गया कृष्णभक्त्यैव मायाया यन्निवर्तनम् ॥१८॥ तदेतत्तत्त्वतः सर्वं विवित्सामि महामते ! । योषाया मे यथा बोधः स्यात्तथा वक्तुमर्हसि ॥१९॥ हरेर्माहात्म्यबोधाद्या स्वधर्माद्यङ्गसंयुता । भक्तिः प्राप्या यतस्तेषां ब्रूहि लक्ष्माणि मे सताम् ॥२०॥ धर्मादीनां लक्षणानि विविच्य च पृथक् पृथक् । ब्रूहि मे तत्त्वतः कृष्ण ! सर्वज्ञोऽस्ति यतो भवान् ॥२१॥ सुव्रत उवाच—जनन्येत्थं स आपृष्टः पुरातनमुनिर्हरिः । तामुवाचादृतस्तस्याः सद्धर्मादिविवित्सया ॥२२॥ श्रीहरिरुवाच—समी-

પુરાણો અને પાંચરાત્રાદિકના સિદ્ધાંતને બોધ કરનારૂં પુત્ર શ્રીહરિનું આવું વચન જનની ભક્તિ સાંભળીને ફરીથી એમ પુછવા લાગ્યાં–॥૧૭॥ **પ્રેમવતી પુછેછે**–હે હરે ! તમો સકળ સચ્છાસ્ત્ર તાત્પર્ય તત્ત્વને જાણોછો. 'અંગસહિત કૃષ્ણભક્તિથીજ માયાની નિવૃત્તિ થાય, બીજા કશાથી પણ ન થાય' એમ જે કહ્યું તે તમોએ સિદ્ધાંત કહ્યોછે. અથવા તમોએ જે આ અર્થ કહ્યો તે સર્વ શાસ્ત્રાર્થતત્ત્વનો સિદ્ધાંત છે ॥૧૮॥ હે મહામતે ! ભગવાનનો મહિમા પ્રથમ જેમાં છે એવી ધર્માદિ અંગયુક્ત ભક્તિ જેના થકી પામવાની કહી એવા સાધુઓનાં લક્ષણો તથા ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિનાં લક્ષણો, આ સર્વને હું યથાર્થપણે જાણવા ઇચ્છુંછું. માટે હે કૃષ્ણ ! તેનું જુદું જુદું વિવેચન કરીને, જે રીતે સ્ત્રીજાતિ સ્વભાવને લીધે અને અધ્યયનાદિ સંસ્કારના અભાવને લીધે શાસ્ત્રજ્ઞાને રહિત એવી પણ હું આ સર્વ સુખેથી યથાર્થપણે સમઝી શકું તે રીતે મને કહેવાને યોગ્ય છો, કેમકે તમો સર્વજ્ઞ છો, આ અર્થનો સમર્થ વક્તા બીજો કોઈ નથી ॥૧૯–૨૧॥ સુવ્રતઋષિ કહેછે–હે રાજન્ ! એવી રીતે જનનીએ પુછ્યું એટલે પુરાતન–સર્વના આદિભૂત મુનિ (નારાયણઋષિની પેઠે નૈષ્ઠિકવર્ણિવેષધારી) ભગવાન્ શ્રીહરિ માતાને સ્વધર્માદિક જાણવાની ઇચ્છા થઈ તેથી તેમની ઉપર બહુ આદરભાવવાળા થઈને તેમના પ્રત્યે બોલ્યા ॥૨૨॥

શ્રીહરિ કહેછે—હે માતઃ ! જે તમોએ પુછ્યું તેતો બહુ સમીચીન

चीनं त्वया पृष्टमिदं सर्वहितावहम्। आत्मनः श्रेय इच्छन्त्या मातर्वेद्यं बुधैरपि ॥२३॥ साङ्गाया हेतुभूतानां भक्तेरादौ सतां सति!। लक्षणानि ब्रुवे तुभ्यं सेव्यानां हि मुमुक्षुभिः ॥२४॥ दयालवः क्षमाशीलाः सर्वजीवहितेच्छवः। तितिक्षवश्चानसूयाः शान्ता अनुदितारयः ॥२५॥ अनीर्ष्यवश्च निर्वैरा निर्मानाश्च विमत्स-

(સારૂ) છે, કેમકે સર્વજનોનું સર્વ પ્રકારનું પરમ હિત કરનારૂં છે. બુધ-સચ્છાસ્ત્રના અભિજ્ઞ સ્વધર્મનિષ્ઠ જ્ઞાનિજનોએ પણ જાણવા જેવું છે. આવી પરમ નિઃશ્રેયસની વાંછા સર્વને થતી નથી, તમોને આ અવસરમાં તુરત નિઃશ્રેયસની ઇચ્છા થઈ, જે ઇચ્છાથી તમોએ આ મને પુછયું તે બહુ સારૂ થયું ॥૨૩॥ હે સતિ! અંગસહિત ભક્તિનું મૂળકારણ સત્સંગ છે, માટે મુમુક્ષુમનુષ્યોએ અવશ્ય યથાયોગ્ય સેવવા યોગ્ય એવા સંતોનાં લક્ષણો હું પ્રથમ કહુંછું તે સાવધાન થઇને સાંભળો ॥૨૪॥ **દયાળુ**-પ્રાણી ઉપર દયાવાળા એટલે પરદુઃખને નહિ સહન કરનારા અને પરનું દુઃખ દેખીને દુઃખીયા થનારા. **ક્ષમાશીલ**-**'बाह्ये वाध्यात्मिके दुःखे केनाप्युत्पादिते सति। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता'** આમાં કહેલા લક્ષણવાળી મહાઅપરાધિઓ ઉપર પણ ક્ષમા રાખવાના સ્વભાવવાળા, **'क्षमाशीला हि साधवः'** એમ કહ્યું છે. સર્વ ઉપકારિઓનુંજ જેમ એમ અપકાર કરનારા જીવોનું પણ પરમ હિત ઇચ્છનારા, **'गालिदानं...चिन्तनीयं हितं च तैः'** એમ કહ્યું છે. **તિતિક્ષુ**-શીત ઉષ્ણાદિ દ્વન્દ્વને સહન કરનારા, અથવા **'यत्प्राप्तं देशकालाभ्यां दुःखं प्रारब्धकर्मणा। तत्सम्मर्षस्तितिक्षा'** આવા લક્ષણવાળી તિતિક્ષાવાળા (આવો અર્થ કરતાં ક્ષમા અને તિતિક્ષા એકરૂપ થઈ થાયછે, માટે ક્ષમા-અન્યકૃત દુઃખસહન અને તિતિક્ષા-દેશકાળ પ્રારબ્ધજન્ય દુઃખનું સહન, એવો ભેદ જાણવો) **અનસૂય**-પરના ગુણોમાં દોષાવિષ્કારરૂપ અસુયાએ રહિત. શાંત-નિયમિત અંતઃકરણવાળા. જેમને અરિ ઉદય પામ્યો નથી, અર્થાત્ અજાતશત્રુ. **અનીર્ષ્યુ**-સ્વસમાનનો સમુત્કર્ષ ન સાહન કરી શકવારૂપ ઇર્ષ્યાએ રહિત. **નિર્વૈર**-સર્વની ઉપર મૈત્રી હોવાથી કોઇના પણ ઉપર વૈરભાવે રહિત. **નિર્માન**-ધન-અ-

राः । यथोचितं मानदाश्च प्रियसत्यगिरस्तथा ॥२६॥ जितकामा जितक्रोधा जितलोभाश्च निर्मदाः । अहन्ताममताहीनाः स्वधर्मदृढवर्तनाः ॥२७॥ निर्दम्भाः शुचयो दान्ता ऋजवो मितभाषिणः । जितेन्द्रिया अप्रमत्ता निर्द्वन्द्वा धैर्यशालिनः ॥२८॥ आकृतिचित्तचापल्यरहिता निष्परिग्रहाः । बोधने निपुणा आत्मनिष्ठाः सर्वोप-

ભિજનાદિકના માને રહિત. **વિમત્સર**–સ્વસમાન કે અસમાન સર્વનો સમુત્કર્ષ ન સહન થાય તેરૂપ મત્સરે રહિત. (ઇર્ષ્યા અને મત્સર એકજ અર્થમાં વપરાય છે. જ્યાં બન્ને શબ્દો જુદા હોય ત્યાં આવો સહજ અર્થ ભેદ સમજવો) યથોચિત એટલે તેનાતેના અધિકારને અનુસારે **માનદ**–સર્વને માન આપનારા. પ્રિય અને સત્ય બોલવાનાજ એક સ્વભાવવાળા. ॥૨૫-૨૬॥ અંતરના અરિઓમાં પ્રબળ કામ ક્રોધ છે, તેનાથીપણ પ્રબળ લોભ છે તે ત્રણેય જેમણે જીત્યા છે. પ્રકૃષ્ટ જનના અપમાનમાં હેતુભૂત જે મદ તેણે રહિત. આત્માથકી વ્યતિરિક્ત દેહ અને તેના સંબંધિમાં અહંકાર મમકારે રહિત. સ્વધર્મમાં દૃઢ સંકલ્પવાળા. **નિર્દંભ**–ખ્યાતિ કે લાભ કે પૂજામાંજ એક ઉપયોગી થાય એવી ધર્મપ્રવૃત્તિએ રહિત. **શુચિ**–બાહ્ય આભ્યંતર શૌચે સંપન્ન. **દાન્ત**–બાહ્ય ઇન્દ્રિયો જેમણે દમી છે. **ઋજુ**–કાય, વાણી અને મન આ ત્રણેય કરણની એકરૂપતાવાળા (જેવું મનમાં એવુંજ વાણીમાં અને એવુંજ કર્મ કરનારા. મનમાં કાંઇક હોય અને બોલે ત્યારે કાંઇક અને ક્રિયા કરે ત્યારે કાંઇક એવા નહિ. તે કહ્યું છે કે—'**मनस्येकं वचस्येकं कार्ये चैकं महात्मनाम् । मनस्यन्यत् वचस्यन्यत् कार्ये चान्यद्दुरात्मनाम्**') મૃદુ અને મિત ભાષણશીલ. **જીતેન્દ્રિય**–શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો જેમણે નિયમમાં કરી છે. માટેજ ધર્માદિ પાળવામાં પ્રમાદે રહિત. **નિર્દ્વન્દ્વ**–શીત–ઉષ્ણ, સુખ–દુઃખ, માન–અપમાન, આ દ્વન્દ્વમાં હર્ષવિષાદે રહિત. માટેજ મહા આપત્કાળમાં પણ ધૈર્યશાલી ॥૨૭-૨૮॥ કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ચપળતાએ રહિત, અર્થાત્ વિષયવાસનાએ વિરહિત. માટેજ આત્મહિતમાં વિરોધિ પરિગ્રહે રહિત. તત્ત્વબોધ આપવામાં પ્રવીણ. આત્મામાંજ એક નિષ્ઠાવાળા. (આત્મારામ) સર્વજનોનો આ લોક પરલો-

कारिणः ॥२९॥ निर्भया निरपेक्षाश्च द्यूतादिव्यसनोज्झिताः । श्रद्धालव उदाराश्च तपोनिष्ठा निरेनसः ॥३०॥ त्यक्तग्राम्यकथावार्ताः सच्छास्त्रव्यसनास्तथा । विषयासक्तिरहिता आस्तिकाश्च विवेकिनः ॥३१॥ मद्यमांसादिसंसर्गरहिताश्च दृढव्रताः । पैशुन्यस्तैन्यहीनाश्च परगुह्याप्रकाशकाः ॥३२॥ जितनिद्रा जिताहाराः सन्तुष्टाः स्थिर-

કનો ઉપકાર કરવાના સ્વભાવવાળા. બ્રહ્માત્મસાક્ષાત્કાર કરવાથી ભયપ્રસંગે રહિત. આત્માથકી વ્યતિરિક્ત કોઈપણ પદાર્થની અપેક્ષાએ રહિત. દ્યૂતાદિ વ્યસનિઓના સંગે રહિત. (પોતાને તો વ્યસન કરવાનો પ્રસંગજ નથી) આત્મા પરમાત્માનો અવબોધ આપનારા શાસ્ત્રાર્થમાં શ્રદ્ધાવાળા. **ઉદાર**–અલ્પ પરિચર્યાથીપણ અનલ્પ નિઃશ્રેયસના ઉપાયનો અવબોધ આપનારા હોવાથી અથવા–આત્માદિ સર્વસ્વ ભગવાનને અર્પણ કરનારા હોવાથી અથવા–ક્ષમાદિ ગુણોથી મોટા હોવાથી ઉદાર. ભગવત્પ્રસન્નતામાટે વ્રત ઉપવાસ કૃચ્છ્રાદિ તપમાં નિષ્ઠાવાળા. માટેજ પાપપ્રસંગે રહિત **॥૨૯॥** **॥૩૦॥** ગ્રામ્ય કથાવાર્તાને ત્યાગ કરનારા. (અસત્ આલાપે રહિત) સચ્છાસ્ત્રોનુંજ એક પરિશીલન કરવાના સ્વભાવવાળા. વિષયવ્યાસક્તિએ વિરહિત. **આસ્તિક**–આત્મા પરમાત્મા અને તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં આસ્તિકતા (દૃઢ વિશ્વાસ)વાળા. આત્મા અનાત્માના વિવેકવાળા. પરંપરાએપણ મદ્ય માંસ પલાંડુ લશુન આદિકનો સંસર્ગ નહિ કરનારા. (સાક્ષાતનો તો પ્રસંગજ નથી) દૃઢ **વ્રત**–નિયમવાળા. ચાડીયાપણું, ચોરી અને પરગુહ્યનો પ્રકાશ એ આદિક પરને અનર્થ કરનારી પ્રવૃત્તિથકી વિમુખ વર્તનારા **॥૩૧॥** **॥૩૨॥** નિદ્રા જેમણે વશ કરી છે. આહાર જેમણે જીત્યો છે. (યુક્તાહાર–મિતાહાર) આત્મલાભથીજ સદા સંતુષ્ટ અથવા પ્રારબ્ધાનુસારે પ્રાપ્ત થતા અન્ન વસ્ત્રાદિકમાં અલંબુદ્ધિ રાખનારા. આત્માવિષેજ સ્થિર બુદ્ધિવાળા અથવા સ્વધર્મમાં સ્થિર બુદ્ધિવાળા. અહિંસામય સર્વ વૃત્તિ જેમની છે. તૃષ્ણાએ વર્જીત. સુખ દુઃખમાં સમાન મતિવાળા એટલે આત્મૌપમ્યથી બીજાના સુખદુઃખમાં પણ સમદર્શી **'आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ! । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः'** એમ ગીતામાં

बुद्धयः । अहिंसवृत्तयोऽतृष्णाः सुखदुःखसमास्तथा ॥३३॥ अकार्यलज्जाः स्वश्लाघान्यनिन्दाभ्यां विवर्जिताः । यथोक्तब्रह्मचर्याश्च यमैश्च नियमैर्युताः ॥३४॥ जितासना जितप्राणाः श्रीकृष्णाङ्घ्रिदृढाश्रयाः । कृष्णभक्तिपरा नित्यं कृष्णार्थसकलक्रियाः ॥३५॥ अवतारचरित्राणि कृष्णस्यानुदिनं मुदा । शृण्वन्तः कीर्तयन्तश्च कृष्णध्यानपरायणाः ॥३६॥ अयातभगवद्भक्तिवर्जितक्षणमात्रकाः । एवं लक्षणसम्पन्ना ज्ञेयाः सन्तस्त्वयानघे ! ॥३७॥ एतेषामेव सङ्गेन साङ्गा भक्तिर्मुमुक्षुभिः । कृष्णस्य प्राप्यते नूनं माहात्म्यज्ञानपूर्विका ॥३८॥

કહ્યું છે. પ્રામાદિક એવાપણ અકાર્યના પ્રસંગમાં લજ્જાવાળા. પોતાની પ્રશંસા અને અન્યની નિંદાએ વર્જીત. (નહિ કરનારા) યથોચિત બ્રહ્મચર્યમાં નિષ્ઠાવાળા. અહિંસાદિ દ્વાદશ યમો અને શૌચાદિ દ્વાદશ નિયમોએ સંપન્ન ॥૩૩-૩૪॥ આસન તથા પ્રાણ જેમણે જીત્યા છે, અર્થાત્ યોગોપકરણથી પરિપૂર્ણ. યોગના ફળભૂત શ્રીકૃષ્ણભક્તિએ સંપન્ન. શ્રીકૃષ્ણનાજ એક ચરણકમળના દૃઢ આશ્રયવાળા. નિરંતર શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં ઉપયોગ થાય એવી મંદિર-બગીચા આદિક નિર્માણાદિરૂપ સમગ્ર **ક્રિયા**-દેહ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારો જેમના છે. ભગવાનના વરાહાદિ અવતારોનાં પૃથ્વીઉદ્ધરણાદિ દિવ્ય ચરિત્રોનું પ્રતિદિન પ્રહર્ષથી શ્રવણ તથા કીર્તન કરવામાં તત્પર. (શ્રવણભક્તિ બીજી સર્વ ભક્તિઓમાં હેતુ છે, અને કીર્તનભક્તિ કલિયુગમાં પ્રધાન છે માટે કરવાની ફરીથી કહી છે) ભગવાનનું ધ્યાન એજ એક પરમ ફળ માનનારા. ભગવાનની ભક્તિ વિનાનો એક ક્ષણમાત્ર કાળપણ વૃથા નહિ નિર્ગમન કરનારા. હે અનઘ ! નિર્દોષ માતઃ ! આવાં (૭૫) લક્ષણોએ સંપન્ન જે હોય તે તમારે **સંત**-સાધુઓ જાણવા. (સ્ફુટ પ્રતિપત્તિમાટે થએલી પુનરૂક્તિપણ દોષમાટે થતી નથી. ઉપરનાં કેટલાંક લક્ષણો ભાગવતમાં કપિલગીતામાં '**तितिक्षवः कारुणिकाः**' ઇત્યાદિકથી કહ્યાં છે તથા એકાદશસ્કંધમાં '**कृपालुरकृतद्रोहः**' ઇત્યાદિકથી સાધુનાં ત્રીશ લક્ષણો કહ્યાં છે) ॥૩૫-૩૭॥ મુમુક્ષુ મનુષ્યોને પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા સાધુઓના યથોચિત સમાગમથી માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વિકા સાંગ ભક્તિ ભગવાનનેવિષે નિશ્ચે પ્રકટ થાયછે ॥૩૮॥

एभ्यः कृष्णावताराणां चरित्रश्रवणं भवेत् । अद्भुतानां चरित्राणां कृष्णस्य च भवेच्छ्रुतिः ॥३९॥ गोलोकाक्षरवैकुण्ठादिषु धामसु यत्प्रभोः । अनन्तमस्ति चैश्वर्यं तदप्येभ्योऽवगम्यते ॥४०॥ तथा क्षीरार्णवस्थस्य व्याप्तस्य ब्रह्मतेजसा । श्वेतद्वीपस्य माहात्म्यमेभ्य एवावगम्यते ॥४१॥ बृन्दावनस्य द्वार्वत्या विशालायाश्च बुध्यते । अत्रत्यभगवद्धाम्नां माहात्म्यं चैभ्य एव हि ॥४२॥ पुलहाश्रममुख्यानां क्षेत्राणां महतामपि । गङ्गायम्यादितीर्थानां खण्डेऽस्मिन्भारते सताम् ॥४३॥ माहात्म्यं कृष्णसम्बन्धाद्यद्यदस्त्यद्भुतं सतः । तत्तच्चैभ्यः सर्वमपि ज्ञायते श्रोतृभिर्जनैः ॥४४॥ सद्भ्य एतच्छ्रुतेः कृष्णमाहात्म्यं सम्यगीयते । तेनैव भक्तिः कृष्णे स्यात्स्वधर्मादि-

સત્સંગથી ભક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનો પ્રકાર સાત શ્લોકથી કહેછે–હે માતઃ! ભક્તિમાં મૂળભૂત ભગવન્માહાત્મ્યજ્ઞાન તો પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા સત્પુરૂષોએ સંભળાવેલાં સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ અને તેમના અવતારાદિકનાં દિવ્ય અદ્ભુત ચરિત્રોના શ્રવણથી થાયછે. આ ચરિત્રોનું શ્રવણ બીજાઓથકી કરેલું ઉપયોગમાટે થતું નથી. આવા સંતોથકી કરેલું શ્રવણજ ભક્તિને વધારનારા માહાત્મ્યજ્ઞાનને વધારનારૂં થાય છે ॥૩૯॥ ગોલોક અક્ષર વૈકુંઠ આદિક ધામોમાં પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણનાં જે અપરિચ્છિન્ન ઐશ્વર્ય છે તેપણ સાધુઓથકીજ નિષ્કપટપણે મુમુક્ષુઓએ જાણી શકાય છે ॥૪૦॥ તથા ક્ષીરસાગરની સમીપે રહેલા, બ્રહ્મતેજથી વ્યાપ્ત એવા શ્વેતદ્વીપનું તથા ભૂલોકમાં રહેલાં વૃંદાવન, દ્વારકા, બદરિકાશ્રમ, આદિક ભગવાનનાં ધામોનું માહાત્મ્ય આ સંતોથકીજ તત્ત્વથી સાંભળી જાણી શકાય છે ॥૪૧-૪૨॥ આ ભરતખંડમાં રહેલાં પુલહાશ્રમ પ્રમુખ મહાક્ષેત્રો તથા સાધુજનોએ સેવવા ઇચ્છેલાં ગંગા યમુના આદિક તીર્થોનું માહાત્મ્ય તથા હે સતિ ! સાક્ષાત્ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વિચરણ વિગેરે સંબંધથી જે જે અદ્ભુત માહાત્મ્ય છે તે તે તમામ માહાત્મ્ય શ્રોતા મુમુક્ષુજનોને આ સંતોપાસેથીજ જાણવામાં આવેછે ॥૪૩-૪૪॥ સાધુઓથકી શ્રીકૃષ્ણ અને તેમના અવતારોનાં દિવ્યચરિત્રોના શ્રવણથી કૃષ્ણમાહાત્મ્યનું યથાર્થ જ્ઞાન

भिरन्विता ॥४५॥ दृष्टाः स्पृष्टा नता वा कृतपरिचरणा भोजिताः पूजिता वा सद्यः पुंसामघौघं बहुजनिजनितं घ्नन्ति ये वै समूलम्।

થાય છે. એવા જ્ઞાનથીજ ભગવાનમાં ધર્માદિ ત્રણેય અંગે સહિત એવી ભક્તિ ઉપજેછે ॥૪૫॥ હવે પૂર્વોક્ત સલ્લક્ષણવાળા તે સંતોનું સર્વાતિશયિત **માહાત્મ્ય કહેછે**–હે માતઃ! આવા સંતોનો મહિમા કેનાથી કેવી રીતે સર્વથા વર્ણન કરી શકાય? નજ કરી શકાય. માટે હું સંક્ષેપમાં સારમાત્ર જણાવુંછું–(પાઠક્રમની અપેક્ષાએ અર્થક્રમ બળવાન્ છે, માટે પૂજીત–ભોજીત–કૃતપરિચરણ–નત–સ્પૃષ્ટ–દૃષ્ટ એવો અન્વય કરીને અર્થ કરવો) જે સંતો એકવાર આદરપૂર્વક ચંદનપુષ્પાદિકવડે પૂજન કરવાથી, કે કેવળ ક્ષુધા શાંતિ થાય એટલાજ ભોજનદાનથી, કે એકવાર કરેલી ચરણચાંપવા–પથારી પાથરી આપવી વિગેરે પરિચર્યાથી, કે એકવાર હાથ જોડવારૂપ નમસ્કારથી, કે એકવાર કરેલા ચરણસ્પર્શથી કે એકવાર કરેલા દર્શનમાત્રથી પણ પૂજનાદિ કરનારા પુરૂષોનાં અનાદિ જન્મપરંપરાગત તમામ પાપપુંજનો સમૂળ તેજ ક્ષણમાં નિશ્ચે નાશ કરેછે. જે સંતોને શ્રીકૃષ્ણભગવાન્ **'साधवो हृदयं मह्यं' 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं'** એ રીતે પોતાના હૃદયને તુલ્યપણે કહે છે. જેમના ચરણકમળમાં ગંગાદિ તમામ તીર્થવર્ગ નિવાસ કરીને રહ્યો છે **'यदीच्छसि महाराज! सर्वतीर्थावगाहनम्। सतां पादविनिर्मुक्तं तोयं शिरसि धारयेत्'** તથા **'यो मूर्ध्नि धारयेद्ब्रह्मन्महत्पादजलं रजः। स्नातः स सर्वतीर्थेषु पुण्यात्मा नात्र संशयः'** ઇત્યાદિ પુરાણમાં કહ્યું છે. આવા સાધુઓના પ્રસંગથકી આ લોકમાં મુમુક્ષુને દુર્લભ શું હોય? કાંઈપિણ નથી. તમામ સાધનસહિત નિઃશ્રેયસ સિદ્ધ થાયજ. **નનુ**–આ અર્થ ભાગવતાદિકમાં નિશ્ચય કરેલો છે—**'सम्भाषा दर्शनं स्पर्शः कीर्तनं स्मरणं नतिः। पावनानि किलैतानि साधूनामिति शुश्रुम॥' 'साधूनां दर्शनं पुण्यं तीर्थभूता हि साधवः। कालेन फलदं तीर्थं सद्यः साधुसमागमः॥' 'नह्यम्मयानि तीर्थानि... दर्शनादेव साधवः॥' 'दुर्लभा भगवद्योगभाविनो भुवि मानवाः। तद्दर्शनात्तदालापात्सुलभं शाश्वतं पदं॥' 'तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम्। भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताशिषः॥' 'येषां संस्मरणात्पुंसां सद्यः शु-**

प्रोक्ताः कृष्णेन ये वा निजहृदयसमा यत्पदे तीर्थजातं तेषां मातः! प्रसङ्गात्किमिह ननु सतां दुर्लभं स्यान्मुमुक्षोः ॥४६॥ इति श्रीसत्सङ्गिजीवने नारायणचरित्रे धर्मशास्त्रे प्रथमप्रकरणे हरिगीतायां सत्पुरुषलक्षणनिरूपणनामा प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

हरिरुवाच—धर्मादीनां लक्षणानि भक्तयङ्गानामथाम्ब ! ते । कथयामि विविच्यैव त्रयाणामपि तत्त्वतः ॥१॥ तत्र त्रयाणां लोकानां

कुर्वन्ति वै गृहाः । किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ॥' 'सेव्याः श्रेयोऽर्थिभिः सन्तः पुण्यतीर्थफलोपमाः । क्षणोपासनयोगोऽपि न तेषां निष्फलो भवेत् ॥' 'सन्तो दिशन्ति चक्षूंषि बहिरर्कः समुत्थितः । देवता बान्धवाः सन्तः सन्त आत्माहमेव च ॥' 'मद्दर्शनाच्छतगुणं मदेकान्तिकवीक्षणम् । मद्वन्दनाच्छतगुणं मद्भक्तस्य तु वन्दनम् ॥' 'प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः । स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥' 'सत्सङ्गः शेवधिर्नृणां' ઇત્યાદિ કહ્યું છે ॥૪૬॥ ઇતિ શ્રીસત્સઙ્ગિજીવને...પ્રથમપ્રકરણે હરિગીતાયાં સત્પુરૂષલક્ષણનિરૂપણનામા પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥૧॥

[1]અધ્યાય ૨ જો.

શ્રીહરિ કહેછે—હે અંબ ! હવે ભક્તિના અંગભૂત ધર્માદિ ત્રણેયનાં તત્ત્વથી લક્ષણો (સ્વરૂપ અથવા જેનાથી તેનું તત્ત્વથી જ્ઞાન થાય એવાં લક્ષણો) પૃથક્ પૃથક્ વિવેચન કરીને કહુંછું તેને સાવધાનતાથી સાંભળો ॥૧॥ તેમાં પ્રથમ ધર્મનું નિરૂપણ કરૂંછું—આ ધર્મશબ્દ ધારકપણે અને ધાર્યપણે કરીને વેદવિધિવિહિત અર્થમાં પ્રવર્તે છે. તે ધારકપણું અને ધાર્યપણું લોકોની અપેક્ષાએ છે, એટલે ધર્મ લોકોને ધારણ કરેછે માટે ધારક થાયછે અને લોકો ધર્મને ધારણ કરેછે માટે ધાર્ય થાયછે. એવા અભિપ્રાયથીજ '**त्रयाणां लोकानां सेश्वराणां धारकः जीवेशैः धारणीयश्च**' એમ કહ્યુંછે. ધર્મના ધારકપણામાં '**धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदति**' આવી તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણમાં શ્રુતિ છે. બ્રહ્માને આરંભીને મનુષ્યપર્યંત સર્વ કોઈ વેદવિધિને વશ વર્તનારા છે.

---

[1] આ અધ્યાયમાં વર્ણાશ્રમના ધર્મો સંક્ષેપમાં સ્પષ્ટ કહ્યા છે.

सेश्वराणां तु धारकः। धारणीयश्च जीवेशैः सदा धर्मः स उच्यते ॥२॥ धर्मनिष्ठस्तु पुरुषो हीनजातिकुलोऽपि यः। सोऽपि ब्रह्मादिभिः पूज्यः श्लाघनीयश्च जायते ॥३॥ धर्मच्युतश्चेद्ब्रह्मादिरीश्वरोऽपि भवेत्कचित्। तर्हि सोऽप्यल्पकैर्गर्ह्यः स्यात्स्थेयं धर्म एव

તે તમામ જીવ ઇશ્વરો ધર્મને યથાધિકાર અનુષ્ઠાનદ્વારા ધારણ કરેછે માટે ધર્મનું ધાર્યપણું પણ છે. જીવોએ અનુષ્ઠાન કરેલો આ ધર્મ તેતે દેવ મનુષ્યોને આ લોકમાં પુત્ર પશુ આદિક આભ્યુદયિક અર્થસાથે જોડીને યથાવિભાગ ધારણ કરેછે માટે ધારક છે. **'देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः'** આમાં કહેલા પ્રકારથી પણ ત્રણ લોકને ધારણ કરનારો ધર્મ છે એમ સિદ્ધ થાયછે. માનુષાદિ યોનિ જે પુરૂષાર્થ સંપાદનમાં લાયક હોવાથી શ્રેષ્ઠ ગણાયછે તેની પ્રાપ્તિપણ પૂર્વપૂર્વ ભવમાં આચરેલા તેતે ધર્મના ફળભૂત છે માટે તેમાં પણ ધર્મનું ધારકપણુ સંભવેછે. એ રીતે ધર્મનું ધારકપણું અને ધાર્યપણું છે. ઇશ્વરશબ્દથી બ્રહ્માદિક લેવા. કર્મપરવશપણું તો સર્વને સમાનજ છે. **'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः'** અથવા **'श्रेयःसाधनं धर्मः'** એવું ધર્મનું લક્ષણ કરવું યોગ્ય હતું તથાપિ ધર્મને ધારક-ધાર્યપણે કરીને જે ઉપપાદન કર્યું તે ધર્મશબ્દની સાર્થકતા સૂચવવા સારૂ છે, અર્થાત્ જે બ્રહ્માદિ સર્વ લોકોને સદા ધારણ કરનારો છે અને જેને બ્રહ્માદિ સર્વ લોકો સદા ધારણ કરેછે તે ધર્મ જાણવો ॥૨॥ ધર્મપાલનથીજ ઉત્કર્ષ છે પણ જાતિ કુળાદિકથી નથી એમ કહે છે—બ્રાહ્મણાદિ જાતિ કે કુળથી કનિષ્ઠ એવોપણ પુરૂષ જો ધર્મનિષ્ઠ-ધર્મૈકપ્રવૃત્તિવાળો થાય તો તે ભવ બ્રહ્માદિ દેવોએપણ પૂજનીય અને પ્રશંસનીય થાય. જાતિકુળથી ઉત્કૃષ્ટ એવા પોતે ઇશ્વર બ્રહ્માદિપણ જો ધર્મભ્રષ્ટ થાય તો તેમની આગળ અતિ તુચ્છ એવા જનોએ પણ તે અતિનિંદ્ય થાય, માટે સર્વ કોઇએ પ્રમાદે રહિત થઇને ધર્મનુંજ સદા સેવન કરવું ॥૩-૪॥ આ ધર્મપણ મનુષ્યોના વર્ણાશ્રમ વિભાગથી જુદો જુદો છે. આ ધર્મોનો જે વિભાગ છે તે શ્રુતિ, યાજ્ઞવલ્કયાદિ સ્મૃતિ અને અલૌકિક આનિંદિત સદાચારે પ્રમિત-તત્ત્વથી બોધ કરેલો છે. એટલે એના તત્ત્વનિર્ણયમાં શ્રુતિ-સ્મૃતિ-સદાચાર આ

तत् ॥४॥ स चापि वर्तते नृणां वर्णाश्रमविभागतः । श्रुतिस्मृतिसदाचारैः प्रमितो हि पृथक्पृथक् ॥५॥ विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णाश्चत्वार ईरिताः । ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यं वनं न्यासस्तथाश्रमाः ॥६॥ साधारणो विशेषश्चेत्येवं तेषां द्विधास्ति सः । समासेनोभयविधमपि ते वच्म्यहं शुभे ! ॥७॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं काम-

ત્રણ પ્રમાણ છે. **'श्रुतिश्च स्मृतिसदाचारौ च'** એવા દ્વન્દ્વસમાસનો આશ્રય કરવાથી સ્મૃતિ અને સદાચાર જે છે તે શ્રુતિના અનુમાપક (આવી સ્મૃતિ સદાચાર છે માટે શ્રુતિપણ હોવી જોઇએ એનું અનુમાન કરનાર) હોવાથી સ્મૃતિ તથા સદાચારનું પ્રામાણ્ય તુલ્યજ છે એમ સ્ફુટ જણાયછે. શ્રુતિનો પ્રથમ નિર્દેશ કર્યો છે માટે તેનું તો સાક્ષાત્ પ્રામાણ્ય સ્પષ્ટ જણાયછે. 'શ્રુતિનો ગૂઢ અર્થ સ્મૃતિથી અનુમાન કરી જાણી શકાય છે. શ્રુતિ સ્મૃતિનો ગૂઢ અર્થ સદાચારથી અનુમાન કરી જાણી શકાય છે' આ અર્થ ઉત્તરોત્તર નિર્દેશથી અને ઉપબૃંહણના સ્વભાવથી જણાય છે. આ ઉપરથી શ્રુત્યર્થના સ્પષ્ટીકરણમાં સદાચારનું પ્રધાનપણું સૂચવ્યું છે ॥૫॥ ધર્મભેદની વ્યવસ્થા કરનારા વર્ણાશ્રમભેદોનો હવે નિર્દેશ કરેછે—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર આ ચાર વર્ણ કહ્યા છે. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આ ચાર આશ્રમો કહ્યા છે ॥૬॥ હે શુભે !–મંગળમૂર્તે માતઃ! તે વર્ણાશ્રમનો ધર્મ સાધારણ અને વિશેષ એવા વિભેદથી બે પ્રકારનો છે, તે બન્નેય પ્રકારનો ધર્મ સંક્ષેપમાં હું તમોને કહુંછું ॥૭॥ તેમાં **બે શ્લોકથી સર્વના સાધારણ ધર્મો કહુંછું—અહિંસા**-પ્રાણીમાત્રનો કાય વાણી અને મનથી દ્રોહ ન કરવો. **સત્ય**—સ્વપરદ્રોહે વર્જીત જેવું જોયું હોય અને જેવું સાંભળ્યું હોય તેવું યથાર્થ કહેવું. **અસ્તેય**-પરપદાર્થ પરોક્ષપણે ચોરીને કે પ્રત્યક્ષપણે હઠથી ન ગ્રહણ કરવું. કામ ક્રોધ અને લોભનો યથાયોગ્ય જય એટલે ત્યાગ. મદ્ય માંસ અને પરસ્ત્રીનો ત્યાગ. વ્યસનત્યાગ. બ્રાહ્મણાદિવર્ણસંકરપણામાં કારણભૂત અભક્ષ્યભક્ષણાદિ પાપકર્મનો પરિત્યાગ. પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા સાધુઓની સેવા અને તેના ફળભૂત વિષ્ણુભક્તિ ઇત્યાદિ. આ ધર્મો મનુષ્યોના સાધારણ છે એટલે આશ્રમાદિ

लोभक्रुधां जयः । मद्यमांसपरस्त्र्यादेस्त्यागो व्यसनवर्जनम् ॥८॥ जातिसङ्करताहेतोर्वर्जनं पापकर्मणः । सत्सेवा विष्णुभक्तिश्च धर्माः साधारणा नृणाम् ॥९॥ शमो दमस्तपो ज्ञानं दया श्रद्धा क्षमादयः । स्वाभाविका हि विप्रस्य धर्मा एते प्रकीर्तिताः ॥१०॥ शौर्यं धैर्यं बलौदार्यं साधुगोविप्ररक्षणम् । क्षत्रस्य सहजा धर्माः

ભેદની અપેક્ષા વિના સર્વ સાધારણ છે. અર્થાત્ સર્વ કોઇએ સમાનપણે પાળવાના છે ॥૮॥ હવે અસાધારણ ધર્મોનું નિરૂપણ કરતાં પ્રથમ બ્રાહ્મણોના ધર્મભેદમાં પ્રયોજક અસાધારણ સ્વભાવવિશેષરૂપ ધર્મને વિશેષપણે કહેછે-સત્ત્વપ્રધાન જન્મવાળા બ્રાહ્મણના સ્વાભાવિક આ ધર્મવિશેષો કહ્યા છે. ક્યા તે? તો **શમ-દમ**-ઇન્દ્રિયોની ધર્મવિરૂદ્ધ માર્ગમાં જે પ્રવૃત્તિ તેણે રહિતપણું. **તપ**-શાસ્ત્રવિહિત ભોગમાં સંકોચરૂપ અને કૃચ્છ્રાદિ વ્રતાચરણરૂપ. **જ્ઞાન**-અધ્યયન મૂળ જેમાં છે એવું આત્મા પરમાત્માનું યથાર્થ વેદન. **દયા**-પરદુઃખ સહન ન થાય તે અને યથાશક્તિ પરદુઃખનું ટાળવાપણું. **શ્રદ્ધા**-સચ્છાસ્ત્રપ્રોક્ત અર્થમાં વિશ્વાસપૂર્વક ત્વરાવિશેષ. **ક્ષમા**-અનર્થ કરનારા ઉપરપણ ચિત્તમાં વિકાર ન થવા દેવો તે. (આદિશબ્દથી એને અનુગુણ બીજાપણ ધર્મવિશેષો જાણી લેવા) આ સ્વાભાવિક ધર્મો જાણવા. ભારતના શાંતિપર્વમાં **'ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् । दममेव महाराज ! धर्ममाहुः पुरातनम् । स्वाध्यायोऽध्यापनं चैव तत्र कर्म समाप्यते । परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव वै द्विज । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते'** ઇત્યાદિ કહ્યું છે ॥૧૦॥ **હવે ક્ષત્રિયના ધર્મો કહે છે—શૌર્ય**-પરસૈન્યમાં નિર્ભયપણે પ્રવેશ કરવાનું સામર્થ્ય. **ધૈર્ય**-યુદ્ધમાંથી પાછું ન વળવું. **બળ**-શરીરશક્તિ તથા અસ્ત્રશસ્ત્રની સિદ્ધિરૂપ બળ. **ઔદાર્ય**-દાનશૂરતા. પ્રજાઓની સામાન્યપણે અને સાધુ-ગો-વિપ્ર વિગેરેની વિશેષપણે રક્ષા કરવી. આ ક્ષત્રિયના સહજ એટલે પ્રકૃતિને અનુગુણ ધર્મો છે (ક્ષાત્ર સ્વભાવને અનુગુણ એવા બીજાપણ ધર્મો જાણી લેવા) તે પણ શાંતિપર્વમાં-**'क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ! । दद्याद्राजा न याचेत यजेत नच याजयेत् । नाध्यापयेद-**

प्रोक्ता वार्ता विशस्तथा ॥११॥ शुश्रूषणं द्विजातीनां धर्मः शूद्रस्य चानघे ! । हिंसास्तैन्यादिरहितो धर्मोऽन्येषां कुलोचितः ॥१२॥ याजनादिश्च विप्रस्य क्षत्रस्यायुधधारणम् । व्यापारश्च विशोऽ-

धीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् । नित्योद्यतो दस्युवधे रणे कुर्यात्पराक्रमम् । नास्य कृत्यतमं किञ्चिदन्यद्दस्युनिबर्हणात् । दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमो विधीयते । तस्माद्राज्ञा विशेषेण योद्धव्यं धर्ममीप्सता । स्वेषु धर्मेष्ववस्थाप्य प्रजाः सर्वा महीपतिः । धर्मेण सर्वकृत्यानि शमनिष्ठानि कारयेत् । परिनिष्ठितकार्यस्तु नृपतिः परिपालनात् । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यात् रौद्रो राजन्य उच्यते" ઇત્યાદિ કહ્યુંછે. **વૈશ્યને તો** વાર્તા-કૃષિકર્મ, ગવાદિપશુરક્ષા, કુસીદ, (વ્યાજવટો) અને વાણિજ્ય (વણજવ્યાપારરૂપ) ધર્મ કહ્યો છે. તે પણ શાંતિપર્વમાં કહ્યું છે—"वैश्यस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि शाश्वतम् । दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसञ्चयः । पितृवत्पालयेद्वैश्यो युक्तः सर्वान्पशूनिह । विकर्म तद्भवेदन्यत् कर्म यत्स समाचरेत् । रक्षया स हि तेषां वै महत्सुखमवाप्नुयात् । न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति" ઇત્યાદિ **॥૧૧॥** હે નિષ્પાપ માતઃ! દ્વિજાતિ (ત્રણ વર્ણ)ઓની સેવા કરવી તે શૂદ્રનો સહજ પ્રકૃતિને અનુગુણ ધર્મ છે. તે પણ શાંતિપર્વમાંજ કહ્યું છે-'प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् । तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते । तेषां शुश्रूषणाच्चैव महत्सुखमवाप्नुयात् । शूद्र एतान् परिचरेत् त्रीन् वर्णाननसूयकः । सञ्चयं च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन ।' ઇત્યાદિ. પ્રસંગાત્ કહેછે-ચાર વર્ણથી બહારના સંકરજાતિના જનોને તો હિંસા-ચોરીએ રહિત પોતપોતાના વંશપરંપરાગત ધર્મ સહજ કહ્યો છે. તે અન્ય ગ્રંથથકી જાણી લેવો **॥૧૨॥** જેમાં જીવિકાવૃત્તિ પણ અંતર્ગર્ભિત છે એવો ધર્મ કહેછે—બ્રાહ્મણનો યજન-યાજન, પઠન-પાઠન, દાન-આદાન એ ધર્મ કહ્યો છે, તેમાં વેદવિધિવશાત્ યજન પઠન કરાવનારા વિપ્રને દક્ષિણાદિપ્રાપ્તિથી આજીવિકા થાયછે માટે યાજન અધ્યાપન વિપ્રની જીવિકા કહેછે. આ ઉપરથી જે વૃત્તિ છે તેપણ ધર્મજ છે એટલે યાજન પાઠન કેવળ વૃત્તિ નહિ પણ ધર્મ છે. આના અનુષ્ઠાનથી દાક્ષિણાદિ અવાંતર પ્રા-

न्यस्य सेवोक्ता जीविका क्रमात् ॥१३॥ आपन्नयोर्वैश्यवृत्तिर्विप्रक्षत्रिययोर्मता । विशः शूद्रस्य तस्यापि कार्वादेः स्वैव चान्यदा ॥१४॥ त्रैवर्णिको यः संस्कारैः सम्प्राप्तः स्याद्द्विजातिताम् । ब्रह्मचर्याश्रमे तिष्ठन्विद्यायै स गुरुं श्रयेत् ॥१५॥ कौपीनाच्छादनादीनि वासांस्यावश्यकानि सः । कार्पासान्यजिनोर्णादि रक्षेद्दण्ड-

---

પ્તિથી વૃત્તિરૂપતા થાયછે એટલે કેવળ વૃત્તિના ઉદ્દેશથી તે કરવાના નથી પણ ધર્મના ઉદ્દેશથી કરવાના છે. વૃત્તિતો તેમાં અંતર્ગત આવી જાય છે. એ રીતે બીજા વર્ણોની વૃત્તિમાં પણ આવીજ રીતે જાણી લેવું. ક્ષત્રિયની આયુધધારણ વૃત્તિ છે, એટલે આયુધ ધારણ કરી લુંટાકનિગ્રહાદિકથી પ્રજાનું પરિપાલન કરતાં છઠો અંશ મળેછે તે વૃત્તિ છે. વૈશ્યની વ્યાપાર–કૃષિકર્મ વાણિજ્યાદિક વૃત્તિ છે. શૂદ્રને તો ત્રણ વર્ણની સેવા કરવારૂપ જે ધર્મ કહ્યો છે એજ જીવિકા વૃત્તિ છે, એનાથીજ પોતાના સ્વામિભૂત વિપ્રાદિકથકી પોષણલાભ શૂદ્રને મળે છે. સેવા કરનારા શૂદ્રો તેના ધણીએ અશન–વસનદાન વિગેરેથી પોષણ કરવા યોગ્ય છે. તે ભારતના શાંતિપર્વમાં કહ્યું છે—**'अवश्यं भरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते । यं च कश्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् । कल्प्यां तेन तु तस्याहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः'** ઇત્યાદિ ॥૧૩॥ **ચાર વર્ણની આપત્કાળની વૃત્તિ કહે છે**—પૂર્વોક્ત પોતાની વૃત્તિના અલાભમાં વિપ્ર અને ક્ષત્રિયને વૈશ્યવૃત્તિ આજીવિકા માટે કરવાની કહી છે. વૈશ્યનેતો દ્વિજાતિશુશ્રૂષારૂપ શૂદ્રવૃત્તિ આજીવિકા કહી છે. શૂદ્રને તો સાદડી વિગેરે નિર્માણ કરવારૂપ વર્ણસંકર કારીગરની વૃત્તિ આજીવિકા માટે કહી છે. વિપત્તિ વ્યતીત થતાં તો પોતપોતાની પ્રધાન વૃત્તિનોજ આશ્રય કરવો ॥૧૪॥ **હવે આશ્રમ ધર્મો કહુંછું**—ઉપનયનાદિ સંસ્કાર પામેલો દ્વિજાતિ (ત્રણ વર્ણનો પુરૂષ) વેદવિદ્યા માટે બ્રહ્મચર્યનો આશ્રય કરી ગુરૂનો સમાશ્રય કરે એટલે ગુરૂકુળમાં વાસ વસે. આ બ્રહ્મચર્યતો વિદ્યાના અંગભૂત જાણવું ॥૧૫॥ તે **આ ઉપકુર્વાણ** બ્રહ્મચર્યમાં નિષ્ઠાવાળાના **ધર્મવિશેષો** હવે નવ શ્લોકથી કહુંછું—તે બ્રહ્મચારી જેટલાં કૌપીન અને તદાચ્છાદનાદિક વસ્ત્રો આવશ્યક હોય તેટલાંજ

कमण्डलू ॥१६॥ जपमालां ब्रह्मसूत्रं विभृयाच्च जटाः कुशान्। अञ्जनाभ्यङ्गगन्धस्रग्भूषणादि विवर्जयेत् ॥१७॥ मुक्तेर्द्वारं महत्सङ्गः स्त्रैणसङ्गस्तु संसृतेः। द्वारमस्तीति निश्चित्य कुर्यादाद्यं परं त्यजेत् ॥१८॥ अष्टधा वर्जनं स्त्रीणां तत्स्पर्शस्य तु सर्वथा। कुर्याद्वर्णी गुरोर्भार्यामपि वन्देत दूरतः ॥१९॥ प्राणिमात्रं च मिथुनीभूतं तु मतिपूर्वकम्। ब्रह्मचर्यव्रतधरो नैव वीक्षेत कर्हिचित् ॥२०॥ अपि चित्रमयीं योषां देवताप्रतिमां विना। क्वापि नैव स्पृशेद्वर्णी

રાખે પણ અધિક ન રાખે. આ વસ્ત્રો કપાસના તંતુઓથી બનાવેલાં રાખે. તથા મૃગચર્મ અને કાંમળી કંતાન આદિક આચારપ્રાપ્ત રાખે. તથા દંડ કમંડળુ રાખે ॥૧૬॥ ગોમુખીએ સહિત જપમાળા તથા બ્રહ્મસૂત્ર, દર્ભ અને જટાને ધારણ કરે. હવે વર્જવા યોગ્ય કહુંછું—કાજળ આદિકથી અક્ષિનું અંજન, સુગંધિ તેલથી અંગમર્દનાદિકપૂર્વક સ્નાન, સુગંધિ ચંદનાદિકથી અંગમાં અનુલેપ, પુષ્પમાળાઓ, કડાં આદિક આભૂષણો, આ સર્વેનો ત્યાગ કરે એટલે ધારણ કરે નહિ ॥૧૭॥ પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા મહાસાધુઓનો સમાગમ મુક્તિનું દ્વાર છે અને સ્ત્રીલંપટ પુરૂષનો પ્રસંગતો જન્મમરણના પ્રવાહરૂપ સંસૃતિનું દ્વાર છે એવો નિશ્ચય કરીને સ્ત્રીલંપટનો સંગ ત્યાગ કરીને મહાપુરૂષનો સમાગમ કરે **'महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारं योषितां सङ्गिसङ्गम्'** એમ ભાગવતમાં કહ્યુંછે ॥૧૮॥ તે વર્ણી સ્ત્રીનો પ્રસંગ અષ્ટપ્રકારથીપણ પરિત્યાગ કરે. બુદ્ધિપૂર્વક સ્ત્રીના અંગનો સ્પર્શતો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરે. પાદવંદનમાંપણ ગુરૂની ભાર્યા ચરણસ્પર્શને તો યોગ્ય નથી, કિંતુ દૂર રહીને ગુરૂની ભાર્યાને વંદન કરે ॥૧૯॥ બ્રહ્મચર્યવ્રતને ધારણ કરનારો વર્ણી મૈથુનમાં આસક્ત પ્રાણીમાત્રને બુદ્ધિપૂર્વક ક્યારેયપણ નજ નિરીક્ષણ કરે, કેમકે બ્રહ્મચર્યવ્રતનો પ્રસ્ખલનપ્રસંગ આવી જાય ॥૨૦॥ બ્રહ્મચર્યવ્રતની દૃઢતા માટે કહેછે—બ્રહ્મચારી ચિતરેલી નારીપ્રતિમાને ક્યારેયપણ સ્પર્શ કરે નહિ, લક્ષ્મીઆદિક દેવતાપ્રતિમામાં આ નિષેધનો **'देवताप्रतिमां विना'** આ પદથી અપવાદ કહેછે. અર્થાત્ તેના સ્પર્શમાં પ્રત્યવાય નથી. વિદ્યાગુરૂની પ્રીતિથી પરિચર્યાપરાયણ થાય ॥૨૧॥

गुरुं सेवेत भक्तितः ॥२१॥ कुर्यात्कालत्रये सन्ध्यावन्दनं प्रतिवासरम् । जपं च निजशक्त्यैव मौनं प्रातःप्रदोषयोः ॥२२॥ होमं प्रातस्तथा सायं कुर्याद्भिक्षाटनं च सः । वेदाभ्यासपरो नित्यं वसेद्गुरुकुले वशी ॥२३॥ साङ्गं वेदं सहार्थं च देशकालानुसारतः । अधीत्य स यथाशक्ति समावर्तनमाचरेत् ॥२४॥ गृही स्याद्विरक्तस्तु दत्त्वा स गुरुदक्षिणाम् । विरक्तश्चेद्वनं न्यासं श्रयेद्वा नैष्ठिको भवेत् ॥२५॥ गृही बुभूषुः कुलजां सवर्णां वयसाऽवराम् । अनि-

પ્રતિદિન પ્રાતઃ સાયં અને મધ્યાહ્ને સંધ્યોપાસન કરે. યથાશક્તિ ગાયત્રીનો જપ કરે. પ્રાતઃ અને પ્રદોષ સમયમાં મૌન (વાણીનો નિયમ)નો સમાશ્રય કરે ॥૨૨॥ પ્રાતઃ સાયં હોમ કરે. પ્રાતઃ સાયં ભિક્ષાટન કરે '**सायं प्रातरुपासीत गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान् । सायं प्रातश्चरेद्भैक्षम्**' એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે. વશી–જીતેન્દ્રિય થાય. આવા નિયમોએ યુક્ત થઈને નિત્ય ગુરૂની પરિચર્યા કરવાપૂર્વક વેદાભ્યાસપરાયણ થાય ॥૨૩॥ આ વર્ણી દેશ કાળ અને બુદ્ધિશક્તિને અનુસારે ત્રણ અથવા બે અથવા એક પોતાનો વેદ અંગે સહિત અર્થે સહિત ભણીને સમાવર્તન (ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ નિમિત્તનું સ્નાન) કરે ॥૨૪॥ સમાવર્તન પામેલો વર્ણી જો વૈરાગ્યે વર્જીત હોય તો ગુરૂને યથાશક્તિ દક્ષિણા આપીને ગૃહી થાય એટલે ધર્માર્થે દારસંગ્રહ કરે, જો વૈરાગ્યવાન હોય તો વાનપ્રસ્થાશ્રમ અથવા સંન્યાસાશ્રમને ધારે, અથવા નૈષ્ઠિક (જીવનપર્યંત ઊર્ધ્વરેતા બ્રહ્મચારી) થાય. (દારસંગ્રહ ન કર્યો હોય એવાપણ વિરક્તને વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં અધિકાર મિતાક્ષરામાં બતાવ્યો છે) '**गृहं वनं वा प्रविशेत्प्रव्रजेत्तत्र वा वसेत्**' એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે ॥૨૫॥ ગૃહી થવા ઇચ્છતો પુરૂષ પોતાની સમાન જાતિની, (સમાન જાતિની સ્ત્રીનોજ ધર્મમાં સંબંધ ઉચિત છે પણ બીજી જાતિનો નહિ) વયોવર્ષની સંખ્યાથી પોતાથકી નાનીજ વયની, શુદ્ધ કુળમાં ઉત્પન્ન થએલી, અનિંદ્ય–સ્વભાવથી અને રૂપથી અભિનંદિત, સમાનગોત્ર તેમજ સાપિંડસંબંધે રહિત, એવી કન્યા (વાણીથી પણ કોઈને નહિ આપેલી)ને પરણે. '**गृहार्थी सदृशीं भार्यामुद्वहेदजुगुप्सिताम् । यवीयसीं च वयसा**' એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે.

न्यामुद्वहेत्कन्यां न्यायेनोपार्जयेद्धनम् ॥२६॥ स्नानं सन्ध्यात्रयं होमं तर्पणं विष्णुपूजनम् । स्वाध्यायं शक्तितः कुर्याद्वैश्वदेवं च सोऽन्वहम् ॥२७॥ प्रातः कुर्यादापदि तु सन्ध्यां माध्याह्निकीमपि । प्रातर्भवां च मध्याह्ने निशि सायन्तनीं तु सः ॥२८॥ सन्ध्यावन्दनगायत्रीजपविष्ण्वर्चनोज्झितः । चतुर्वेद्यप्यसौ विप्रः शूद्र एव न संशयः ॥२९॥ अधौतं न स्पृशेद्वासः स्नात्वा कार्पाससम्भवम् । अस्नातेनापवित्रेण स्पृष्टं धौतं च न स्पृशेत् ॥३०॥ विवाहकाले दायस्य विभागावसरेऽथवा । द्विजातिरादधीताग्निं सति वि-

તેપછી દારસંગ્રહી પુરૂષ જીવિકાવૃત્તિમાટે ધન ન્યાયથી–પૂર્વોક્ત પોતાની વૃત્તિથી સંપાદન કરે. આથી અન્યાયથી અર્જનનો નિષેધ કર્યો છે ॥૨૬॥

હવે ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મો ઓગણત્રીશ શ્લોકથી કહેછે–તે ગૃહસ્થ પુરૂષ સ્નાન, ત્રિકાળસંધ્યા, સાયં પ્રાતઃ હોમ, પિતૃતર્પણ, યથાશક્તિ વિષ્ણુ (શાળગ્રામ અથવા ભગવાનની ચલા અચલા પ્રતિમા)નું પૂજન, સ્વાધ્યાય (યથાશક્તિ વેદાદિપારાયણ) અને વૈશ્વદેવ આ કર્મોને પ્રતિદિન કરે. (ભૂતયજ્ઞ અને મનુષ્યયજ્ઞનું ઉપલક્ષણ કરી લેવું, એટલે પાંચ મહાયજ્ઞો કરવા એવો અભિપ્રાય થયો) ॥૨૭॥ તે ગૃહસ્થ આપત્કાળમાં તો પ્રાતઃસંધ્યા અને મધ્યાહ્નસંધ્યા પ્રાતઃકાળમાંજ કરે અથવા મધ્યાહ્નેજ અનુક્રમે કરે, એટલે પહેલી પ્રાતઃસંધ્યા કરીને પછીથી મધ્યાહ્નસંધ્યા કરે. સાયંસંધ્યાતો સાયંસંધ્યા સમયમાંજ કરે પણ તેથી પ્રથમ ન કરે એટલે પ્રાતઃસંધ્યા મધ્યાહ્ને કરે એમ સાયંસંધ્યા મધ્યાહ્ને ન કરે ॥૨૮॥ ચારેય વેદને ભણેલો વિપ્ર હોય પણ જો સંધ્યાવંદન, ગાયત્રીજપ અને વિષ્ણુપૂજને વર્જીત હોય તો શૂદ્રજ છે એમાં સંશય નથી. આ સર્વ અર્થ પંચમપ્રકરણમાં કહેશે ॥૨૯॥ સ્નાન કરીને વિશુદ્ધ વસ્ત્ર ધારણ કરે. ધોયા વિનાના, કપાસના તંતુથી બનાવેલા વસ્ત્રનો સ્પર્શ નજ કરે. ધોએલું હોય પણ નહિ સ્નાન કરેલાએ કે અપવિત્ર–સ્નાન કરીનેપણ અસ્પૃશ્યનો સ્પર્શ કરનારે સ્પર્શ કરેલા વસ્ત્રનો સ્પર્શ કરવો નહિ ॥૩૦॥ દારસંગ્રહ કરનારો દ્વિજાતિ તેજ સમયમાં અગ્નિનું આધાન યથાવિધિ કરે. અથવા પિતાના ધનનો

त्यादिसम्भवे ॥३१॥ यथाकालं पोष्यवर्गं पोषयेन्नतु पीडयेत् । अन्नाम्बुवस्त्रैरतिथिं तोषयेत्सर्वदा गृही ॥३२॥ नित्यं कुर्यात्सतां सङ्गं भक्तिं च नवधा हरेः । कुसङ्गं नैव कुर्वीत गृहासक्तिं च मूढवत् ॥३३॥ जीवेभ्यः सकलेभ्योऽपि भक्तानेकान्तिकान्हरेः । आधिक्येन विजानीयान्मानरक्षार्हणादिषु ॥३४॥ अस्मादिभ्यो-

ભાઇભાગ વહેંચે તે વખતે અગ્નિ ધારણ કરે. આ અગ્ન્યાધાનમાં જો સમુચિત ધન ધાન્ય ગવાદિસંપત્તિ હોય તો અગ્ન્યાધાન કરે; નહિ તો ન કરે ॥૩૧॥ ગૃહસ્થ પુરૂષ પોષ્યવર્ગ માતા-પિતા-પત્ની-પુત્ર-દાસ-દાસી વિગેરેને તેતે સમયમાં અન્ન વસ્ત્ર વિગેરેથી યથાસંભવ પોષણ કરે પણ પીડા પમાડે નહિ. તેમ અતિથિને સર્વ સમયમાં અન્ન, જળ, વસ્ત્ર વિગેરેવડે સંતોષ પમાડે, કેમકે ગૃહસ્થનો આજ (પોષ્યવર્ગ તથા અતિથિનું પોષણ) પરમ ધર્મ છે ॥૩૨॥ પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા સાધુઓનો સમાગમ કરે. તથા ભગવાનની શ્રવણ-કીર્તન-સ્મરણાદિ નવધા ભક્તિ કરે. આ જે ગૃહસ્થાશ્રમ છે તે કેવળ ગ્રામ્યસુખભોગાર્થે નથી કિંતુ ધર્મ પાળીને પાપ ટાળવા માટે છે માટે મૂઢવત્-મરતાસુધી ઘરમાંથી નહિ વૈરાગ્ય પામતા પશુપ્રાયની પેઠે કેવળ વિષયવ્યાસક્તિને નજ કરે. તેમજ તેવા કુસંગિજનોનો સંગ ક્યારેય નજ કરે ॥૩૩॥ ભગવાનના જે એકાંતિક ભક્તો હોય તેતો સર્વની અપેક્ષાએ અતિશય પૂજ્ય છે, તેમને સત્કારપૂર્વક માન આપવામાં, દુષ્ટજંતુઓથકી રક્ષણ કરવામાં, ચંદનપુષ્પાદિકથી પૂજન કરવામાં અને નમસ્કાર આદિક કરવામાં સર્વ જીવોથકી એટલે ઇન્દ્રાદિ દેવો થકીપણ અતિઅધિક જાણીને તેમનું માન રક્ષણ પૂજન નમસ્કારાદિ કરવું. જે ભક્તિવિહીન હોય તે ઇન્દ્રાદિ પદમાં પ્રતિષ્ઠિત થયા હોય તોપણ તે જીવ-ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસરૂપ કેવળ જીવનમાત્રેજ સંપન્ન છે અર્થાત્ અસત્પ્રાયજ છે, માટે ભક્તોનેજ એ સર્વની અપેક્ષાએ અધિક માનવા ॥૩૪॥ સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ ભક્તોનું જે શ્રેષ્ઠપણું કહ્યું તેનું ઉપપાદન કરવાનો આરંભ કરેછે—હે માતઃ! આ લોકમાં જીવતા પાષાણપ્રમુખ સ્થાવર જાતિના પ્રાણીઓની અપેક્ષાએ તૃણાદિ સ્થાવર જાતિઓ શ્રેષ્ઠ છે. તેમની અપેક્ષાએ વ્રીહિ વિગેરે ઓષ-

ऽत्र जीवेभ्यः श्रेष्ठाः सन्ति तृणादयः। अन्नौषध्यादयस्तेभ्यस्ततः श्रेष्ठाश्च वीरुधः ॥३५॥ तत आम्रादयो वृक्षाः श्रेष्ठा देवद्रुमास्ततः। स्थास्नुष्विति विशेषोऽस्ति चरेष्वथ वदामि तम् ॥३६॥ पिपीलिकादितः श्रेष्ठा जीवास्तु शलभादयः। भ्रमराद्यास्ततस्तेभ्यश्चटकप्रमुखा मताः ॥३७॥ शशादयस्ततोऽजाद्यास्तेभ्यस्तेभ्यो गवादयः। ततश्च मनुजास्तेषु वर्णाश्चत्वार उत्तमाः ॥३८॥ ब्राह्मणास्तेषु तेषां

धिઓ ઉત્તમ છે. તેમની અપેક્ષાએ કઠિન હોવાથી ઉપર ચઢવાની અપેક્ષા વિનાની લતાઓ શ્રેષ્ઠ છે. તેમની અપેક્ષાએ આંબા આદિક વૃક્ષો શ્રેષ્ઠ છે. તેમની અપેક્ષાએ પિપળો આદિક દેવવૃક્ષો શ્રેષ્ઠ છે. એરીતે સ્થાવરમાં પ્રાણશક્તિના અધિકપણાથી તારતમ્યભાવ છે. હવે જંગમમાં ન્યૂનાધિકભાવ કહુંછું-કીડીઓ આદિક જીવોથકી પતંગીયો આદિક ઉત્તમ છે. તેનાથકી ભમરો આદિક શ્રેષ્ઠ છે. તેમના થકી ચકલાં આદિક શ્રેષ્ઠ છે. તેમના થકી શશલાં આદિક શ્રેષ્ઠ છે. તેમના થકી બકરાં આદિક ઉત્તમ છે. તેમના થકી ગાયો વિગેરે શ્રેષ્ઠ છે. એરીતે પશુઓમાં ઈન્દ્રિયાદિશક્તિના અધિકપણાથી તરતમભાવ છે. તેમની અપેક્ષાએ મનુષ્યો અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસના સાધનની સંપત્તિને લઇને અતિશ્રેષ્ઠ છે. મનુષ્યો મધ્યે બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણો વરિષ્ઠ છે. વર્ણોને મધ્યે જાતિમાત્રથી બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે. બ્રાહ્મણજાતિમધ્યે સ્વધર્મનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ છે. તેમના મધ્યે જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળા શ્રેષ્ઠ છે. તેમના મધ્યે ભગવાનના એકાંતિક ભક્તો અતિશય શ્રેષ્ઠ છે. આ રીતે સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ ભક્તોનું શ્રેષ્ઠપણું સિદ્ધ થયું. સર્વ કરતાં ભક્તોનુંજ શ્રેષ્ઠપણું કેમ કહેવાય? કેમકે અધાયની અપેક્ષાએ દેવયોનિનું શ્રેષ્ઠપણું સર્વ કોઈ કહેછે? તો એમ નથી. દેવયોનિ તો કેવળ સુકૃતનાં ફળ ભોગવવા માટેજ છે, માટે બહુધાપણે તેની નિઃશ્રેયસના સાધનમાં પ્રસક્તિ નહિ હોવાથી તે દેવોપણ કનિષ્ઠજ છે. માટેજ આ સ્થળે તેમને મનુષ્યયોનિથકી જુદા પાડીને કહ્યા નથી. અથવા માનુષયોનિના કથનથી દેવયોનિનું ઉપલક્ષણ કરી લેવું. એટલે દેવમનુષ્યાદિ સર્વથકી ભક્તોનું શ્રેષ્ઠપણું સાબીત થયું. મનુષ્યયોનિથી દેવયોનિનું ઉપલક્ષણ કેમ થાય? એવી શંકાનો અવ-

च स्वधर्मनिरता वराः । ज्ञाननिष्ठास्तेषु तेषु भक्ता एकान्तिका हरेः ॥३९॥ तेभ्यः श्रेष्ठो न कोऽप्यस्ति सदाऽऽस्ते तेषु यद्धरिः । तारतम्यं विदित्वेत्थं बहुमान्या हरिश्रिताः ॥४०॥ य एवं न विजानीयात्सदसत्समधीः स तु । दोषं महान्तमाप्नोति विवेकं विदधीत तत् ॥४१॥ गन्धान् पुष्पस्रजो भूपा वस्त्रान्नादि च भक्तितः । गृही

કાશ નથી, કેમકે મનુષ્યોને જેમ શાસ્ત્રાધિકાર છે તેમ દેવોનેપણ શાસ્ત્રાધિકારસંપત્તિ છે, માટે શાસ્ત્રાધિકારી એક યોનિવિશેષના ગ્રહણથી તેવી બીજી બાકીની યોનિનું ગ્રહણપણ ઉપલક્ષણથી નિર્બાધપણે થઈ શકેછે, માટે દેવોનુંપણ ઉપલક્ષણ કરી લેતાં ઈન્દ્રાદિ દેવોથકી પણ ભક્તોનું શ્રેષ્ઠપણું સિદ્ધ થયું ॥૩૫-૩૯॥ એકાંતિક ભક્તોની અપેક્ષાએ બીજો કોઈપણ શ્રેષ્ઠ નથી, કારણકે તેમના હૃદયમાં શ્રીહરિ નિરંતર નિવાસ કરીને રહ્યા છે. આવી રીતે તારતમ્ય જાણીને ભગવાનના એકાંતિક ભક્તોને સર્વથકી અધિકપણે માનવા. (આવું તારતમ્ય શ્રીભાગવતમાં કપિલમુનિ તથા ઋષભદેવે કહ્યુંછે) ॥૪૦॥ જે પુરૂષ પૂર્વોક્ત પ્રકારનું તારતમ્ય અને ભક્તોનો ઉત્કર્ષ ન જાણે તેતો સત્ અસતના વિવેકે વિરહિત હોવાથી મહાદોષ (પાપ)ના સ્થાનરૂપ થાય છે, માટે પૂર્વોક્ત વિવેકને કરે. **'अपूज्यपूजनाच्चैव पूज्यानामप्यपूजनात् । नृघातकसमं पापं शश्वत्प्राप्नोति मानवः'** એવી સ્મૃતિ છે ॥૪૧॥ એવી રીતે ગૃહસ્થના ઉદ્દેશથી સર્વસાધારણ સત્ અસતનો વિવેક કહીને, હવે ફરીથી પ્રકૃત ગૃહસ્થધર્મને કહેછે-વળી ગૃહસ્થ પુરૂષ ચંદન, પુષ્પમાળા, વિભૂષણ, વસ્ત્ર, અન્ન આદિક ભગવાનને નિવેદન કર્યા વિના નજ નિષેવન કરે કિંતુ ભક્તિથી સર્વ ભોગ્ય વસ્તુમાત્ર ભગવાનને નિવેદન કરે, જે પુરૂષ ભોગ્ય પદાર્થો સ્વાર્થે ઉપયોગ કરે તે વૈષ્ણવજ ન કહેવાય, જે પુરૂષતો તમામ ભોગ્ય વસ્તુઓ ભગવાનનુંજ એક શેષ કરી દે છે તેજ વૈષ્ણવ કહેવાય **'अम्बरीष ! नवं वस्त्रं फलमन्नं रसादिकम् । कृत्वा विष्णूपभोग्यं तु सदा सेव्यं हि वैष्णवैः'** એમ પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે. **'पत्रं पुष्पं फलं तोयमन्नपानाद्यमौषधम् । अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम्'** એમ બ્રહ્માંડપુરાણમાં કહ્યું છે. **'सर्वलाभोपहरणं'** એમ ભાગવતમાં

निवेद्य हरये निषेवेत च वैष्णवः ॥४२॥ देवान् पितृंश्च तैरेव वासुदेवधियाऽर्चयेत्। यथाकालं च पित्रादेः श्राद्धं कुर्याद्यथाविधि

કહ્યું છે ॥૪૨॥ પંચ મહાયજ્ઞો કરવા એમ પ્રથમ કહ્યું છે તેમાં વૈષ્ણવને વિશેષ કહેછે-દેવતાઓ અને પિત્રિઓનું વાસુદેવબુદ્ધિથીજ અર્ચન કરે, એટલે ઈન્દ્રાદિ દેવો જેમનું શરીર છે એવા વાસુદેવજ સકળ ફળ આપનારા અને એજ સમારાધન કરવા યોગ્ય છે એવી તત્ત્વદૃષ્ટિપૂર્વક 'આ દેવો વાસુદેવાત્મક છે' એમ માનીને પૂજન કરે. આવી રીતે પૂજન નહિ કરતાં સ્વતંત્ર રીતે પૂજન કરનારાઓને તો જે ફળ થાય તે અંતવાળું અલ્પ થાય છે અને તેઓ તત્ત્વદર્શીપિણ ગણાય નહિ. તે ભગવાને કહ્યું છે— **"अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्। देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च। न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः। भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥"** ઈત્યાદિ. આવી રીતિથી અનુષ્ઠાન કરેલાં કર્મોજ જ્ઞાનાદિકમાં અંગભૂત થઈ શકે, ધર્માદિકનું ભક્તિના અંગપણેજ ઉપાદેયપણું પ્રથમ ઉપક્રમ કર્યું છે. સ્મૃતિમાં દેવયજ્ઞ ભૂતયજ્ઞ પિતૃયજ્ઞ ઈત્યાદિ કહેછે તેતો અવિદુષદૃષ્ટિથી તેતે દેવ પિત્રાદિકનું તર્પણ થાય છે, વિદુષોનેતો તેપણ વાસુદેવના આરાધનરૂપજ થાય છે, માટેજ ભાગવતમાં-**'देवर्षिभूतात्मनृणां पितॄणां न किङ्करो नायमृणी च राजन्!। सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दम्'** એમ કહ્યું છે. અર્ચનમાં ઉપકરણ દ્રવ્ય કહેછે-**'तैरेव'** જે સાક્ષાત્ વાસુદેવના આરાધનમાં ઉપકલ્પેલા પુષ્પાદિક હોય તેનાથીજ બીજા દેવોનું પૂજન કરે. અથવા 'આતો વાસુદેવના છે એટલે તેમના શેષભૂત છે' એવી બુદ્ધિ એટલે વાસુદેવના ભક્તો છે એવી બુદ્ધિથી વાસુદેવના આરાધન કરતાં બાકી રહેલા (પ્રસાદીભૂત)થીજ અર્ચન કરે. અર્થાત્ ભગવાનને નહિ નિવેદન કરેલા પદાર્થોથી બીજા દેવ પિત્રીઓનું પૂજન કરવું ન્યાયયુક્ત નથી. પ્રસંગાત્ પિત્રાદિ શ્રાદ્ધમાં કવ્ય (પિત્રીઓને અપાતા અન્નાદિ) દ્રવ્યનો નિયમ જણાવતા થકા શ્રાદ્ધ કરવાનું કહેછે-યથાવિધિ યથાકાળ પિત્રાદિકનું શ્રાદ્ધ પૂર્વોક્ત બુ-

॥४३॥ अकृष्टपच्यैर्मुन्यन्नैः कर्तव्यं श्राद्धकर्म च । व्रीह्याद्यैः कृष्टपच्यैर्वा धान्यैस्तु शुचिभिः सति ! ॥४४॥ मांसं त्वापद्यपि क्वापि श्राद्धे देयं न कर्हिचित् । अहिंसाधर्मपरमा वैष्णवाः पितरो यतः

દ્ધિથીજ કરે ॥૪૩॥ હે સતિ! કૃષ્યાદિકની અપેક્ષા વિના સ્વયં ઉગીને પાકેલાં નમારાદિક મુનિઅન્ન અથવા કૃષ્યાદિકથી પાકેલાં, શુદ્ધ (મનુએ કહેલા સ્વભાવાદિ દોષે વર્જીત અથવા કેશકીટાદિકથી નહિ દૂષિત થએલાં) વ્રીહ્યાદિ અન્નથી તે શ્રાદ્ધકર્મ કરવું **'स्वभावकालसंसर्गनिमित्तपरिणामतः । भावाश्रयप्रदुष्टं च नित्यमन्नं विवर्जयेत्'** એમ મનુએ કહ્યુંછે ॥૪૪॥ મહા આપત્કાળની પ્રાપ્તિમાંપણ કોઈ તીર્થાદિ દેશમાંપણ સંક્રાંતિ આદિક પુણ્યાહ કાળમાં પણ માંસથી શ્રાદ્ધ ન કરવું, કારણ કે વૈષ્ણવો અહિંસાધર્મપરમ છે એટલે વૈષ્ણવોને સર્વ ધર્મની અપેક્ષાએ અહિંસાજ પરમ ધર્મ છે. વિષ્ણુ ભગવાન્ કેવળ સત્ત્વના પ્રવર્તક છે અને તે સત્ત્વમયપ્રવૃત્તિથીજ સમારાધ્ય છે. જે પુરૂષો વિષ્ણુનેજ પરમ પ્રાપ્ય માને છે એજ મુમુક્ષુ કહેવાય, આવા મુમુક્ષુ વૈષ્ણવને રાજસ તામસસમુચિત હિંસાગર્ભિત કર્મમાત્ર ત્યાજ્યજ છે, માટે વૈષ્ણવોએ મુનિઅન્નથી અથવા વ્રીહ્યાદિકથી શ્રાદ્ધ કરવું. પિત્રિઓ માંસ પ્રિય છે એમ પણ નથી. તેતો **पितरः**–છે એટલે મનુષ્યોની માફક સ્વતઃ રૂચિ કશામાં તેમને નથી કિંતું તેઓ કવ્યના ત્યાગમાં (અર્પણમાં) કેવળ ઉદ્દેશભૂત છે એટલે એમને ઉદ્દેશીને કવ્યનું અર્પણ થાય છે, આનેજ પિત્રીપણું કહેછે. જેમ હવિષના ત્યાગમાં ઉદ્દેશપણું એજ દેવતાત્વ છે એવુંજ આ પિતૃત્વ છે. હવિઃકવ્ય દ્રવ્ય નિયમતો **'यदन्नाः पुरुषा राजंस्तदन्नाः तस्य देवताः'** એમાં કહેલા પ્રકારવાળો છે. જે હેતુ માટે શ્રાદ્ધ કરનારા વૈષ્ણવો છે તે હેતુમાટે તે પિત્રિઓપણ મુન્યન્ન અને વ્રીહ્યાદ્યન્ન પ્રિય થાયછે. અથવા–**यतस्तेऽपि वैष्णवाः**–એટલે તેપણ વિષ્ણવાત્મકત્વ દૃષ્ટિથી અથવા વિષ્ણુભક્તત્વબુદ્ધિથી આરાધ્યમાન થતાં વૈષ્ણવોને આ રીતે પિત્રિઓ વૈષ્ણવો થાય. તે પિત્રિઓ આવા વૈષ્ણવપણાના ભાવ સીવાય કેવળ પિતૃભાવથી ઉદ્દેશભૂત નથી માટે તેપણ આ રીતે વૈષ્ણવો છે તો માંસાદિકથી તેઓ તર્પણને યોગ્ય નથી. અથવા વસ્તુતાએજ તેઓ વૈષ્ણવ–વિષ્ણુભક્ત

॥४५॥ मद्यं मांसं च यस्मै स्यान्निवेद्यं यस्य चाग्रतः। स्याज्जीवहिंसा तं देवं देवीं चापि न मानयेत् ॥४६॥ देशकालानुसारेण तीर्थानि च व्रतानि च। कुर्वीत स यथाशास्त्रं स्वाधिकारानुसारतः ॥४७॥ पुण्यदेशे पुण्यकाले पुण्यपात्रे विशेषतः। पुण्यं कुर्वीत यत्किञ्चिद्भवेदक्षयमेव तत् ॥४८॥ आढ्यस्तु कारयेद्रम्यं दृढं श्रीविष्णुमन्दिरम्। वृत्तिदानेन पूजायाः प्रवाहं वर्तयेद्धरेः ॥४९॥ अहिंसान्वैष्णवान्यज्ञान्कुर्यात्प्रचुरदक्षिणान्। वापीकूपतडागादीन्विष्णवर्थांश्चापि कारयेत् ॥५०॥ प्रचुराज्यसितैर्भोज्यैः साधून्वि-

અને અહિંસાધર્મપરમ છે માટે માંસથી તેમનું તર્પણ ન કરવું એવો આશય છે ॥૪૫॥ પ્રસંગાત્ કહેછે—જે દેવ કે દેવીને મદ્યમાંસનું નિવેદન થતું હોય તથા જેની આગળ જીવહિંસા થતી હોય એવા દેવ કે દેવીને પણ દર્શન–વંદનાદિ સત્કાર કરે નહિ ॥૪૬॥ સમીચીન અસમીચીન દેશકાળને અનુસારે એકાદશ્યાદિ વ્રતો અને દ્વારકા આદિક તીર્થો પોતાના અધિકાર (નિરોગિત્વ–સબળત્વ–સધનત્વરૂપ અથવા બુભુક્ષુ–મુમુક્ષુત્વરૂપ)ને અનુસારે યથાશાસ્ત્ર કરે ॥૪૭॥ પુણ્ય એવા દેશ કાળ અને પાત્રમાં કરેલું જે કાંઈ દાનાદિ પુણ્ય છે તે અક્ષય ફળમાટે કલ્પાય છે માટે દેશકાળાદિકનો વિશેષ વિચારીને દાનાદિ પુણ્ય કરવું ॥૪૮॥ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થતો પોતાનું ધન નિરંતર ભગવત્પૂજામાંજ જે રીતે ઉપયોગ થાય એ રીતે રમણીય દૃઢ વિષ્ણુમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવીને પ્રતિષ્ઠા કરેલા વિષ્ણુની પૂજા પ્રતિદિન પ્રવાહરૂપે પ્રવર્તે એ રીતે ધનક્ષેત્રાદિ સ્થિર વૃત્તિદાન કરીને કરાવે ॥૪૯॥ વળી આઢ્ય ગૃહસ્થ પ્રાણી હિંસાએ રહિત, અધિક દક્ષિણા જેમાં છે, વિષ્ણુ દેવતા જેમાં છે એવા યજ્ઞો કરે. અને ભગવત્પૂજાપ્રવાહમાં ઉપયોગી થાય એવા વાવ્ય કુવા તલાવ વિગેરે પણ કરાવે. આ પૂર્વોક્ત સર્વ પુણ્ય કર્મ પરમાત્મપ્રસન્નતા માટેજ કરે પણ બીજા ફળાનુસંધાનથી ન કરે, જે ફળ થાય તેતો ક્ષુદ્ર અને ક્ષયિષ્ણુ થાય માટે ફળ ન ઇચ્છે ॥૫૦॥ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ સાધુઓ અને વિપ્રોનું ક્યારેયપણ અપમાન ન કરે કિંતુ ઘણું ઘી સાકર જેમાં છે એવાં ઇષ્ટ શ્રેષ્ઠ મિષ્ટાન્નોથી અતિ તૃપ્ત કરે.

प्रांश्च तर्पयेत् । नावमन्येत तान् क्वापि सत्सु निष्कपटो भवेत् ॥५१॥ नातिलोभी नातिकामी नातिक्रोधी न मत्सरी । नातिमानी भवेत्क्वापि दयां कुर्वीत देहिषु ॥५२॥ आसन्नसम्बन्धहीना विधवाः स्त्रीरनापदि । न स्पृशेद्बुद्धिपूर्वं तु गृहस्थोऽपि कदाचन ॥५३॥ स्वस्य मात्रा भगिन्यापि दुहित्रा वा कदाचन । नैव तिष्ठेद्रहःस्थाने

સાધુ આગળ સદાય નિષ્કપટપણે વર્તે પણ કાંઈ કપટ કરે નહિ ॥૫૧॥ ગૃહસ્થપણ ક્યારેયપણ **અતિલોભી ન** થાય. યદ્યપિ ગૃહસ્થ દેહગેહાદિકને ક્ષણક્ષયિષ્ણુ જાણતો હોય તથાપિ પોતાના પોષ્યવર્ગના પરિપોષણરૂપ ધર્મપ્રયોજનમાટે અશનવસનાદિકમાં લોભ (તમામ ત્યાગ ન કરી દેવારૂપ) તેણે કરવોજ જોઈએ. તથાપિ અતિલોભ એટલે ધર્મમર્યાદાને ઉલંઘન કરીને પ્રવર્તતો લોભતો નજ કરવો. તથા **અતિકામી ન** થાય. એટલે ધર્મપ્રજોત્પત્તિના પ્રયોજન પુરતો કામ ગૃહસ્થને અત્યંત અપેક્ષિત છે, પરંતુ તેનાથી વિપરીત પ્રવૃત્તિવાળો કામતો અતિકામમાં ગણાય માટે તેનો ત્યાગ કરવો. **અતિક્રોધી ન** થાય. એટલે કામનીપેઠે ક્રોધ પણ ધર્મમર્યાદાને ઉપમર્દન કરનારા દુર્જનોના નિગ્રહમાં ઉપયોગી એવો તો ગૃહસ્થને સમુચિત છે, પરંતુ ધર્મપથને પ્રતિકૂળ થઇને પરપીડામાંજ પર્યવસાન પામે એવો અતિક્રોધ તો ત્યાજ્ય છે. **અતિમત્સરી ન** થાય. પરપ્રકર્ષના અમર્ષનરૂપ મત્સર તો સર્વથા ત્યાજ્યજ છે. **અતિમાની ન** થાય. એટલે 'હું બ્રાહ્મણ છું, હું ક્ષત્રિય છું' એવું માન જે પોતપોતાના ધર્મમાર્ગમાં પ્રવર્તનરૂપ પ્રયોજનપર્યવસાયી થાય એવું તો અત્યંત અપેક્ષિત છે, પરંતુ 'મારાથી આ કનિષ્ઠ છે અને હુંતો એનાથી અતિ ઉત્કૃષ્ટ છું' એ રીતે માનીને પરનું અપમાન કરવારૂપજ ફળવાળું થાય તેતો અતિમાન કહેવાય, તેતો ત્યાજ્યજ છે. તથા પ્રાણિમાત્રની ઉપર દયા યથાશક્તિ યથોચિત રાખે **॥૫૨॥** ગૃહસ્થ પુરૂષપણ સમીપ સંબંધે વર્જીત એવી વિધવા વનિતાઓનો વિપત્તિ વિના જાણી જોઇને તો ક્યારેયપણ સ્પર્શ કરે નહિ. (સમીપ સંબંધવાળી વિધવાઓનો સ્પર્શ કરવામાં તો દોષ નથી) **॥૫૩॥** ગૃહસ્થ પુરૂષ પોતાની યુવા વયની સાક્ષાત્ માતા કે અપરમાતા, ભગિની અને દુહિતા

गृही चापदमन्तरा ॥५४॥ तीर्थादावात्मनो घातमात्मनश्च परस्य वा । मुक्तयेऽपि न कुर्वीत धर्मनिष्ठः सदा भवेत् ॥५५॥ स्त्रीभिः सभर्तृकाभिश्च देववत्स्वपतिः सदा । सेव्यः पतिव्रताधर्मे स्थित्वा

સાથે પણ એકાંત સ્થળમાં આપત્તિ અવસર સીવાય ક્યારેયપણ વસે નહિ. બીજી ગતિ ન હોય ત્યારે તો દેશ કાળને અનુસારે યાવત્પ્રયોજન રહે. **'માત્રા સ્વસ્રા દુહિત્રા વા નાવિવિક્તાસનો ભવેત્ । બલવાનિન્દ્રિયગ્રામો વિદ્વાંસમપિ કર્ષતિ ॥'** એમ ભાગવતમાં કહ્યુંછે **॥૫૪॥** આત્મા–દેહનો ઘાત પ્રયાગાદિ તીર્થાદિકમાંપણ નજ કરવો. કેટલાક મંદો પોતાથી દુઃખ સહન ન થતાં તીર્થાદિકમાં ગંગાજળમાં પતન, પર્વત ઉપરથી પતન અને અગ્નિપ્રવેશ વિગેરે ઉપાયથી તનુત્યાગને નહિ પ્રત્યવાય આપનારો માનીને તેવો પ્રયત્ન કરે છે. તથા પરસ્ય–પોતાના રિપુનું ગંગાદિતીર્થોમાં મારણ નહિ પ્રત્યવાય પમાડનારૂં માનીને પરના ઉપઘાત માટે પણ પ્રયત્ન આદરે છે. આવું કર્મ સર્વ પ્રકારે પ્રબળ પ્રત્યવાય આપનારૂંજ થાય છે, માટે પોતાના દેહનો કે બીજા રિપુ આદિકના દેહનો ઘાત તીર્થમાંપણ નજ કરવો. કિંબહુના–મુક્તિ મેળવવા માટે પણ નજ કરવો. કેટલાક અજ્ઞાનિઓ તીર્થાદિકમાં તનુત્યાગથી મુક્તિ માને છે તે પણ અત્યંત ખોટું છે, માટે તેમ નજ કરે પણ સદા–યાવજ્જીવિત ધર્મનિષ્ઠ થાય. અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસની સિદ્ધિતો તેનાથીજ થાયછે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે–**'તસ્માદુહ ન પુરાઽઽયુષઃ સ્વઃકામી પ્રેયાત્' ॥૫૫॥ હવે સ્ત્રીયોના ધર્મો** કહુંછું—સભર્તૃકા સ્ત્રીયો –જેનો ભર્તા વિદ્યમાન હોય એવી સ્ત્રિયોએ (આ ઉપરથી સેવ્યતામાં પતિની સત્તામાત્રની અપેક્ષા છે એટલે પતિ વિદ્યમાન જોઇએ પણ તેની અનુકૂળતા આદિકની અપેક્ષા નથી એમ વ્યંજીત થાયછે, કેમકે **'સભર્તૃકાભિઃ'** એવો નિર્દેશ કર્યો છે.) પતિ પ્રતિકૂળ હોય કે અનુકૂળ હોય, યુવા હોય કે વૃદ્ધ હોય, અરોગી હોય કે રોગી હોય પણ તે ઇષ્ટદેવની પેઠે સદા સેવવા યોગ્ય છે, કેમકે આતો પતિવ્રતાનો સ્વધર્મ છે. ઇન્દ્રિયોનું સાહજીક ચપળપણું તો પાપરૂપ અનર્થ માટેજ થાય છે માટે ચપળતા જીતીને પતિપરાયણતામાં સ્થિતિ રાખવી એજ આ લોક પરલોકમાં સુખ સારૂ

सन्त्यज्य चापलम् ॥५६॥ विधवाभिश्च नारीभिः पतिबुद्ध्या रमापतिः । सेवनीयः स्वदेहश्च कर्शनीयो व्रतादिभिः ॥५७॥ नेक्षेत न स्पृशेत्कापि स्वसम्बन्धिजनेतरम् । विधवा नरमात्रं च त्यागवान् योषितं यथा ॥५८॥ पित्रा पुत्रादिना वापि विधवा तु रहःस्थले । आपत्कालं विना नैव सह तिष्ठेत्कदाचन ॥५९॥ तृतीय आयुषो भागे गृहस्थो वनमाविशेत् । सस्त्रीकः स्त्री सुशीला चेद्-

---

થાયછે. **'पतिरेव हि नारीणां दैवतं परमं स्मृतम्' 'भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया'** એમ ભાગવતમાં કહ્યુંછે ॥૫૬॥ વિધવા વનિતાઓએ પ્રતિમારૂપ રમાપતિ પરમાત્મા નારાયણની 'આજ મારા નિરૂપાધિક પતિ છે' એવી બુદ્ધિથી યથાશક્તિ સેવા કરવી. ભગવાનજ સર્વના સાચા પતિ છે **'पतिं विश्वस्य' 'पतिं पतीनां' 'स वै पतिः स्यादकुतोभयः'** એવી શ્રુતિ સ્મૃતિ છે **'विष्णोस्तु सेवनं कुर्यात्पतिबुद्ध्या न चान्यथा'** એમ સ્કંદપુરાણમાં વિધવાધર્મમાં કહ્યું છે. વિધવા યાવજ્જીવિત કૃચ્છ્ર-ચાંદ્રાયણ–સદા એકાહાર–અલ્પાહાર વિગેરે વ્રતોવડે સ્વશરીરને કૃશ કરે, આ ઈન્દ્રિયનિગ્રહનો ઉપાય છે ॥૫૭॥ જેમ ત્યાગી પુરૂષ નારીમાત્રના પ્રસંગને સર્વથા પરિત્યાગ કરીને દૂર રહે તેમ વિધવાઓએ પોતાના સમીપ સંબંધ સીવાયના નરમાત્રનો નિરીક્ષણ–સ્પર્શાદિ પ્રસંગપણ સર્વપ્રકારે પરિત્યાગ કરીને દૂર રહેવું. **'नरमात्रं'** એમ કહેલું હોવાથી વૃદ્ધ હોય કે યુવા હોય સર્વપ્રકારે પુરૂષપ્રસંગ પરિત્યાજ્ય છે એમ જણાવ્યું છે ॥૫૮॥ યુવા વયની વિધવા વનિતા વિપત્કાળ વિના યુવા વયના પિતાપુત્રાદિ સંબંધિ જનની સાથેપણ એકાંતસ્થળમાં ક્યારેયપણ નજ રહે. (કિંચિત્ આવશ્યક કાર્યપ્રસંગમાં દોષ નથી) ॥૫૯॥ હવે વાનપ્રસ્થાશ્રમનો ગ્રહણપ્રકાર કહેવાપૂર્વક તેના ધર્મો ચાર શ્લોકથી કહેછે—આયુષનાં શત વર્ષોને ચાર ભાગે વિભાગ કરી તેના ત્રીજા ભાગમાં (એકાવનમા વર્ષને આરંભીને) ગૃહસ્થ વનમાં પ્રવેશ કરે, તેમાં **'गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव वाऽपत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्'** એવી સ્મૃતિ છે. **'अयं च वनप्र-**

---

१ 'समुत्का' इति पाठान्तरम् ।

न्यथा त्वेकलः स्वयम् ॥६०॥ तत्र ग्रीष्मे पञ्चतपा उदवासश्च शैशिरे । आसारषाड् वर्षासु भवेद्विष्णुपरायणः ॥६१॥ वन्यैरेवाग्निहोत्रादि कुर्याद्धान्यफलादिभिः । अग्न्यर्थं च कुटीं कुर्यात्स्वयं तु बहिरावसेत् ॥६२॥ अकृष्टपच्यैरन्नाद्यैर्जीवेत्स्वयमुपाहृतैः । यथा-

---

वेशो जराजर्जरकलेवरस्य जातपौत्रस्य वा' એમ વિજ્ઞાનેશ્વર કહેછે. દારાનો સંગ્રહ ન કર્યો હોય એવાનેપણ વનપ્રવેશનો અધિકાર છે. તે વિજ્ઞાનેશ્વરે **'अविप्लुतब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तमाविशेदित्यकृतगार्हस्थ्योऽपि वनवासेऽधिक्रियत एव'** એમ કહ્યું છે. પત્નીને પોતાના પુત્રાદિકને સોંપીને પોતે એકાકીજ વનમાં પ્રવેશ કરે. પત્ની જો સુશીલા–પતિપરિચર્યાનેજ પરમપ્રયોજન માનવારૂપ શ્રેષ્ઠ શીલસંપન્ન હોય તો તેને સાથે લઇને વનમાં જાય. **'समुत्का'** એવો પાઠ હોય તો પતિપરિચરણ વિના પુત્રાદિપાસે રહેવામાં તદન મન ઉપડી ગયું હોય તો સાથે લઇને જાય ॥૬૦॥ તેના તપશ્ચર્યાનો પ્રકાર કહેછે—વનમાં વસેલો વાનપ્રસ્થ ગ્રીષ્મકાળમાં ચાર દિશામાં ચાર અગ્નિઓ અને ઉપર એક આદિત્ય એ રીતે પંચાગ્નિના મધ્યમાં રહીને તપશ્ચર્યાપરાયણ થાય. માર્ગશીર્ષાદિ શીતઋતુમાં જળમાં વાસ કરીને તપતત્પર થાય. શ્રાવણાદિ ચાર માસમાં વૃષ્ટિધારાપાતને સહનશીલ થઇને ઉઘાડા પ્રદેશમાં રહીને તપ કરે. ગ્રીષ્માદિ ત્રણ ઋતુમાં સંવત્સરની સંપત્તિ આવી જાય છે એવા અભિપ્રાયથી આવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે **'ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वापि तपश्चरेत्'** આ વચનનું વ્યાખ્યાન કરતાં વિજ્ઞાનેશ્વરેપણ **'त्रिऋतुः संवत्सरः ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति दर्शनात्'** ઇત્યાદિકથી એમજ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. આ રીતે તપશ્ચર્યા કરવાપૂર્વક વિષ્ણુપરાયણ થાય ॥૬૧॥ કૃષ્યાદિકની અપેક્ષા વિના વનમાંજ નિપજેલાં નમારાદિ ધાન્ય અને યથાકાળ થએલાં ફળ કંદમૂળાદિકથીજ અગ્નિસાધ્ય સર્વ કર્મો કરે **'अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृन्देवातिथीनपि'** એમ યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું છે. અગ્નિ રાખવામાટે પર્ણકુટી કરે પણ પોતાના વાસમાટે નહિ, પોતેતો બહારજ વસે ॥૬૨॥ ખેડ્યા વિના સ્વયં પરિપકવ થએલાં અને પોતેજ આણેલાં શ્યામો નમાર તથા કંદાદિકવડે જીવિકા કરે. એરીતે

शक्ति वने स्थित्वा ततः सन्न्यासमाश्रयेत् ॥६३॥ कन्थामेकां च कौपीने द्वे तदाच्छादने च सः । बिभृयाद्वाससी दण्डं वैणवं च कमण्डलुम् ॥६४॥ अष्टाक्षरं जपेन्नित्यं नारायणपरो यतिः । भक्तिमेव हरेः कुर्याज्ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥६५॥ वर्षाकालं विनैकत्र न वसेत्स त्वनापदि । शुचिविप्रगृहे भैक्षं कुर्यान्नित्यं सकृन्मितम् ॥६६॥ एकादश्यादीनि हरेर्व्रतानि विधिना चरेत् । पालयेद्ब्रह्मचर्यं च जितात्मा च जितेन्द्रियः ॥६७॥ वानप्रस्थश्च सन्न्यासो निषिद्धौ

વનમાં યથાશક્તિ તપ તપીને મનની નિર્મળતા પામતાં સંન્યાસ સ્વીકાર કરે ॥૬૩॥ સર્વ પરિગ્રહનો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે એવા સંન્યાસીને આશ્રમના અંગભૂત દંડ-કમંડળુ-કંથા-કૌપીનમાત્ર પરિગ્રહ કરવાનો કહે છે—સંન્યાસી બે કૌપીન, તેને આચ્છાદન કરનારાં બે બહિર્વાસ નામનાં વસ્ત્ર અને એક કંથાને ધારણ કરે. વેણુનો બનાવેલો દંડ અને કમંડળુ ધારણ કરે. આથી બીજું ધારણ ન કરે ॥૬૪॥ આવો યતિ નારાયણપરાયણ થઇને '**ॐ नमो नारायणाय**' અથવા ધર્મદેવને ઉપદેશ કરેલા અષ્ટાક્ષરમંત્રનો નિત્ય જપ કરે. આત્મા પરમાત્માના શાસ્ત્રજન્ય જ્ઞાન અને યોગાભ્યાસજન્ય વિજ્ઞાનથી સંપન્ન થઇને એક હરિભક્તિનેજ કરે, કેમકે વિજ્ઞાનનું ફળ ભક્તિ કરવી એજ છે ॥૬૫॥ સંન્યાસીતો ગામમાં એક રાત્રિ રહે. વર્ષાકાળ વિના તેમજ વિપત્તિ વિના એકજ સ્થળમાં ન વસે. પ્રતિદિન પવિત્ર વિપ્રના ઘરમાં ભિક્ષા કરે. તે ભિક્ષા એકવાર કરે-રાત્રિએપણ ન કરે, તેપણ મિત-શરીરધારણમાત્ર પર્યાપ્ત કરે ॥૬૬॥ વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીના ધર્મો સાધારણપણે કહુંછું—એકાદશી આદિક હરિનાં વ્રતો યથાવિધિ કરે. ન કરે તો તેને દોષ નારદીયપુરાણમાં કહ્યો છે-'**एकादश्या विना रण्डा यतिश्च सुमहामते ! । पच्यते ह्यन्धतामिस्रे यावदाभूतसम्प्लवम् ॥**' વળી બ્રહ્મચર્યવ્રત મન ઇન્દ્રિયોને જીતીને-અપ્રસ્ખલિતપણે પાલન કરે ॥૬૭॥ એક હવે વિશેષ કહુંછું—વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આશ્રમ કલિયુગમાં નિષેધ કર્યા છે '**चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च । कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः । सन्न्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता**'

भवतः कलौ । अतो विरक्तो वर्णी वा गृही त्रैवर्णिकोऽपि च ॥६८॥ वासुदेवीं महादीक्षां गृहीत्वा वैष्णवो भवेत् । स्वाश्रमस्थो ब्रह्मचर्यं पालयन्स हरिं भजेत् ॥६९॥ त्यक्त्वा वा स्वगृहमसौ साधुमण्डलमध्यगः । साधुशीलो भजेत्कृष्णं यथा प्राग्भरतो जडः ॥७०॥ नेक्षेत न स्पृशेद्बुद्ध्या काष्ठजामपि योषितम् । हिरण्यादि धनं जह्यात्त्यागी निजहितोद्यतः ॥७१॥ स्त्रीस्त्रैणसङ्ग एको हि

એવી વ્યાસ સ્મૃતિ છે **'वानप्रस्थश्च सन्न्यास इत्युभावाश्रमौ मुने ! । दुष्करत्वात्कलियुगे न ग्राह्याविति निश्चयः'** એમ સ્કંદપુરાણમાં કહ્યું છે, માટે ગૃહી કે વર્ણી જો વિરક્ત હોય તો તે ત્રણેય વર્ણનો પુરૂષ વૈષ્ણવી મહાદીક્ષા સ્વીકારીને વૈષ્ણવ–વિષ્ણુભજનમાંજ એક શેષ (અંગ) થાય એવા સકળ વ્યાપારવાળો થાય, વનપ્રવેશથી કે સંન્યાસસ્વીકારથી કશો વિશેષ નથી, સર્વ કોઈ આશ્રમમાં નિઃશ્રેયસ સારૂતો ભક્તિજ છે. આ ભક્તિ જો અનન્ય પ્રયોજનવાળી સિદ્ધ થાય તો જે કોઈપણ આશ્રમમાં રહેનારાનેપણ નિઃશ્રેયસ સુલભજ છે. આવી એકાંતિકી ભક્તિ વૈષ્ણવી મહાદીક્ષાથી સિદ્ધ થાય છે, માટે પોતપોતાના બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીનેપણ વૈષ્ણવી મહાદીક્ષા પામીને વિષયસેવનનો પરિત્યાગ કરીને, અપ્રસ્ખલિત બ્રહ્મચર્યમાં નિષ્ઠાવાળો થઇને, સમગ્ર વર્ણાશ્રમના વ્યાપારો વિષ્ણુપ્રીણનૈકપ્રયોજનવાળા કરીને, નિરંતર શ્રીહરિનું ભજન કરે ॥૬૮–૬૯॥ અથવા તે વિરક્ત વર્ણી કે ત્રણ વર્ણનો ગૃહસ્થ પોતાના ઘરનો ત્યાગ કરી જડભરતના જેવા ચરિતવાળા સાધુઓના મંડળમાં પ્રવેશ કરીને, (સદ્ગુરૂથકી દીક્ષા પામીને) તેમના જેવા નિર્લોભત્વાદિ સાધુ સ્વભાવવાળો થઇને, જડભરતની પેઠે દેહાનુસંધાને રહિત થઇને કૃષ્ણભક્તિ કરે ॥૭૦॥ **હવે આ સાધુઓના ધર્મો કહું છું**—નિજ નિઃશ્રેયસરૂપ પરમ હિતમાં તત્પર એવો ત્યાગી પુરૂષ (ગૃહત્યાગ કરી સાધુમંડળમાં અનુપ્રવેશ કરી વૈષ્ણવી દીક્ષાવિશેષને પામેલો) કાષ્ઠથી કરેલી પણ નારીપ્રતિમાને બુદ્ધિપૂર્વક સ્પર્શ કરે નહિ તેમ જુવે નહિ. **'काष्ठजा'** આ પદ ઉપરથી પાષાણ–ધાતુ–ચિત્રકૃત સ્ત્રીપ્રતિમાપણ જાણી લેવી, એટલે તેનોપણ સ્પર્શ નિરીક્ષણ ન કરે. તથા ત્યાગી સુવર્ણ રૂપું

मुक्तानामपि बन्धकृत् । हरिमेकं विनाऽस्तीति सर्वथा तं परित्यजेत् ॥७२॥ ज्ञानं भक्तिस्तपो योगस्त्यागः सच्छास्त्रचिन्तनम् । इत्यादयो गुणा व्यर्था भवन्ति स्त्रीप्रसङ्गतः ॥७३॥ कृष्णाहिभ्य इव स्त्रीभ्यो मुमुक्षुर्बिभियात्ततः । समाधिनिष्ठां प्राप्तोऽपि पुमांस्ता दूरतस्त्यजेत् ॥७४॥ कामं लोभं क्रुधं मानं ग्राम्यस्नेहं रसैषणाम् ।

આદિક ધનનો સર્વથા ત્યાગ કરે ॥૭૧॥ સ્ત્રી અને સ્ત્રૈણ (સ્ત્રીલંપટ પુરૂષ)નો સંગતો જેનાં કર્મબીજો પ્રક્ષીણ થઈ ગયાંછે એવા મુક્તપ્રાય થએલા જડભરત જેવાનેપણ ફરીથી બંધનમાં હેતુ થાયછે. તેના બંધનના વિરોધિ તો એકલા પ્રભુ શ્રીહરિજ છે. હરિ નારાયણ વિનાના બીજા સર્વે તેમની માયાથી મોહિત થઈજાયછે '**तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषु कोऽन्वखण्डितधीः पुमान् । ऋषिं नारायणमृते योषिन्मय्येह मायया**' એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે. માટે જીતેન્દ્રિય અને કર્મબીજ પ્રક્ષીણ થએલા પુરૂષનેપણ જ્યાંસુધી પ્રારબ્ધ દેહનો સંબંધ છે ત્યાંસુધી ભીતિથીજ સ્ત્રીસ્ત્રૈણસંગથી સર્વદા દૂર રહેવું '**न तथाऽस्य भवेन्मोहो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः । योषित्सङ्गाद्यथा पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गतः**' એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે ॥ કારણ કે–સ્ત્રીના પ્રસંગથી આત્મપરમાત્માનું જ્ઞાન, પ્રીતિપૂર્વક ભક્તિ, કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણાદિ તપ, અષ્ટાંગયોગ, દાન, સચ્છાસ્ત્રસંશીલન, ઈત્યાદિ સર્વે પણ સદ્‌ગુણો નિશ્ચે નિષ્ફળ થઈ જાય છે. તે ભાગવતમાં કહ્યુંછે કે—'**सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिर्ह्रीः श्रीर्यशः क्षमा । शमो दमो भगश्चेति यत्सङ्गाद्याति संक्षयम् ॥**' તથા '**किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा । किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् ॥ तस्मात्सङ्गो न कर्तव्यः स्त्रीषु स्त्रैणेषु चेन्द्रियैः । विदुषां चाप्यविस्रब्धः षड्वर्गः किमु मादृशाम्**' ઇત્યાદિ ॥૭૨–૭૩॥ માટે સમાધિસંપત્તિને પામેલો પણ પુરૂષ 'હું સિદ્ધસમાધિ છું માટે મારે પ્રસ્ખલનનો પ્રસંગ નથી' એ રીતે નિર્ભય થઇને ન રહેવું. કાળી નાગણથકીજ જેમ એમ નારીથકી મુમુક્ષુ સાધુ ભયશીલ થાય અને તે નારીનો દૂરથીજ ત્યાગ કરે ॥૭૪॥ મુમુક્ષુ ત્યાગી આ ષટકનો અવશ્ય ત્યાગ કરે, કેમકે આ કામાદિક ષટક નરકનું દ્વાર–પ્રવેશ સ્થાન છે. કયું ષટકતો–કામ, ક્રોધ, લોભ, માન–પરના અપ-

द्वाराण्येव षडेतानि निरयस्येति सन्त्यजेत् ॥७५॥ ब्रह्मचर्यं सोऽष्टविधं रक्षंस्त्यागी जितेन्द्रियः । हरेर्नवविधां भक्तिं प्रीत्या कुर्वीत सर्वदा ॥७६॥ विहीनां सेवया विष्णोरसौ मुक्तिं चतुर्विधाम् । अपि नेच्छेच्च कैवल्यं तुच्छं स्वर्गादि किं पुनः ॥७७॥ विष्णुसेवेतराशेषवासनोन्मूलनोद्यतः । अलब्धात्मप्रवेशावकाशोऽन्तःशत्रुभिश्च सः ॥७८॥ देशकालक्रियाशास्त्रसङ्गादीनसतस्त्यजन् । सतस्तांश्च श्रयन्नित्यं वर्तेताध्वनि सच्छ्रिते ॥७९॥ सर्वेष्वेतेषु

માનમાંજ એક કારણભૂત ગર્વ, ગ્રામ્ય-વિષયસેવિઓની સાથે સ્નેહ અને રસલોલુપતા આ છો છે '**त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥**' એમ ગીતામાં કહ્યું છે ॥૭૫॥ તે ત્યાગી સાધુ જીતેન્દ્રિય થઇને અષ્ટ પ્રકારનું બૃહદ્વ્રત પાળવાપૂર્વક સર્વદા કીર્તન-શ્રવણાદિરૂપ નવ પ્રકારની હરિભક્તિ પ્રીતિથી કરે ॥૭૬॥ આ સાધુ પરમાત્માના ચરણની પરિચર્યાના પરમાનંદથકી બીજું કાંઈ પણ ઇચ્છે નહિ, જે સાલોક્ય સારૂપ્યાદિ ચાર પ્રકારની મુક્તિ કહેવાય છે તેની પણ વાંછા નજ કરે. જે સ્વાત્માનુભવરૂપ કૈવલ્ય કહેવાય છે તેનીપણ કામના કરે નહિ તો તુચ્છ સ્વર્ગ-સાર્વભૌમાદિકની સ્પૃહા ન કરે એમાં તો કહેવુંજ શું ?, કારણ કે કૃષ્ણસેવા એજ મુક્તિ માનેલી છે, તેના વિના બીજા કશાનીપણ લિપ્સા રાખે નહિ. તે ભાગવતમાં કહ્યું છે કે— '**सालोक्य-सार्ष्टि-सामीप्य-सारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥**' '**मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् । नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविप्लुतम् ॥**' ઇત્યાદિ. આ બાબતનો વિશેષ શિક્ષાપત્રીભાષ્યથકી જાણવો ॥૭૭॥ આ ત્યાગી કામ ક્રોધાદિ અંતર અરિઓનો અંતઃકરણમાં પ્રવેશ અવકાશ લેશપણ નહિ આપીને પરમાત્મપરિચર્યાપરાયણ થઇને, તે સીવાયની બીજી સમસ્ત વિવિધ વિષયવાસનાના નિર્મૂળ વિનાશમાંજ એક તત્પર થતાં, અશુભ એવા દેશ-કાળ-ક્રિયા-શાસ્ત્ર-સંગ-દીક્ષા-મંત્ર-ધ્યાન આ આઠનો ત્યાગ કરીને, શુભ એવા દેશાદિ આઠનું અનુસેવન કરતો થકો એકાંતિક ભક્તોએ આશરેલા આચ

धर्मेषु यस्य यस्य च्युतिर्भवेत् । वर्णाश्रमी यथाशास्त्रं कुर्यात्तत्तस्य निष्कृतिम् ॥८०॥ इत्थं मया ते जनयित्रि ! धर्मो वर्णाश्रमाणां विहितश्चतुर्णाम् । पृथक् पृथक्साधु निरूपितो वै ज्ञानस्य वक्ष्याम्यथ लक्षणं ते ॥८१॥ इति श्रीसत्सङ्गिजीवने नारायणचरित्रे धर्मशास्त्रे प्रथमप्रकरणे हरिगीतायां वर्णाश्रमधर्मनिरूपणनामा द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

श्रीहरिरुवाच—यद्वस्तु यादृशं तस्य तादृक्त्वेन प्रमाणतः । वेदनं

રણમાં પ્રતિદિન પ્રવર્તે ॥૭૮-૭૯॥ મેં કહેલા વર્ણના અંગભૂત તથા આશ્રમના અંગભૂત એવા તેતે સમગ્ર સદ્ધર્મોમાંથી જેની જેની ચ્યુતિ-ભંગ થાય તેનું તેનું પ્રત્યવાય પરિહાર અર્થે યથાશાસ્ત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે ॥૮૦॥ હે જનયિત્રિ ! આવી રીતે ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમનો ધર્મ જે શાસ્ત્રે યથાધિકાર અનુષ્ઠાન કરવા કહ્યો છે તે મેં પૃથક્ પૃથક્ રૂડી રીતે તમારી સમક્ષ નિરૂપણ કર્યો. હવે જ્ઞાનનું લક્ષણ તમોને કહીશ ॥૮૧॥ **ઇતિ શ્રીસત્સઙ્ગિજીવને...પ્રથમપ્રકરણે હરિગીતાયાં વર્ણાશ્રમધર્મનિરૂપણનામા દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥૨॥**

[1]અધ્યાય ૩ જો.

શ્રીહરિ કહેછે—હે માતઃ ! ઇન્દ્રિયજન્ય જે જ્ઞાન છે તે પશુસમાન છે એટલે એવું આહાર નિદ્રા ભય મૈથુનાદિ જ્ઞાન પશુઓનેપણ છે, એવા જ્ઞાનથી 'આ મનુષ્ય જ્ઞાની છે' એવા વ્યપદેશનો પાત્ર થતો નથી, માટે ઇન્દ્રિયજન્યપણ જે જ્ઞાનમાત્ર છે તે 'જ્ઞાન છે, એમ તત્ત્વદૃષ્ટિથી કહી શકાય નહિ. દૂષિત એવાં ઇન્દ્રિયાદિ કરણ (પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ)થી જે જ્ઞાન થાયછે તે સર્વે અજ્ઞાન છે. જેમ જેનાં નયન પિત્તાદિ (કમળો આદિક) દોષથી દૂષિત થયાં હોય તેને જે 'શંખ પીળો છે' એવું જ્ઞાન થાયછે તે અજ્ઞાનજ છે, એજ રીતે પશુ વિગેરેને સમાનપણે થતું જે ચાક્ષુષાદિ જ્ઞાન છે તેપણ અવિદ્યાદોષથી દૂષિત એવાં ચક્ષુરાદિ કરણથી થાયછે માટે અજ્ઞાનજ છે. જે અજ્ઞાનને

---

૧ આ અધ્યાયમાં આત્મા પરમાત્માનું વિજ્ઞાન અને તેના પ્રસંગથી જગજ્જન્માદિ નિરૂપણ કર્યુંછે.

यत्तदुदितं मातर्ज्ञानस्य लक्षणम् ॥१॥ तच्च ज्ञानं द्विधा प्रोक्तं तत्रैकं ज्ञानमात्मनः । परमात्मस्वरूपस्य ज्ञानं चेत्यपरं मतम् ॥२॥ आत्मा जीव इह प्रोक्तो व्याप्य सर्वं वपुः स्थितः । बाह्यान्तःकरणानां तद्दे-

લીધે 'હું ગૌ છું, હું પશુ છું, હું મનુષ્ય છું, હું કૃશ છું, હું સ્થૂળ છું' એવી પશુસામાન્ય બુદ્ધિથી દુઃખનોજ પાત્ર થાયછે તો તે સર્વે અજ્ઞાનજ છે. માટે નહિ દૂષિત એવા પ્રમાણથી જે વસ્તુ જેવું હોય તેવાપણે તેનું જે જ્ઞાન થાય તેજ જ્ઞાન કહેવાય. જે અદૂષિત કરણ હોય એજ પ્રમાણ ગણાય. એવું પ્રમાણતો એક અલૌકિક અપૌરૂષ વેદરૂપજ છે. એ સીવાયનું બીજું બધું અવિદ્યાદોષથી દૂષિત છે. માટે વેદપ્રમાણથી જે વિજ્ઞાન થાય તેજ જ્ઞાન કહેવાય ॥૧॥ હે માતઃ! તે જ્ઞાન બે પ્રકારનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે-તેમાં એક આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન અને બીજું પરમાત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન એરીતે બે પ્રકારનું છે ॥૨॥ આ જ્ઞાનપ્રકરણમાં **આત્મા**શબ્દથી જીવ કહ્યો છે. તે જીવ પાદતળને પ્રારંભીને મસ્તકપર્યંત સર્વ વપુ (શરીર)માં વ્યાપીને વર્તે છે. માટે વપુ એજ આત્મા નથી, કેમકે વપુતો વ્યાપ્ય છે. આ જીવતો વપુમાં વ્યાપીને વર્તનારો છે માટે વ્યાપ્ય વપુથકી વ્યાપક આ આત્મા અન્ય (જુદો) છે. વળી ચક્ષુરાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયો અને મનઆદિ આંતર ઇન્દ્રિયોને પ્રકાશ કરનારો છે એટલે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોપણ આત્મા નથી તેમ મનપણ નથી. ઇન્દ્રિયો ત્રિગુણાત્મક માયાના પરિણામવિશેષરૂપ હોવાથી જડ છે તેથી વસ્તુઓનો પ્રકાશ કરવામાં સમર્થ થતાં નથી. વસ્તુને પ્રકાશ (જ્ઞાનવિષય) કરવું એતો ચૈતન્યનું કાર્ય છે. ચૈતન્ય હોય એજ પ્રકાશ કરી શકે. કોઈ અજડ આત્માએ અધિષ્ઠિત થતાંજ 'ઇન્દ્રિયો પ્રકાશક છે' એવો વ્યપદેશ થાયછે. અર્થાત્ તેમાં રહેલો આત્મા તેદ્વારા પ્રકાશ કરેછે તેથી તેનું પ્રકાશકત્વ તેમાં ઉપચારથી વ્યપદેશ થાયછે પણ વસ્તુતાએ જડ હોવાથી પ્રકાશક થતાં નથી. ઇન્દ્રિયોમાં પ્રકાશશક્તિનું આરોપણ કરનારો તો તેનાથી ભિન્ન કોઈપણ આ જીવાત્માજ છે. પ્રકાશપણું કહ્યું એ ઉપરથી સૂર્યાદિ જે ભૌતિક તેજ છે તેની જાતિનો આ પણ કોઈ હશે ? એવો ભ્રમ થાય તેની નિવૃત્તિ માટે **'तद्देवानां च'** એમ કહ્યું છે. ચક્ષુષાદિ ઇન્દ્રિયોના જે

वानां च प्रकाशकः ॥३॥ जाग्रदादिष्ववस्थासु स्थूलादिषु वपुष्षु

દેવો સૂર્યાદિક છે તેમનેપણ આ આત્માજ પ્રકાશ કરવાની શક્તિ ધારણ કરનારો છે '**ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः**' એમ ગીતામાં કહ્યું છે, માટે સૂર્યાદિની પેઠે તેજોમય નથી કિંતુ તેનાથી ભિન્ન ચૈતન્યમય આ આત્મા છે. આ આત્મા અણુપરિમાણુ હોઇને હૃદયપ્રદેશમાં રહ્યો છે માટે સર્વ વપુમાં જે વ્યાપ્તિ કહી તે પોતાની જ્ઞાનપ્રજ્ઞાથી જાણવી. તે ગીતામાં કહ્યું છે–**यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ! ॥'** ॥૩॥ આત્માને જાગ્રતાદિ અવસ્થાઓનો અને સ્થૂળાદિ શરીરોનો જે સંબંધ છે તે ઔપાધિક છે પણ વાસ્તવિક નથી એમ જણાવામાટે કહેછે–નિપુણપણે નિરૂપણ કરતાં દેહ ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણથકી વિલક્ષણ અને તેમનો અધિષ્ઠાતા જ્ઞાનમય આ આત્મા છે એમ સ્પષ્ટ જણાયછે–પ્રથમતો જાગ્રતાદિ અવસ્થાઓ કેની અને કેવી રીતે છે ? એનો વિચાર કરી જુવો. જ્યારે ચક્ષુરાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને તેમના તેમના કામમાં યોજેછે ત્યારે 'જાગેછે' એવો વ્યવહાર થાયછે. જ્યારેતો તમથી અભિભૂત થએલા એકલા મનનેજ તેના વ્યાપારમાં જોડેછે ત્યારે 'સ્વપ્નને પામ્યોછે' એવો વ્યવહાર થાયછે. જ્યારે તે મનનેપણ કામ કરાવતો નથી અને તમોવિશેષથી અભિભૂત થતાં જ્ઞાનપ્રભાના પ્રસારે રહિત રહેછે ત્યારે 'સુઈ ગયો' એવો વ્યવહાર થાયછે. આ બધી દશાઓ ઇન્દ્રિયાદિક ઉપાધિને લીધેછે પણ વસ્તુતાએ નથી. તે પ્રશ્નોપનિષદ્‌માં શ્રુતિ છે–"**भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जाग्रति कतर एष देवः स्वप्नान् पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति**" એરીતે ગાર્ગ્યે પ્રશ્ન પુછયો તેના પ્રતિવચનમાં "**यथा गार्ग्य मरीचयोऽस्तं गच्छन्त्यः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डले एकीभवन्ति ताः पुनःपुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं हि वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवन्ति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति स्वपितीत्याचक्षते । प्राणाग्नय एव एतस्मिन् पुरे जाग्रति अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । स यदा तेजसाऽभिभूतो भवत्येष देवः स्वप्नान्न पश्यति अथ तदैतत्सुखं भवति । एवं ह वै तत्सर्वं परे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते**" એમ કહ્યું છે. આ ઉપરથી જાગ્રતાદિ જે અવસ્થાઓ છે તે ઇન્દ્રિયવ્યાપારાદિક ઉપા-

च । बद्धस्तादात्म्यसम्बन्धाद्वस्तुतस्तद्विलक्षणः ॥४॥ यथैव गोलकं

ધિને લીધે છે પણ સ્વતઃ નથી તો પુરૂષની તેતે અવસ્થાઓથકી અતીત સ્વસ્વરૂપની કોઈ સ્થિતિ પ્રતીત થાયછે. બૃહદારણ્યકમાં પણ શ્રુતિ છે કે '**तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषं सुप्तमाजग्मतुः, तमेतैर्नामभिरामन्त्रयाञ्चक्रे बृहन् पाण्डरवासः सोमराजन्निति, स नोत्तस्थौ, तं पाणिनाऽऽपेशं बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ । स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत् स एष विज्ञानमयः...स यत्रैतत् स्वप्नायाचरति ते हास्य लोकास्तदेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति । स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेतैवमेवैष एतान् प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते । अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृत्य पुरीतति शेते । स यथा कुमारो वा महाराजो महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते**' ઇત્યાદિ. આ ઉપરથી પ્રાણનાં નામભૂત બૃહત્–પાંડરવાસ–સોમશબ્દથી આમંત્રણ કર્યું તથાપિ ઉઠ્યો નહિ તેથી પ્રાણથકી વિલક્ષણપણું આત્માનું ત્યાં સ્પષ્ટ કર્યું છે અને જાગ્રતાદિ અવસ્થાઓપણ ઇન્દ્રિયાદિ ઉપાધિને લીધે છે એમપણ જણાવ્યું છે. આ જીવાત્મા ત્રણ શરીરમાં અધિષ્ઠાન કરીને રહેછે. સ્થૂળ શરીર યોનિભેદથી ભિન્ન ભિન્ન છે એટલે મનુષ્યનું જુદું, પશુનું જુદું, પક્ષીનું જુદું એમ છે. સૂક્ષ્મ શરીરતો ભૂતસૂક્ષ્મમય અને ઇન્દ્રિય પ્રાણના આશ્રયરૂપ છે. કારણશરીરતો વાસનામાત્ર જેમાં અવશેષ રહેછે એવું પ્રકૃત્યાત્મક છે. તેમાં પ્રવિષ્ટ થએલો આ જીવ ક્યારેક આ ત્રણ દેહ તો ક્યારેક બે દેહ તો ક્યારેક એક દેહનું અધિષ્ઠાન કરીને વર્તેછે. પ્રલયવેળામાં કારણમાત્ર શરીરવાળો હોઇને પછીથી સૂક્ષ્મ શરીરવાળો થઇને પ્રત્યેક યોનિમાં પ્રવિષ્ટ થતાં સ્થૂળ શરીરવાળો થાયછે. તે આ આત્મા વ્યાપ્ય વપુમાં પ્રવિષ્ટ થતાં તેનાથી પૃથક્‌ભૂત પોતાને નહિ જોતાં તેની સાથે તાદાત્મ્યપણું જુવે છે. જાગ્રતાદિ તેતે અવસ્થાઓમાં રહેલા પોતાને જોતો થકો તેતે અવસ્થાઓથકી વસ્તુતાએ ચેતનત્વાદિ ધર્મોથી વિલક્ષણ છે તથાપિ આ આત્મા ગ્રહણ કરેલા તાદાત્મ્યપણાને લીધેજ

लौहं तादात्म्येन धनञ्जयः । व्याप्य स्थितोऽपि तद्भिन्नलक्षणोऽस्ति तथा ह्यसौ ॥५॥ न वै विकुरुते देहे विकारान्प्राप्नुवत्यपि । तथा नश्यति देहेऽपि नासौ नश्यति कर्हिचित् ॥६॥ सच्चिद्रूपोऽक्षरः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयश्च स वर्तते । इत्थं यदात्मनो ज्ञानमात्मज्ञानं तदु-

બદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ બંધનમાં દેહસાથે તદાત્માપણાનો (હું દેવ છું, મનુષ્ય છું, સ્થૂળ છું, કૃશ છું) જે અધ્યાસ થાય છે એજ કારણ છે. ॥૪॥ જેમ અગ્નિ લોઢાના ગોળામાં વ્યાપીને તાદાત્મ્ય ગોળાકારથી રહેછે તો પણ તે લોઢાના ગોળાથકી પ્રકાશત્વાદિ ધર્મોવડે જુદોજ છે. 'લોહપિંડ બળે છે' એવી તો ભ્રાંતિ થાયછે. તેવી રીતે વ્યાપ્ય વપુથકી પૃથક્‌પણે પ્રતીત થતો આત્મા 'હું દેવ છું, મનુષ્ય છું' એ રીતે તાદાત્મ્ય દેહાકારથી ગ્રહણ થાયછે તોપણ વસ્તુતાએ આ આત્મા વ્યાપ્ય વપુથકી ચેતનત્વાદિ ધર્મેથી અત્યંત ભિન્નજ છે ॥૫॥ દેહ બાલ્ય યૌવનાદિરૂપ વિકારભેદોને પામે છે પણ તેમાં રહેલો જીવ વિકારને પામતોજ નથી. તેમ દેહનો નાશ થતાંપણ આત્માનો ક્યારેય પણ નાશ થતો નથી **'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे'** એવી શ્રુતિ છે. આ ચાર શ્લોકથી દેહ ઇન્દ્રિયો મન પ્રાણ આદિકથી આત્મા જુદો છે એ અર્થ સિદ્ધ થયો, તેમાં સ્પષ્ટ અભિયુક્તિ છે કે—**'देहेन्द्रियमनःप्राणादिभ्योऽन्योऽनन्यसाधनः । नित्यो व्यापी प्रतिक्षेत्रमात्मा भिन्नः स्वतःसुखी'** ॥૬॥ તે આ જીવાત્મા સદ્રૂપ–સતત એક સ્વરૂપ છે **'अविनाशि तु तद्विद्धि' 'अनाशी परमार्थश्च'** એવી સ્મૃતિ છે. ચિદ્રૂપ–એક ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે પણ આગંતુક જ્ઞાનગુણવાળો નથી **'विज्ञानात्मा पुरुषः' 'अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः'** એવી શ્રુતિ છે. અક્ષર–ક્ષરણ સ્વભાવે રહિત છે **'अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यः'** એવી સ્મૃતિ છે. સૂક્ષ્મ–અણુપરિમાણ છે **'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः'** એવી શ્રુતિ છે. દુર્જ્ઞેય–યોગસંસ્કૃત શુદ્ધ મનથી જાણી શકાય છે પણ બીજાથી જાણી શકાતો નથી. **'हृत्स्थो ज्ञाता स वर्तते'** એવો પાઠ હોય તો વિશેષ સત્તાથી હૃદયમાં રહેલો છે અને જ્ઞાતા છે **'हृदि ह्ययमात्मा योऽयं**

१ 'हृत्स्थो ज्ञाता स वर्तते' इति पाठान्तरम् ।

च्यते ॥७॥ परमात्मस्वरूपस्य ज्ञानं ते कथयाम्यथ । श्रीकृष्णो यः परं ब्रह्म परमात्मा स कीर्तितः ॥८॥ अप्राकृतगुणो विष्णुर्निर्गुण-

विज्ञानमयः' 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा' 'एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' 'न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' 'जानात्येवायं पुरुषः' ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે. આવા પ્રકારવાળું જે આ જ્ઞાન એજ આત્મજ્ઞાન મુમુક્ષુઓે અવશ્ય ઉપાદેય છે ॥૭॥

હે માતઃ ! હવે પરમાત્મસ્વરૂપનું જે તત્ત્વજ્ઞાન છે તે તમોને કહુંછું— 'ब्रह्म इदमेवाग्र आसीत्' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' ઇત્યાદિ સમસ્ત વેદાંતમાં **પરંબ્રહ્મ**પણે વર્ણવેલા જે **શ્રીકૃષ્ણ**—આનંદમય છે તેજ **પરમાત્મા** પ્રકીર્તન કર્યા છે. જે આનંદમય છે એજ પરબ્રહ્મ છે. એમજ આનંદવલ્લીમાં 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' ઇત્યાદિકથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ કર્યું છે. બીજા પ્રકરણમાં પણ એવી બહુ શ્રુતિઓ છે. કૃષ્ણશબ્દપણ 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । कृष्णस्तद्भावयोगाच्च' આ નિરૂક્તિને અનુસારે આનંદમયમાંજ પ્રવર્તે છે. 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः' એવી સ્મૃતિ પણ છે. આનંદવલ્લીમાં આનંદમયમાંજ અંતરાત્માપણું અન્નમય આત્માથી ઉપક્રમ કરીને પછીથી મનોમય, પ્રાણમય, વિજ્ઞાનમય, એમ ઉત્તરોત્તર આત્મદૃષ્ટિને આગળ આગળ લઈ જઇને આનંદમયમાંજ પ્રતિષ્ઠા કરીને સમર્થન કરેલું છે. એટલે જે આનંદમય છે એજ અંતરાત્મા છે એમ દૃઢ કર્યું છે. આવા અભિપ્રાયને લઇનેજ 'परमात्मा स कीर्तितः' એમ આ સ્થળે કહે છે ॥૮॥ પરમાત્માને વિશેષણ આપેછે— **નિર્ગુણ** અને **અપ્રાકૃતગુણ** છે એટલે હેય ગુણોએ રહિત અને દિવ્ય કલ્યાણ ગુણોએ યુક્ત છે. આથી ઉભયલિંગપણું કહ્યું 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि' આ સૂત્રમાં આ અર્થ વર્ણવ્યો છે. આથી ગુણનિષેધવચનો અને ગુણવિધિવચનોનો સમન્વય પ્રદર્શાવ્યો. એટલે પ્રાકૃત હેય ગુણોએ રહિત હોવાથી નિર્ગુણતા અને દિવ્ય કલ્યાણ ગુણોએ સહિત હોવાથી સગુણતા વર્ણવી છે (તે ગુણો જ્ઞાન આનંદાદિ અગણિત વર્ણવ્યા છે) આ ઉભય અર્થ 'अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः

श्वरेश्वरः। नारायणश्च भगवान्वासुदेवो य उच्यते ॥९॥ साक्षा-

सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' આ શ્રુતિ પ્રથમ હેય ગુણોને નિષેધ કરીને કલ્યાણ ગુણોનું વિધાન કરીને સ્પષ્ટ સાબીત કરેછે. **'योऽसौ निर्गुण इत्युक्तः शास्त्रेषु जगदीश्वरः। प्राकृतैर्हेयसंयुक्तैर्गुणैर्हीनः स उच्यते' 'नहि तस्य गुणाः सर्वे सर्वैर्मुनिगणैरपि। वक्तुं शक्या वियुक्तस्य सत्त्वाद्यैरखिलैर्गुणैः'** એવી સ્મૃતિ પણ છે. એટલે સગુણ નિર્ગુણ વચનોનો વિરોધ નથી. આ ઉપરથી બીજાઓનો પરંબ્રહ્મને કેવળ નિર્ગુણ કહેવાનો જે કલ્પિત વાદ છે તેનોપણ પ્રતિક્ષેપ થઈ ગયો. જે સર્વમાં વ્યાપીને વર્તે છે. જેમણે અવ્યાપ્ય કાંઈપણ નથી. **'ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्'** એવી શ્રુતિ છે માટે **વિષ્ણુ** કહ્યા છે **'यस्माद्व्याप्तं जगत्तेन तस्माद्विष्णुरिति स्मृतः'** એવી સ્મૃતિપણ છે. આ ઉપરથી અનંત-ત્રિવિધ પરિચ્છેદે રહિતપણું કહ્યું **'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'** એવી શ્રુતિ છે. **ઇશ્વરેશ્વર**-હિરણ્યગર્ભાદિ ઇશ્વરોના પણ ઈશ્વર છે **'एष सर्वेश्वरः' 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' 'सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः'** એવી શ્રુતિ સ્મૃતિ છે. આ ઉપરથી 'પરંબ્રહ્મ તો ઈશ્વરભાવથી રહિત તેનાથીપણ આગળ ઉપરી વર્તે છે' એવો જે કોઇનો પક્ષ છે તેપણ પરાસ્ત થઈ ગયો. જે સર્વેશ્વર છે એજ પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ છે. પરંબ્રહ્મ પરમાત્માને ઉદ્દેશીનેજ સર્વેશ્વરપણું સર્વત્ર નિરૂપણ કરેલું છે-**'भीषाऽस्माद्वातः पवते' 'अक्षरस्य प्रशासने' 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' 'ईशानो भूतभव्यस्य' 'ईशावास्यमिदं सर्वं'** ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ છે. જે પરમાત્મા **'નારાયણ'** એવા **'ભગવાન'** એવા અને **'વાસુદેવ'** એવા યોગ-રૂઢ પદથી શ્રુતિ સ્મૃતિમાં કહ્યા છે **'यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा। अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः'** આ શ્રુતિ અવયવાર્થના પ્રદર્શનદ્વારા નારાયણપદનું નિર્વચન કરેછે. ભટ્ટપરાશરપાદે સહસ્રનામ ભાષ્યમાં **નારાયણ** શબ્દના વિવરણઅવસરમાં **'श्रौतं निरुक्तं यच्च किञ्चित्'** એમ સ્મરણ કરાવ્યું છે. નિર્વચનકારોએ પણ **'रि हिंसायां'** આ ધાતુ ઉપરથી જેનો સ્વરૂપથી કે પ્રવાહથી નાશ ન થાય એવી નિત્ય વસ્તુઓ તે **નર** કહેવાય, તેનો સમૂહ તે **નાર**

त्सम्बन्धतो यस्य कर्ता श्रद्धा सुखं तथा। ज्ञानं स्थानं च द्रव्यादि

કહેવાય (અનશ્વર ચિત્ અચિત્ વર્ગ) તે **અયન**–શ્રૌત નિરૂક્તિને અનુસારે **આશ્રય** જેનું છે અથવા તે **નારના અયન–આશ્રય તે નારાયણ** કહેવાય. એવી રીતે નારાયણશબ્દનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. (નરશબ્દનો નિત્યવસ્તુપર અર્થ કર્યો છે તે ત્યાંજ નિરૂપણ કર્યો છે તે તેથકી જાણવો) તેમાં '**नारं अयनं यस्य**' એવા બહુવ્રીહિ સમાસના સમાશ્રયથી **અંતર્વ્યાપ્તિ** અને '**नारस्य अयनं**' એવા તત્પુરૂષ સમાસના આશ્રયથી **બહિર્વ્યાપ્તિ** કહીછે. રૂઢિથીતો ભવબ્રહ્માદિ અન્યમૂર્તિઓની વ્યાવૃત્તિ કરીછે એટલે વિષ્ણુ પરમાત્મામાંજ નારાયણશબ્દ રૂઢ છે જેથી બીજાને નારાયણ ન કહેવાય અર્થાત્ આ અસાધારણ નામ છે. તેમાં શ્રુતિ સ્મૃતિ છે '**नारायणाय विद्महे**' '**नारायणः परं ब्रह्म**' '**एको ह वै नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेशानः**' '**अथ दिव्यो देव एको नारायणः**' '**तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः परः**' '**ध्येयो नारायणः सदा**' ઇત્યાદિ. **ભગવાન્**–જ્ઞાન–શક્તિ–બળ–ઐશ્વર્ય–વીર્ય–તેજ આ છો ગુણોના નિધિ. ભગવાન્ પરાશરે '**शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्द्यते। मैत्रेय! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे॥ सम्भर्तेति तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः। नेता गमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने!॥ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा॥ वसन्ति यत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि। स च भूतेष्वशेषेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः॥ ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः। भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः॥ एवमेष महाशब्दो मैत्रेय! भगवानिति। परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः॥ तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः। शब्दोऽयं नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युपचारतः॥**' એરીતે **ભગવત્** શબ્દનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. **વાસુદેવ**–વાસુ એવા દેવ તે વાસુદેવ કહેવાય, યત્કિંચિત્ આમાં વસેછે અને સર્વમાં આ વસેછે માટે **વાસુ** કહેવાય, અથવા સર્વને **વાસયતિ** આચ્છાદન કરે તે **વાસુ** કહેવાય, એવા **દેવ**–દ્યોતમાનપણે અથવા ક્રીડા કરનારાપણે રહેલા તે **વાસુદેવ** કહેવાય. તેમાં ઋષિકૃત નિરૂક્તિ છે–'**सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः। ततः स**

गुण्यपि स्याद्धि निर्गुणम् ॥१०॥ स्वतन्त्रः स्वप्रकाशश्च सर्वकारण-

वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥' 'छादयामि जगत्सर्वं भूत्वा सूर्य इवांशुभिः। सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥' ઇત્યાદિ ॥૮-૯॥ ભગવાનનો જે સંબન્ધ છે તે નિર્ગુણપણું કરનારો છે એવો વિશેષ કહેછે—જે પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણના સાક્ષાત્ સંબંધથી કર્મકર્તા પુરૂષ, શ્રદ્ધા, સુખ, સ્થાન, અને દ્રવ્ય (આહારોપયોગી) ઇત્યાદિ તમામ ત્રિગુણ સંબંધવાળાં છે તથાપિ **નિર્ગુણ** થઈ જાયછે એટલે અબંધકપણાને પામી જાયછે, વસ્તુસ્વરૂપનું અન્યથાભાવરૂપ નિર્ગુણપણું સંભવતું નથી માટે **નિર્ગુણ**શબ્દથી નિર્બંધનપણામાં લક્ષણા કરવી એટલે 'બંધન કરનારા થતા નથી' એવો અર્થ કરવો. આ બાબત ગુણનો બંધન કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી બંધ બેસતી આવેછે. સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો બંધનકર્તા છે એમ ગીતામાં સુસ્પષ્ટ છે—'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः। निबध्नन्ति महाबाहो ! देहे देहिनमव्ययम्। तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम्। सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ !। रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्। तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहिनम्। तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्। प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत !।' ઇત્યાદિ. આવો અર્થ થવાથીજ 'गुण्यपि स्याद्धि निर्गुणं' આ વાક્ય વ્યાહત નથી એટલે ગુણી હોય તે નિર્ગુણ કેમ કહેવાય એવો વિરોધ આવતો નથી. વાચ્યાર્થનો સ્વીકાર કરીએતો વિરોધ આવેજ. ગુણમય દ્રવ્ય હોય તે નિર્ગુણ થઈ શકેજ નહિ. પરમાત્માર્પણરૂપ વિલક્ષણતામાત્રથી કોઈપણ વસ્તુના સ્વરૂપનો અન્યથાભાવ થવો યોગ્ય નથી. (શીંગડીયો વછનાગ ભગવાનના થાળમાં ધરવાથી સાકર થઈ જાય નહિ) નિર્ગુણશબ્દનો અબંધકત્વરૂપ અર્થ લઈએ તો ભગવાન સીવાયના બીજા પ્રાકૃતનો સંબંધ થવાથી બંધકત્વ થાય અને એક ભગવાનનો સંબંધ થવાથીજ અબંધકત્વ થાય. માટે 'गुण्यपि स्याद्धि निर्गुणं' એમ જે કહ્યું છે તે યુક્તજ છે. આજ અર્થ શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં કહ્યો છે—'सात्त्विकः कारकोऽसङ्गी रागान्धो राजसः स्मृतः। तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः ॥ सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी।

कारणम् । ब्रह्मभूतैरप्युपास्यः कोटिसूर्यादिभास्वरः ॥११॥ प्रधा-

तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा ॥ सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं विष-योत्थं तु राजसम् । तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयम् ॥ कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पितं तु यत् । प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम् ॥ वनं तु सात्त्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते । तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणम् ॥ पथ्यं पूतमनायस्तमाहार्यं सात्त्विकं स्मृतम् । राजसं चेन्द्रियप्रेष्ठं तामसं चार्तिदाशुचि' च શબ્દથી 'मन्निवेदितं निर्गुणं' એવો અભિપ્રાય છે. આ વચનમાં રહેલા નિર્ગુણપદનો અબંધકપણારૂપજ અર્થ છે. કર્તા વિગેરેની વિષયથી વિમુખતા અને ભગવાન સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ એ બે બાબતો સત્ત્વોન્મેષના અતિશયથીજ થાયછે તો 'તેઓ નિર્ગુણ (ગુણ-શૂન્ય) થઈ જાયછે' એમ કેમ કહેવાય? એવી શંકા થાય તો તે સત્ય છે. યદ્યપિ સત્ત્વગુણની અતિશય વૃદ્ધિ થવાથીજ કર્તા આદિકનો ભગવાન્ સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ થાયછે તથાપિ સંબંધી ભગવાનના પ્રભાવથી આ સર્વે સત્ત્વગુણનાં કાર્યો પણ બંધક થતાં નથી. જે સાતિશય (અલ્પ) સત્ત્વો-ન્મેષ છે એજ ભગવાનથકી બીજા વિષયસુખનો સંબન્ધ કરનારો છે માટે તેમાં અબંધકપણાનો અસંભવ છે એટલે બંધક થાયછે. આવા હેતુથીજ 'सत्त्वेनान्यतमौ हन्यात् सत्त्वं सत्त्वेन हन्यते' આ ભાગવત વચનની પણ સારી સંગતિ થાયછે, એટલે જે નિરતિશય સત્ત્વ છે તે સાતિશય સત્ત્વને હણેછે. જે નિરતિશય સત્ત્વ અવશેષ રહેછે તે ભગવાનસાથે સંબંધ જોડી આપીને આશ્રયભૂત પરમાત્માના પ્રભાવથી સ્વયં નાશ પામી જાયછે 'सत्त्वं यद्ब्रह्मदर्शनं' એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે. આવાજ અભિપ્રાયથી ગીતામાં 'नित्यसत्त्वस्थो भव' એમ અર્જુનને ભગવાને કહ્યું છે ॥૧૦॥ તે પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ **સ્વતંત્ર** છે 'न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः' 'न तत्समश्चा-भ्यधिकश्च दृश्यते' 'आत्मेश्वरम्' 'भूतेषु चान्तर्हित आत्मतन्त्रः' એવી શ્રુતિ સ્મૃતિ છે. વળી **સ્વયંપ્રકાશ**–પ્રકાશકોનેપણ પ્રકાશ કરનારા હોવાથી સ્વયંપ્રકાશક છે 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' એવી શ્રુતિ છે. 'प्रकाशिता येन वयं जगन्ति प्रकाशयामो भवता रमेश । स्वयंप्रकाशं तमुरुप्रकाशं प्रका-

नाद्याष्टावरणावृतानेकाण्डकोटयः । यत्राणुवत्स्थिता ब्रह्माक्षरं तद्धाम यस्य च ॥१२॥ दिव्यरूपोऽक्षरात्मा च श्रुतो यश्चाक्षरा-

शमूर्तिं प्रणता भवन्तम्' એમ સ્કંદપુરાણમાં આદિત્યે કહ્યું છે. જે પ્રકૃતિ આદિક સર્વ કારણનાપણ કારણ છે 'तस्मादेतन्नामरूपमन्नं च जायते' 'स कारणं करणाधिपाधिपः' 'ज्ञः कालकालः' એવી શ્રુતિ છે. બ્રહ્મભૂત-પ્રકૃતિવિલક્ષણ જ્ઞાનૈકાકાર સ્વસ્વરૂપમાં નિષ્ઠા પામેલા પુરૂષોએપણ જે ઉ-પાસના કરવા યોગ્ય છે. માટેજ ગીતામાં 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्' એમ કહ્યું છે. તથા 'आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः' એમ ભાગવતમાં કહ્યું છે. જે શ્રીકૃષ્ણ અસંખ્યાત સૂર્ય સોમાદિકથીપણ અધિક પ્રકાશવાન્ છે 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु' 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' 'दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥' 'एकैकस्मिन् रोमकूपे यत्तवास्ति सितं महः । शान्तमानन्दरूपं च तत्कोटीन्दुप्रभाधिकम्' એવી શ્રુતિ સ્મૃતિ છે ॥૧૧॥ જે પરમાત્માનું ધામ અક્ષરબ્રહ્મ છે. સ્વરૂપ સ્વભાવથી ક્ષરણભાવે રહિત છે માટે 'અક્ષર' એવું નામ સાર્થક છે. બીજા ધામોની અપેક્ષાએ એનો પ્રકર્ષ છે, માટે બૃહત્ (મોટા) ગુણના યોગને લીધે 'બ્રહ્મ' કહેવાય છે. જે અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રધાન આદિક અષ્ટ આવરણોથી ચારેતરફ વિંટાએલી અનેક બ્રહ્માંડકોટિઓ અણુનીપેઠે રહી છે એટલે જેના ઐશ્વર્યલેશથી ધારણ કરેલી છે, આ ઐશ્વર્યપણ ધામમાં રહેલા પરમાત્માનુંજ છે. પરમાત્માના અધિષ્ઠાન વિનાતો અક્ષરમાં આવા ઐશ્વર્યનો સંભવજ નથી. અક્ષરમાં અંડકોટિઓ અણુનીપેઠે રહીછે એનું તાત્પર્ય-મેરૂશિખરમાં રહેલાઓને ભૂમિ અણુવત્ રહી હોય એમ જણાયછે એમ તુચ્છપણામાં છે એવો ભાવ કેટલાક વર્ણવેછે ॥૧૨॥ જેમને શ્રુતિ સ્મૃતિમાં દિવ્યરૂપ કહ્યા છે 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते...तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी' 'तस्यैष आत्मा

त्परः । अन्तर्यामी च सर्वेषामात्मनां योऽच्युतो हरिः ॥१३॥ कालो

विवृणुते तनूं स्वाम्' 'यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि' 'रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं' 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः। आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः' 'परमात्मा वासुदेवो भगवान् दिव्यविग्रहः' ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ છે. જેને શ્રુતિમાં **અક્ષરાત્મા**—અક્ષરસ્વરૂપ કહ્યાછે 'सहोवाचैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' 'प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ છે. અથવા અક્ષરનાપણ આત્મા તે **અક્ષરાત્મા** કહેવાય 'योऽक्षरे तिष्ठन्...यस्याक्षरं शरीरं योऽक्षरमन्तरो यमयति' એવી શ્રુતિ છે. જેને અક્ષરબ્રહ્મથકીપણ સ્વરૂપ સ્વભાવ ગુણ વિગેરે વડે પર—ઉત્કૃષ્ટ કહ્યા છે 'अक्षरात्परतः परः' એવી શ્રુતિ છે. જે સર્વના **અંતર્યામી** અને આત્માઓના **અંતર્યામી** છે 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्...यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिव्यामन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' 'य आत्मनि तिष्ठन्...यस्यात्मा शरीरं यमात्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः''अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा' 'एष सर्वभूतान्तरात्मा' 'आत्मात्मा चाक्षरात्मा चः 'एष आत्मात्मनां धातः' એવી શ્રુતિ સ્મૃતિ છે. જે **અચ્યુત**—સ્વરૂપ સ્વભાવથી સ્વયં ચ્યુતિને ન પામે અને આશ્રિતસંરક્ષણરૂપ વ્રતથી ચ્યુતિને ન પામે તે **અચ્યુત** કહેવાય 'शाश्वतं शिवमच्युतं' એવી શ્રુતિ છે. 'यस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा' એમ ભગવાનેજ કહ્યું છે. **हरतीति हरिः**—જે સ્મરણમાત્રથી સર્વ આશ્રિતોનાં પાપ તથા દુઃખને હરેછે અથવા યજ્ઞભાગને હરેછે અથવા હરિત્ વર્ણ છે માટે **હરિ** કહેવાય. તે ભગવાનેજ કહ્યું છે કે—'हराम्यघं हि स्मर्तॄणां हविर्भागं क्रतुष्वहम्। वर्णश्च मे हरिच्छ्रेष्ठस्तस्माद्धरिरहं स्मृतः' ॥१३॥ **જેની કાળાદિક શક્તિઓ** છે—જે ક્ષણ મુહૂર્તાદિકમાં હેતુ હોઇને સર્વકોઇની આયુષનું પરિમાણ કરવામાં કારણભૂત થાયછે તે **કાળ** જાણવો. **માયા**—એટલે પ્રકૃતિ. વિચિત્ર કાર્ય કરવાની શક્તિના યોગથી પ્રકૃતિને માયા કહેછે 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' એવી શ્રુતિ છે. **પુમાન્**—ક્ષરણને યોગ્ય એવો પુરૂષ તથા પ્રકૃ-

माया पुमान् यस्य महत्तत्त्वादयस्तथा। शक्तयः सन्त्येकमेवाद्वि-

તિના પરિણામવિશેષરૂપ મહદાદિતત્ત્વો અથવા તેના અભિમાની દેવતાઓ, આ સર્વે સકળજગતની સૃષ્ટિ સ્થિતિ અને સંહારરૂપ લીલા જેની છે એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણની શક્તિઓ છે એટલે જગતના સૃષ્ટયાદિકરૂપ કાર્યમાં ઉપયોગી અપૃથક્સિદ્ધ વિશેષભૂત છે **'ज्ञः कालकालः' 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां' 'स्वशक्त्या मायया युक्तः सृजत्यत्ति च पाति च' 'अस्मात् मायी सृजते विश्वमेतत्...मायिनं तु महेश्वरम्' 'परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्' 'मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्'** ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ છે. જે પરમાત્માને વેદાંતમાં સમગ્ર જગતના ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ હોવાથી **'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म'** એમ વર્ણવેછે. અર્થાત્ કારણ અવસ્થામાં કોઈનાપણ નામ રૂપનો વિભાગ નહિ હોવાથી સૂક્ષ્મ એવા ચેતન અચેતન શરીરવાળા હોઇને અવિભક્તપણેજ રહેછે માટે **'एकं'** એમ શ્રુતિ કહેછે, જગતની ઉત્પત્તિમાં પોતા સીવાય બીજું કોઇ નિમિત્તકારણ નહિ હોવાથી **'अद्वितीयं'** એમ શ્રુતિ કહેછે, સ્વરૂપ–સ્વભાવથી નિરતિશય બૃહત્ (મહાન્)પણાનો યોગ હોવાથી **'ब्रह्म'** એમ શ્રુતિ કહેછે. **અથવા**–જે હેતુમાટે કાળ માયાદિક જેની શક્તિઓ–જગત્કાર્યમાં ઉપયોગી અપૃથક્સિદ્ધ (જુદું ન પડે) વિશેષણ (શરીરભૂત) છે પણ તે સ્વતંત્ર સત્તાવાળા પદાર્થો નથી **'यस्य पृथिवी शरीरं' 'यस्यात्मा शरीरं' 'तत्सर्वं वै हरेस्तनुः' 'इदं सर्वं शरीरं ते' 'ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः'** એવી શ્રુતિ સ્મૃતિ છે, આજ હેતુમાટે તે કાળ માયા પુરૂષ આદિક વિદ્યમાન છે તથાપિ **'एकमेव ब्रह्म'** એમ અને **'अद्वितीयं ब्रह्म'** એમ જેને શ્રુતિમાં વર્ણવ્યા છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ ચિત્ અને અચિતે વિશિષ્ટ એક તત્ત્વ છે, ચિત્ અચિતની જે સત્તા છે તે બ્રહ્મના વિશેષણ (શરીર)પણેજ છે પણ સ્વતંત્રપણે નથી. જ્યારે જ્યારે તેમની ઉપસ્થિતિ થાય ત્યારે બ્રહ્મના વિશેષણપણેજ થાય પણ સ્વતંત્રતાથી ન થાય. જેમ શબ્દાદિ ગુણની સત્તા આકાશાદિ દ્રવ્યના વિશેષણપણેજ છે પણ સ્વતંત્રપણે નથી. અંતર્યામિબ્રાહ્મણમાં **'यस्य पृथिवी शरीरं' 'यस्यात्मा शरीरं स त आत्माऽन्तर्यामी'** ઇત્યાદિકથી ચિદચિતની શરીરતા અને

तीयं ब्रह्म यः प्रभुः ॥१४॥ श्रेयसे भुवि लोकानां योऽवतारान्वि-

પરમાત્માની સર્વાન્તરાત્મા વર્ણવી છે. જેમ ગૌ અશ્વ મનુષ્ય આદિક પિંડ-વિશેષમાં અનુપ્રવેશ કરીને, તેને ચૈતન્યશક્તિથી ધારીને, તેની અંદર રહે-નારા ચેતનવિશેષના પિંડવિશેષો તેના તેના શરીરપણેજ વિશેષણપણાને પામેછે, તેમ સમસ્ત ચિદચિતમાં પ્રવેશ કરીને સર્વાત્માપણે સર્વને ધારણ કર-નારા પરમ ચેતન પરંબ્રહ્મના ચિદચિત્ દ્રવ્ય શરીરપણેજ વિશેષણપણાને પામેછે, માટે તેની અપેક્ષાએ કોઈપણ દ્વિતીય નથી. વિશેષણની સત્તામાત્રથી સદ્વિતીયતા નથી. જો સમાન બીજો ધર્મી હોય તેજ દ્વિતીય કહેવાય. તેવો બીજો કોઈ ધર્મી નથી. સમાન બીજો ધર્મી નથી એવા અભિપ્રાયથીજ '**एकमेवाद्वितीयं**' એમ કહેછે. વળી જેમ ફળમાં રૂપ રસ ગંધાદિ હોવા છતાં 'આ એકજ ફળ છે' એવો વ્યપદેશ થાયછે, કારણકે રૂપ રસાદિકતો ગુણો હોવાથી ગુણી દ્રવ્યનાંજ વિશેષણ થાયછે. વિશેષણતામાત્રથી 'આ પણ એક દ્વિતીય છે' એવો વ્યવહાર થતો નથી. એરીતે ચેતન અચેતન દ્રવ્ય પરમાત્માના શરીરભૂત હોવાથી વિશેષણભૂત થતાં તેની સ્વતંત્ર સત્તા નથી જેથી બ્રહ્મ અદ્વિતીય કહેવાય. વળી શરીર અને શરીરી એવી બે વસ્તુઓ ભિન્નભિન્ન છે તથાપિ 'અમુક એકજ છે' એવો વ્યવહાર થાયછે તેનુંપણ કારણ એજ છે, એટલે શરીરનોતો શરીરીના વિશેષણ થવાનો સ્વભાવ હો-વાથી તેની સ્વતંત્રપણે સત્તા નથી. જ્યારે જ્યારે શરીરની ઉપલબ્ધિ થાય ત્યારે સ્વતંત્રપણે ન થતાં શરીરીના વિશેષણપણેજ થાયછે માટે 'આ એકજ છે' એવો પ્રયોગ થાયછે. વળી પત્ની પુત્ર રાજ્ય વિગેરે હોવા છતાં 'આ રાજા તો એકજ છે' એવો લોકમાં પ્રયોગ થાયછે તેનું કારણપણ બીજા સર્વ રાજાને પરતંત્ર હોવાથી સ્વતંત્ર નથી, તેમાં રાજા પ્રધાન હોવાથી 'એકજ છે' એવો મુખ્ય વ્યપદેશ થાયછે. એમ બીજાં સર્વે જડ ચૈતન્ય અમુખ્ય હોવાથી બ્રહ્મ એકજ મુખ્ય છે માટે વેદાંત બ્રહ્મને '**एकमेवाद्वितीयं**' એમ કહેછે. અદ્વિતીય છે માટેજ જે શ્રીકૃષ્ણ **પ્રભુ**–સર્વમાં સમર્થ કહેવાય છે. પોતા-થકી બીજા સર્વે કાળાદિક પ્રકાર (શરીર) જેના છે, બ્રહ્મશબ્દથી વાચ્ય, અદ્વિતીય એવા પ્રભુ પરમાત્મા છે એવો ભેગો ભાવાર્થ છે. બીજો એક સુગમ

भर्ति च । अनेककल्याणगुणः स ज्ञेयः पुरुषोत्तमः ॥१५॥ श्रीकृष्ण

અર્થ છે કે-સ્વરૂપ રૂપ ગુણ વિભૂતિ વિગેરેવડે જેને બીજો કોઈ સમાન નહિ હોવાથી **'एकमेवाद्वितीयं'** એમ કહેવાય છે **'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' 'नास्ति नारायणसमः' 'न समोऽनेन कश्चन' 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः'** એવી શ્રુતિ સ્મૃતિ છે ॥૧૪॥ અક્ષરાધિપતિ જે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે તેજ લોકોના નિઃશ્રેયસમાટે ભૂમિઉપર અનેક દિવ્ય અવતારોને ધારેછે **'अजायमानो बहुधा विजायते' 'यदा यदा हि...तदात्मानं सृजाम्यहं... सम्भवामि युगेयुगे' 'इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ'** એવી શ્રુતિ સ્મૃતિ છે. અર્થાત્ આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કૃપાના પારાવાર હોવાથી પ્રલયકાળમાં પ્રકૃતિમાં લીન થએલા ચેતનોને કોઈપણ પ્રકારે કરણ કલેવર આપી જ્ઞાનપ્રસારની યોગ્યતા સંપાદન કરી આપીને, (**'बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान्'** એની પેઠે) બ્રહ્માદિદ્વારા શ્રુતિ સ્મૃતિ આદિક અલૌકિક આલોક (જ્ઞાનપ્રકાશ કરનારા) કે જે અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર ટાળવામાં સમર્થ છે તેનેપણ આપીને, જેનાથી પોતાનું (જીવોનું) એક સમુજ્જીવન થાય એવું આભિમુખ્ય (પરમાત્માની સન્મુખતા)ની વાટ જોતાં પણ અંતે કોઈ પોતાને સન્મુખ નહિ થએલા જોઇને, સ્વયં સાક્ષાત્ સન્નિધિ કરીને તે જીવોના ઉજ્જીવનમાટે તેતે લોકોમાં તેમને તેમને સજાતીય રચનાવાળા દિવ્યરૂપે થઇને અવતરે છે. આ રીતે જે અવતરણ થયું એજ લોકોના નિઃશ્રેયસસારૂ પૃથ્વીઉપર થયું. માયાથી જેમનું જ્ઞાન હરાઈ ગયું છે એવા જે ભાગ્યહીન મૂઢ મનુષ્યો છે તેતો સમીપમાંજ રહેલા, સર્વ ફળને આપનારા પણ પરમાત્માને જાણતા નથી. **'तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्'** જે ધીર પુરૂષો છે તેજ 'આ ભગવાન્ અવતર્યા છે' એમ એમનું જન્મ જાણે છે. આ પરમાત્મા અનેક કલ્યાણગુણસંપન્ન છે, અવતરણમાં પણ અનેક કલ્યાણગુણો પ્રકાશેજ છે. (**'अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्'**) **'गुणी सर्वविद्यः' 'समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ'** એવી શ્રુતિ સ્મૃતિ છે. હે માતઃ ! આવા જે છે તેને ક્ષરઅક્ષર પુરૂષથકી સ્વરૂપ રૂપ ગુણ વિભૂતિ વિગેરેથી ઉત્તમ-શ્રેષ્ઠ છે માટે **પુરૂષોત્તમ** જાણવા. 'स

एषोऽक्षरपूरुषात्मना स्वशक्तिमूलप्रकृतिं समीक्षते । सिसृक्षुरेवा-

उत्तमः पुरुष' એવી શ્રુતિ છે તથા ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે—**'द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ।'** ઇત્યાદિ. આવા જે છે તે પરમાત્મા જાણવા ॥૧૫॥

હવે આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ કેવી રીતે સમગ્ર જગતની સૃષ્ટિ કરેછે તેનો પ્રકાર તેમની સર્વકારણતા અને સ્વતંત્રતા સ્ફુટ કહેવા માટે કહેછે—હે માતઃ ! એજ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ આ અસંખ્યાત બ્રહ્માંડને પ્રથમ સર્જવાની ઇચ્છાથી પોતાની શક્તિભૂત મૂળપ્રકૃતિને અક્ષર-પુરૂષાત્મના-તેના અંતર્યામી હોવાથી તેરૂપે થઇને **समीक्षते**-જુવેછે (આ સમીક્ષણ સંકલ્પરૂપ જાણવું) સર્જવાની ઇચ્છા એજ ઇક્ષણમાં હેતુ છે. ઇચ્છાના કાર્યભૂત જે મૂળપ્રકૃતિનું સમીક્ષણ તે સાક્ષાત્ પોતાનું નથી પરંતુ અક્ષરપુરૂષદ્વારા છે. અભિપ્રાય એવો છે કે—પ્રલયપ્રકરણમાં **'महानव्यक्ते लीयतेऽव्यक्तमक्षरे लीयते'** આ શ્રુતિ અવ્યક્તનું લયસ્થાન જે અક્ષર કહેછે તેના અધિષ્ઠાનભૂત જે પુરૂષ તે અક્ષરપુરૂષ કહેછે. **'कूटस्थोऽक्षर उच्यते'** એ જે પુરૂષ કહેછે તે આજ પુરૂષને કહેછે. આજ અક્ષરપુરૂષ સૃષ્ટિ કરવા ઇચ્છતા પરમાત્માને દ્વારભૂત છે **'बहु स्यां प्रजायेय'** એરીતે બહુરૂપે થવારૂપ જે સંકલ્પ તેરૂપ સિસૃક્ષા કર્યા પછી તે આ સર્વાત્મા શ્રીકૃષ્ણ સ્વશરીરભૂત અક્ષરપુરૂષદ્વારા તેના અધિષ્ઠાનભૂત અને પરમાત્માની શક્તિભૂત, માયાશબ્દવાચ્ય એવી મૂળપ્રકૃતિને સમીક્ષણ કરેછે. જે સમીક્ષણ છે તે સૃષ્ટિને સન્મુખ થવારૂપ ચૈતન્યસ્ફૂર્તિવિશેષને જણાવનારૂં છે, દેવ મનુષ્યાદિ જે આ ભેદ છે તે કારણ અવસ્થાને પામેલો જે કૂટસ્થ પુરૂષ છે તે મૂળ જેમાં છે એવો છે. આ અભિવીક્ષણ સાક્ષાત્ અક્ષરપુરૂષનું છે તથાપિ પરમાત્માનુંજ મુખ્ય થાયછે, કારણ કે અક્ષરપુરૂષતો પરમાત્માનો એક પ્રકાર (વિશેષણ) છે, અક્ષર પણ પરમાત્માની એક તનુભૂતજ છે **तत्सर्वं वै हरेस्तनुः' 'यस्याक्षरं शरीरं'** માટે

गणिताण्डगोलकान्धत्ते च सा गर्भमथेक्षणात्मकम् ॥१६॥ सूते ततः सा सहपूरुषाणि प्रधानतत्त्वानि च कोटिशोऽथ । तत्पूरुषात्मप्रभुवीक्षितेभ्यस्तेभ्यो जगत्कारणतत्त्वसर्गः ॥१७॥ ब्रह्माण्डानि बहूनीत्थं सम्भवन्ति हरीच्छया । तत्रैकस्यानुक्रमेण सम्भवं कथयामि ते ॥१८॥ एकस्याप्युद्भवं वक्तुं विस्तरेण न शक्यते । अतः सङ्क्षेपतो मातस्तदुत्पत्तिर्मयोच्यते ॥१९॥ प्रधानतत्त्वात्तस्मात्तु पुंद-

આ સમગ્ર સર્ગ અક્ષરપુરૂષ મૂળ જેમાં છે એવો છે તથાપિ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણજ ઉપાદાનકારણ છે એમ સર્વ સર્ગની ઉપાદાનતા સૂચવવાસારૂજ 'अक्षरपुरुषात्मना समीक्षते' એવો નિર્દેશ કર્યો છે. તે આ મૂળપ્રકૃતિ ઈક્ષણાત્મક ગર્ભ જે પ્રધાનપુરૂષની અભિવ્યક્તિનું પૂર્વરૂપ (પ્રથિવીની અંદર લીન રહેવું બીજ જળાસિંચનથી લગાર ફુલેછે પણ તે અવસ્થા સ્પષ્ટ જણાતી નથી તેમ આ પણ એક અવસ્થા છે પણ મહત્તત્ત્વની પેઠે સ્પષ્ટ જણાતી નથી) તેને ધારણ કરેછે. ત્યારપછી ગર્ભધારણ કરનારી મૂળપ્રકૃતિ પ્રધાનતત્ત્વો જે અવ્યક્તશબ્દથી વાચ્ય છે તેને સહપુરૂષાણિ-પુરૂષે અધિષ્ઠિત હોઇનેજ અનેક ઉત્પન્ન કરેછે. તેપછી તેતે પ્રધાનપુરૂષરૂપ પ્રભુ પરમાત્માએ નિરીક્ષણ કરેલાં તે પ્રધાનતત્ત્વોથકી જગતનાં કારણભૂત એવાં મહદાદિ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ થાયછે. આ સ્થળે પણ નિરીક્ષણ પ્રથમના જેવુંજ જાણી લેવું. 'महानव्यक्ते लीयतेऽव्यक्तमक्षरे लीयते' આ શ્રુતિમાં કહેલા પ્રલયક્રમને અનુસારે આ સૃષ્ટિ આ સ્થળે નિરૂપણ કરી છે ॥૧૬-૧૭॥ પૂર્વોક્ત તત્ત્વસૃષ્ટિના પ્રકારથી તે તત્ત્વોથકી અનુક્રમે બ્રહ્માંડની સૃષ્ટિ થાયછે. તેવાં બહુ બ્રહ્માંડો શ્રીહરિના પૂર્વોક્ત પ્રકારના સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થાયછે. તેમાંથી એક બ્રહ્માંડની અનુક્રમથી ઉત્પત્તિ તમોને કહુંછું—હે માતઃ! એકપણ અંડનો ઉદ્ભવપ્રકાર વિસ્તારથી વર્ણન કરી શકાય એમ નથીજ માટે સંક્ષેપમાં તેની ઉત્પત્તિ હું કહું છું ॥૧૮-૧૯॥ પોતાના અધિષ્ઠાનભૂત પરમાત્માત્મક પુરૂષે નિરીક્ષણ કરેલા ત્રિગુણાત્મક પ્રધાનતત્ત્વ (અવ્યક્ત)થકી જગતના ઉદ્ભવના અંકુરરૂપ મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાયછે. કેવા પ્રકારનું નિરીક્ષણ છે તેનું પ્રથમ વ્યાખ્યાન

घात्त्रिगुणात्मकात् । जगदङ्कुररूपं हि महत्तत्त्वं प्रजायते ॥२०॥ प्रधानेनावृतात्तस्माद्वासुदेवेच्छया सति ! । महत्तत्त्वादहङ्कारस्त्रिविधो जायते ततः ॥२१॥ सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति स त्रिधा । यथा प्रधानेन महान्महता स तथावृतः ॥२२॥ अहङ्कारात्तामसाच्च वासुदेवेच्छयैव हि । शब्दो भवति तस्मात् खं जायते

કરેલું છે. મહત્તત્વને જગતના અંકુરરૂપ કહ્યું તે ઉપરથી માયાની જે વ્યક્ત અવસ્થા છે તે મહત્તત્ત્વ છે એમ સિદ્ધ થયું. અક્ષર અને અવ્યક્ત અવસ્થાતો જેમ પૃથ્વીમાં વાવેલાં બીજની અંકુરથકી પહેલાંની ઉચ્છૂનત્વ-દ્વિદલત્વાદિ (બીજ પ્રથમ ફુલે છે પછી તેમાં બે પડનો વિભાગ થાય છે) લક્ષણવાળી બે અવ્યક્ત અવસ્થાવિશેષો હોય છે તેમ છે એમ જણાય છે ॥૨૦॥ હે સતિ ! ત્યારપછી પોતાના કારણભૂત પ્રધાનના અન્વયે યુક્ત એવા તે મહત્તત્ત્વથકી વાસુદેવની ઇચ્છાથી સાત્વિક રાજસ અને તામસ એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર ઉત્પન્ન થાયછે. પ્રધાનનો પ્રત્યેકમાં અન્વય કહેછે તે ઉપરથી ઉપાદાનઉપાદેય (કારણ કાર્ય)નો અત્યંત ભેદ નથી એટલે અભિન્ન છે એમ જણાવ્યું છે. જેમ પ્રધાનનો મહત્તત્ત્વમાં અન્વય છે એમ પોતાના કારણભૂત મહતત્ત્વનો અન્વય અહંકારમાંપણ છે ॥૨૧-૨૨॥ શ્રીવાસુદેવનીજ ઇચ્છાથી તામસ અહંકારથકી શબ્દ-આકાશનું સૂક્ષ્મરૂપ (પૂર્વાવસ્થા, જેને શબ્દતન્માત્રા કહેછે) જેમાં શબ્દ ગુણ ઉદ્‌ભૂત (સ્પષ્ટ પ્રકાશ) નથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના કારણભૂત અહંકારનો જેમાં અન્વય છે એવા તે શબ્દથકી આકાશ થાયછે. તે આકાશ શબ્દ નામની માત્રા-સૂક્ષ્મ રૂપ જેનું છે એવો છે. આવો અર્થ થવાથી 'શબ્દજ એક ધર્મ જેનો છે' એવા બીજા અર્થનો ભ્રમ થતો હતો તે ટળી જાયછે. જો એવો અર્થ ન કરે તો '**स्पर्शमात्रकः**' આ આગળના ગ્રંથની સાથે વિરોધ આવે. કેમકે વાયુ વિગેરેમાં શબ્દાદિ ગુણોનો પણ અન્વય આવેછે. એટલે એકલો સ્પર્શ ગુણજ નથી. દ્રવ્ય અને ગુણ એવો ભેદ સર્વત્ર હોય છે. શબ્દાદિક તન્માત્રાઓ અને ગુણો પણ કહેવાય છે. જ્યારે ગુણના રૂપના કહ્યા હોય ત્યારે તે કારણકોટિમાં

शब्दमात्रकम् ॥२३॥ अहङ्कारावृतात्तस्मादाकाशाच्छब्दमात्रकात्। स्पर्श उत्पद्यते स्पर्शाद्वायुश्च स्पर्शमात्रकः ॥२४॥ आकाशेनाऽऽवृताद्वायो रूपमुत्पद्यते ततः। तस्मात्तेजो रूपमात्रं जायते वायुनाऽऽवृतम् ॥२५॥ तेजसश्च रसस्तस्मादापस्तु रसमात्रिकाः।

ન ગણાય અને જ્યારે તન્માત્રાના રૂપના કહ્યા હોય ત્યારે તે કારણમાં ગણાય. દ્રવ્યમાં ગુણો કારણ કહી શકાય નહિ. આકાશ દ્રવ્ય છે તેમાં શબ્દ ગુણ કારણ થઈ શકે નહિ, માટે કારણપણે કહેલા શબ્દને તેની માત્રા (સૂક્ષ્મ રૂપ) જાણવું. પ્રત્યેક પાંચેય ભૂતની જે પૂર્વ સૂક્ષ્મ અવસ્થાઓ છે તેને માત્રા કહેછે. જેમ દુધમાંથી દહી થતાં પહેલાં વચ્ચે એક કલિલ (નહિ દુધમાં અને નહિ દહીમાં એવી) અવસ્થા થાયછે તેમ આ પણ એક મધ્યે અવસ્થા છે, આવો વિભાગ સર્વત્ર જાણવો. શબ્દાદિ જે ગુણો છે તેનો અન્વય તો બીજા પાછળના ભૂતોમાં આવતો જાયછે. આ ગુણો કાર્ય કારણ બન્ને અવસ્થામાં હોય છે. કારણ અવસ્થામાં ઉદ્ભૂત (સ્પષ્ટ પ્રકાશ)નથી હોતા અને કાર્ય અવસ્થામાં ઉદ્ભૂત થાયછે એમ પણ સર્વત્ર જાણી લેવું. માટે તત્ત્વોની ગણનામાં પાંચ તન્માત્રાઓજ ગણવી પણ ગુણો ગણવા નહિ. આ **'शब्दमात्रकं'** એવો જે નિર્દેશ કર્યો છે તેતો આકાશ અને વાયુનુંજ જેમ છે એમ શબ્દ અને આકાશના ઉપાદાનઉપાદેયમાં અતિશય વિરૂપતા નથી (અભિન્નતા છે) એમ જણાવામાટે છે. આગળપણ આજ રીતિ જાણવી. એવા તે આકાશથકી સ્પર્શ–વાયુનું સૂક્ષ્મરૂપ, જેમાં સ્પર્શ ગુણ ઉદ્ભૂત નથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના કારણભૂત આકાશનો જેમાં અન્વય છે એવા સ્પર્શમાંથી વાયુ થાય છે, આ વાયુ સ્પર્શ માત્રા–સૂક્ષ્મ રૂપ જેનું છે એવો છે. આવા વાયુથકી રૂપ–તેજનું સૂક્ષ્મરૂપ, જેમાં રૂપ ગુણ ઉદ્ભૂત નથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના કારણભૂત વાયુનો જેમાં અન્વય છે એવા રૂપથકી તેજ થાય છે, આ તેજ રૂપ માત્રા–સૂક્ષ્મ રૂપ જેનું છે એવું છે. તે તેજમાંથી રસ–જળનું સૂક્ષ્મ રૂપ, જેમાં રસ ગુણ ઉદ્ભૂત નથી તે ઉપજે છે. પોતાના કારણભૂત તેજનો જેમાં અન્વય છે એવા રસમાંથી જળ ઉત્પન્ન થાય છે, આ જળ રસ માત્રા–સૂક્ષ્મ રૂપ જેનું

उत्पद्यन्ते च ताः सन्ति वेष्टितास्तेन तेजसा ॥२६॥ अद्भ्यो गन्धस्ततः पृथ्वी जायते गन्धमात्रिका । अद्भिः संवेष्टिता पृथ्वी विशेषाख्या च कथ्यते ॥२७॥ आकाशादीनि पञ्चात्र महाभूतामि-

છે એવું છે. જળમાંથી ગંધ–પૃથ્વીનું સૂક્ષ્મ રૂપ; જેમાં ગંધ ગુણ ઉદ્ભૂત નથી તે ઉદય પામેછે. પોતાના કારણભૂત જળનો જેમાં અન્વય છે એવા ગંધમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે; આ પૃથ્વી ગંધ માત્રા–સૂક્ષ્મ રૂપ જેનું છે એવી છે. આ પૃથ્વી 'વિશેષ' એવા પણ નામથી કહેવાય છે. આ જ્ઞાનપ્રકરણમાં જે શબ્દાદિક પાંચ છે તે તન્માત્રાઓ કહેવાય છે અને તેમણે આરંભેલાં જે આકાશાદિ પાંચ છે તે મહાભૂતો કહેવાય છે. આ ઉપરથી કેટલાએક એમ માને છે કે–'તામસાહંકારમાંથી પાંચેય શબ્દાદિ તન્માત્રાઓ એક સાથેજ થાય છે અને તે પ્રત્યેકમાંથી અનુક્રમે આકાશાદિ પાંચ ભૂતો થાય છે' આ પક્ષનું ખંડન થઈ ગયું. **'आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी'** આ શ્રુતિ 'આકાશાદિક એક પછી એક ઉત્પન્ન થાયછે, તેમાં પૂર્વ પૂર્વ જે ભૂતો છે તે કારણ છે' એમ સ્પષ્ટ જણાવે છે. એટલે પૃથવીનું કારણ જળ, જળનું કારણ તેજ, તેજનું કારણ વાયુ અને વાયુનું કારણ આકાશ એમ જણાવે છે. તથા **'पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि लीयन्ते तेजो वायौ लीयते वायुराकाशे लीयते'** આ લયશ્રુતિ પણ સ્પષ્ટ તેમજ જણાવે છે. 'આ શ્રુતિ વચ્ચે તન્માત્રાઓનું વ્યવધાન રોકેછે એટલે વચ્ચે વચ્ચે તન્માત્રાઓ કારણ થતી નથી, કેમકે શ્રુતિમાં તન્માત્રાઓ કહી નથી ?' એમ કોઈ શંકા કરે તો તેમ નથી. આ શ્રુતિવચન પ્રકારાંતરનેજ નથી સહન કરતી એટલે 'તામસ અહંકારમાંથી પાંચેય તન્માત્રાઓ એક સાથે થઈ અને પ્રત્યેકમાંથી એક એક ભૂત થયાં' આ પ્રકારનેતો બીલકુલ સહન કરી શકતી નથી, કેમકે શ્રુતિતો આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી તેજ; એવો અનુક્રમ બતાવેછે. માટે આકાશથકી વાયુની જે ઉત્પત્તિ શ્રવણ થાય છે તેમાં દ્વારભૂત સ્પર્શતન્માત્રાની ઉત્પત્તિની સાપેક્ષતાને બાધ કરી શકે નહિ (રોકી શકે નહિ) એટલે શબ્દતન્માત્રામાંથી આકાશ અને તેમાંથી સ્પર્શતન્માત્રા અને તેમાંથી વાયુ, એવા અનુક્રમથી

धानि च । शब्दादयश्च कथ्यन्ते पञ्च तन्मात्रिका इति ॥२८॥ अहङ्काराद्राजसात्तु पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि च । पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यम्ब !

ઉદ્ભવ થવામાં શ્રુતિ કશો બાધ કરી શકતી નથી. એવો અનુક્રમ વિષ્ણુપુરાણમાં '**भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज ह । ततः ससर्ज तन्मात्रमाकाशं शब्दलक्षणम् । आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह । बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः । ततो वायुर्विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह**' ઇત્યાદિકથી કહ્યો છે ॥૨૩-૨૮॥ હે માતઃ ! રાજસ અહંકારમાંથી ચક્ષુરાદિક પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વાગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને આ દશ પ્રાણો ('**दशेमे प्राणाः**' આ શ્રુતિમાં પ્રાણશબ્દ ઇન્દ્રિયોમાં શ્રવણ થાયછે) પરિણામ પામેછે. યદ્યપિ '**बुद्धिश्च जायते**' એમ એક વચનાન્ત કહ્યું છે તથાપિ વિભક્તિનો વિપરિણામ કરીને અન્વય કરવો એટલે '**जायन्ते**' એવો વિપરિણામ કરવો. '**प्राणः**' એમ એકવચનાંત પાઠ હોય તો રાજસાહંકારમાંથી પ્રાણ અને બુદ્ધિ થાય છે એવો અર્થ કરવો. તેમાં પ્રાણ કયો ? તો તેનું વિવેચન-'પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો' આ છે. '**प्राणः**' એ જાતિમાં એક વચન છે એટલે પ્રાણજાતિ એક છે તેથી એક વચન છે. અર્થાત્ જ્ઞાનેન્દ્રિયનું પંચક અને કર્મેન્દ્રિયનું પંચક એવા ભેદથી દશ પ્રકારને પામેલો પ્રાણ રાજસાહંકારમાંથી પરિણામ પામે છે. (જે પ્રસિદ્ધ પ્રાણ છે તે વાયુની વૃત્તિવિશેષ છે, તેતો વાયુની ઉત્પત્તિ થયા પછીથી સંભવતી આવે, તે પહેલાં પ્રાણની ઉત્પત્તિ રાજસ અહંકારમાંથી સંભવતી નથી, માટે આવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે) (પ્રાણશબ્દથી સૂત્રાખ્ય વાયુવિશેષ છે એમ કેટલાક કહેછે) તથા બુદ્ધિ જે 'આ મારૂં છે આ મારે કરવાનું છે' ઇત્યાદિ અધ્યવસાય (નિશ્ચય)રૂપ છે તે રાજસ અહંકારમાંથી ઉપજે છે, યદ્યપિ અધ્યવસાય જ્ઞાનનીજ એક અવસ્થાવિશેષ સ્મૃત્યાદિકની પેઠે અંતઃકરણ જે મન તેના કાર્યવિશેષરૂપ છે અથાપિ વૃત્તિવિશેષને પામેલા મનથકીજ તેની ઉત્પત્તિ થાયછે અને જે વૃત્તિવિશેષ છે તે રાજસાહંકારનું કાર્ય છે માટે આ ઔપચારિક નિર્દેશ છે પણ વસ્તુતાએ નથી. અથવા-ઇન્દ્રિયોની જે બુદ્ધિ (જ્ઞાનજનનસામર્થ્ય) તે રાજસ અહંકાર-

प्राणो बुद्धिश्च जायते ॥२९॥ श्रोत्रं त्वक् चाक्षि जिह्वा च घ्राणो ज्ञानेन्द्रियाण्यथ । वाग् दोः पाद उपस्थश्च पायुः कर्मेन्द्रियाणि च ॥३०॥ अहङ्कारात्सात्त्विकाच्च करणानां तु देवताः । बाह्यानामान्तराणां च प्रजायन्ते मनस्तथा ॥३१॥ दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विव-

માંથી થાય છે એવો અર્થ કરવો. કેટલાકતો અંતઃકરણમાં મન બુદ્ધિ ચિત્ત અહંકાર એવા ભેદથી ચાર પ્રકાર છે તે જેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું નિમિત્ત-ભેદથી પંચ પ્રકારપણું છે તેની પેઠે તત્ત્વભેદમાં ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્ત છે એમ માનીને તેમાં મનની એકલાનીજ સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે એવા અભિપ્રાયને લઇને, બીજા બુદ્ધ્યાદિકની ઉત્પત્તિ રાજસાહંકારમાંથી થાય છે એમ **'बुद्धिश्च जायते'** આ ઉપરથી કહેછે. આ પક્ષમાં ચિત્તાદિકને પણ ગ્રહણ કરી લેવાં. બીજા કેટલાકતો સંશય વિપર્યય વિગેરે વિવિધપણાને પામતું બુદ્ધિ નામનું એક તત્ત્વ માને છે. આ તત્ત્વ રાજસાહંકારમાંથી પરિણમેછે. તે ભાગવતમાં કહ્યું છે—**'तैजसात्तु विकुर्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत् सति ! । द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः । संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक्'** ઇત્યાદિ ॥૨૯॥ તેમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો કઈ? અને કર્મેન્દ્રિયો કઈ? તે કહેછે—શ્રોત્ર ત્વક્ ચક્ષુ રસના અને ઘ્રાણ આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે અને વાક્ પાણી (હાથ) પાદ પાયુ અને ઉપસ્થ આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે ॥૩૦॥ સાત્ત્વિક અહંકારથકી દશ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના અને મનઆદિક ચાર આંતર ઇન્દ્રિયોના દેવતાઓ—અધિષ્ઠાતાભૂત દેવો અને મન ઉત્પન્ન થાયછે ॥૩૧॥ કયા તે દેવો ? જે ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતાઓ થાય છે, તેને કહેછે—દિક્ આદિક ચૌદ શ્રોત્રાદિ ચૌદ બાહ્ય આભ્યંતર કરણના અનુક્રમથી અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ છે. શ્રોત્રના દિક્, ત્વક્ના વાયુ, ચક્ષુષના સૂર્ય, રસનાના વરૂણ, ઘ્રાણના અશ્વિનીકુમાર, વાક્ના અગ્નિ, પાણીના ઇન્દ્ર, પાદના ઉપેન્દ્ર, (વિષ્ણુ) વાયુના મિત્રનામે, ઉપસ્થના પ્રજાપતિ, મનના ચંદ્રમા, બુદ્ધિના બ્રહ્મા, ચિત્તના ક્ષેત્રજ્ઞ (વાસુદેવ) અને અહંકારના રૂદ્ર, એરીતે દેવતાઓ છે. 'સૂર્યાદિ દેવોતો બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ

१ 'प्राणाः' इति पाठान्तरम् ।

हीन्द्रोपेन्द्रसित्रकाः । चन्द्रो ब्रह्मा क्षेत्रविञ्च रुद्रश्चेत्यधिदेवताः ॥३२॥ एते सर्वे तत्त्वसंज्ञा देवा भगवदिच्छया । संहत्यैव विराड्देहं स्वस्वांशै रचयन्ति हि ॥३३॥ तत्स्थ आत्मा तु वैराजः पुरुषः

થયા પછી થનારા છે, તેમની ઉત્પત્તિ અહંકારથી કેમ ઘટે ?' એવી શંકા થાય તો તે સત્ય છે. વિકારી તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ જેમ ઘટેછે તેમ ચેતનની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી, કેમકે ચેતનોતો આદિ અંતે રહિત છે, તેમનામાં જે ઉત્પત્તિ વ્યવહાર થાયછે તેતો શરીરના સંબંધથી કરેલો છે, શરીરને રચનારાંતો પ્રકૃતિ મહત્તત્ત્વ અહંકાર અને પાંચ ભૂતો આ આઠજ છે (**महाभूतान्यहङ्कारो**) તેમાંથી દેવોની સાત્ત્વિકાહંકારના પ્રધાનપણાના અભિપ્રાયથી સાત્ત્વિકાહંકારમાંથી ઉત્પત્તિ કહી છે. સાત્ત્વિકાહંકારનું પ્રાધાન્ય બીજા પ્રબંધથકી જાણવું. વસ્તુતાએ તે આ સૂર્યાદિ દેવો અર્વાચીન કાર્યકોટિમાં પ્રવિષ્ટ થએલા, અંડની ઉત્પત્તિ થયા પછી થનારા નથી; કિંતુ નિત્ય ઈશ્વરો છે, તે કેવળ ભગવાનના સંકલ્પથી સાત્ત્વિકાહંકારને અધિષ્ઠાન કરીને પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા છે ॥૩૨॥ દેવોએ અધિષ્ઠિત હોવાથી દેવ અને તત્ત્વ જેમનું નામ છે એવા મહદાદિ પૃથિવીપર્યંતનાં ભૂતો જ્યાંસુધી પૃથક્ પૃથક્ હતાં ત્યાંસુધી અંડોત્પત્તિરૂપ કાર્ય કરવામાં અસમર્થ હતાં. પછીથી ભગવાનના સંકલ્પથી પરસ્પર મળીને વિરાટ્ દેહ-વિરાટ્ જેના ગર્ભમાં છે એવું અંડ પોતપોતાના અંશવડે રચેછે. 'પોતપોતાના અંશથી રચે છે' એમ કહ્યું એ ઉપરથી મહદાદિ તત્ત્વોનો સર્વાંશે અંડરૂપે પરિણામ થઈ જતો થતો નથી; કિંતુ અમુક અંશ અવશેષ રાખીને અંશથીજ થાય છે એમ જણાવ્યું છે. આમ કહેવાથીજ તે તત્ત્વોનું અંડના આવરણપણે જે રહેવાપણું છે તે ઘટતું આવે. જો આ તત્ત્વો સર્વાંશે અંડાત્મના પરિણામ પામી ગયાં કહે તો પછી અષ્ટ આવરણતરીકે રહ્યાં છે તે ઘટતું આવે નહિ, માટેજ અંશ અંશથી અંડરચના રચેછે ॥૩૩॥ વિરાટ્ દેહમાં રહેલો જે આત્મા-ક્ષેત્રજ્ઞ છે તે વૈરાજપુરૂષ કહેલો છે. આ પુરૂષ અનીશ્વર અને સંસરણધર્મવાળો નથી કિંતુ ઈશ્વર છે. આજ પુરૂષ પોતાના અંગમાંથી ઉત્પન્ન થએલા જળમાં શયન કરેછે માટે સ્મૃતિમાં 'નારાયણ' એમ કહ્યા છે **'आपो नारा इति प्रोक्ता**

प्रोक्त ईश्वरः । स्वाङ्गोत्पन्नाम्बुशयनाद्यश्च नारायणः स्मृतः ॥३४॥ तन्नाभिकमलाद्ब्रह्मा जायते राजसः सति! । जीवांस्तदात्मना सर्वाञ्छ्रीकृष्णः सृजतीश्वरः ॥३५॥ प्रजेशांश्च मनून्देवानृषीन्पितॄन् पृथक् पृथक् । गन्धर्वांश्चारणान्सिद्धान् यक्षान्विद्याधरासुरान् ॥३६॥ किंपुरुषांश्चाप्सरसः किन्नरानुरगांस्तथा । मातॄः पिशाचान् रक्षांसि भूतान् प्रेतान्विनायकान् ॥३७॥ वेतालोन्मादकूष्माण्डान् वृद्धबालग्रहांस्तथा । पशून्मृगान् खगान्वृक्षान् पर्वतांश्च सरीसृपान् ॥३८॥ स्थावरा जङ्गमा येऽन्ये भूवारिगगनौकसः । सर्वांस्तांश्च यथाकर्मगुणदेहान् सृजत्यसौ ॥३९॥ शुद्धसत्त्वा मिश्र-

आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः' એવી સ્મૃતિ છે ॥૩૪॥ હે સતિ ! તે નારાયણના નાભિમાં થએલા કમળમાંથી રાજસ-રજોગુણપ્રવર્તક અથવા રજ:પ્રધાન બ્રહ્મા-ચતુર્મુખ ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્માએ કરેલી દેવાદિ સૃષ્ટિપણ પરમાત્માએજ કરેલી છે એમ જણાવા-પૂર્વક કહેછે--જે સર્વના ઈશ્વિર પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ છે તેજ પોતે તદાત્મા-ચ-તુર્મુખશરીરક થઇને અર્થાત્ તેને સૃષ્ટિ સામર્થ્ય આપીને તેદ્વારા સર્વ શરી-રીઓને સર્જે છે. સર્જે છે એટલે અનાદિસિદ્ધ જીવો જે સૂક્ષ્મ રૂપે રહેલા હતા તેમને નામ રૂપ આપીને પ્રકટ કરેછે ॥૩૫॥ બ્રહ્માએ સર્જેલાના ભેદો સંગ્રહથી બતાવેછે—કશ્યપાદિ પ્રજાપતિઓ, મનુઓ, ઇન્દ્રાદિ દેવો, વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓ, પિત્રિઓ, ગંધર્વો, ચારણો, સિદ્ધો, યક્ષો, વિદ્યાધરો, અસુરો, કિંપુરૂષો, અપ્સરાઓ, કિંનરો, સર્પો તથા બ્રાહ્મી આદિક માતૃગણો, પિશાચો, રાક્ષસો, ભૂત, પ્રેત, વિનાયક, વેતાળ, ઉન્માદ, કૂષ્માંડો તથા બાળગ્રહો તથા ગવાદિ પશુઓ, હરિણાદિ મૃગો, પક્ષીઓ, વૃક્ષો, પર્વતો, સરીસૃપો, (એક જાતના સર્પો) એ સિવાયના બીજાપણ જે ભૂમિ જળ અને ગગનના નિવાસી સ્થાવર જંગમ છે તે સર્વેને યથાકર્મ-તેમના તેમના કર્મને અનુસારે ગુણમય દેહોને બ્રહ્માત્મા ભગવાન્ સર્જે છે ॥૩૬-૩૯॥ આ રીતે સર્જેલા શરીરીઓને મધ્યે કેટલાક શુદ્ધ-સત્ત્વ-અધિક સત્ત્વૈકપ્રકૃતિવાળા, કેટલાક મિશ્રસત્ત્વ-લગાર રજથી મિશ્રિત અધિક સત્ત્વપ્રકૃતિવાળા, કેટલાક રાજસ-રજ:પ્રધાન પ્રકૃ-

सत्त्वा राजसास्तामसास्तथा । तेषु मिश्रगुणाश्चैके सन्ति केचिच्च निर्गुणाः ॥४०॥ गुणस्वभावानुरूपं पुण्यं वाऽघं च मिश्रितम् । कर्म ते कुर्वते जीवाः कृष्णभक्तिं तु निर्गुणाः ॥४१॥ एवं स भगवान्मातर्ब्रह्मात्मा सृजति प्रजाः । पाति ता विष्णुरूपश्च शिवात्मा संहरत्यपि ॥४२॥ असौ जीवेषु सर्वेषु प्रविश्य पुरुषात्मना । यथाकर्म फलं दत्ते तेभ्यः साम्यमुपाश्रितः ॥४३॥ स हरिस्त्वक्षरस्याथ प्रकृतेः पुरुषस्य च । प्रधानपुरुषाणां च महदादिगणस्य च ॥४४॥ कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य चरतोऽण्डे च तद्बहिः । एतेषां कार्यभू-

तिવાળા, કેટલાક તામસ-અધિક તમઃપ્રકૃતિવાળા, કેટલાક મિશ્રગુણ-સત્ત્વતમથી મિશ્રિત રજઃપ્રધાન અને સત્ત્વરજથી મિશ્રિત તમઃપ્રધાન છે. કેટલાકતો નિર્ગુણ-ગુણના કાર્યને ઉલ્લંઘન કરીને રહેલા સનકાદિક જેવા છે ॥૪૦॥ સર્વ જીવો પોતપોતાના સત્ત્વાદિ ગુણ અને તદનુસારી સ્વભાવ (પ્રકૃતિ કે વાસના જેને કહેછે)ને અનુસારે પુણ્ય કે પાપ કે પુણ્યપાપમિશ્રિત એવાં કર્મો કરેછે. જે કોઈ નિર્ગુણ જીવો છે તેતો કૃષ્ણભક્તિનેજ કરેછે બીજું નહિ અર્થાત્ એક ભક્તિપરાયણ થાય છે ॥૪૧॥ હે માતઃ ! તે પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ આવી રીતે બ્રહ્મારૂપે રહીને ચરાચર પ્રજાઓને નિપજાવે છે, વિષ્ણુરૂપે પ્રજાઓનું પાલન કરેછે અને શિવરૂપે સંહાર કરેછે ॥૪૨॥ આ સર્જેલા સર્વ જીવોમાં સ્વયં પુરૂષોત્તમ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ પુરૂષરૂપે પ્રવેશ કરીને (**'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः'** એવી શ્રુતિ છે) સ્વયં દિવ્યવિગ્રહવિશિષ્ટ એવા વેષથી તેમના તેમના હૃદયમાં સન્નિધિ કરીને, તેમને ફળ આપવામાં સામ્ય-અવિષમ દૃષ્ટિ આશરીને કર્મને અનુસારે ફળ આપે છે ॥૪૩॥ વળી તે હરિ- કૃષ્ણપરમાત્મા અક્ષર, પ્રકૃતિ, પુરૂષ, (પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા) પ્રધાનપુરૂષો, પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ મહદાદિતત્ત્વગણ, હે મહામતે ! બ્રહ્માંડની અંદર તથા બહાર વર્તતા સ્થૂળ સૂક્ષ્મ બન્નેરૂપ (પરમાણુરૂપ સૂક્ષ્મ અને સંવત્સરને આરંભીને પરાર્ધપર્યંત સ્થૂળ) કાળ, અક્ષરને આરંભીને મહત્તત્ત્વગણપર્યંતનો સમુદાયકાર્યભૂત વૈરાજ, તેનાથકી થએલા બ્રહ્માદિ સર્વે પ્રજાપતિઓ, આ સર્વેના સર્વ પ્રકારે નિ-

तस्य वैराजस्य महामते! ॥४५॥ तज्जातानां प्रजेशानां ब्रह्मादीनां च सर्वशः। नियन्ता ह्येक एवास्ति सम्राट् खण्डभुजामिव ॥४६॥ एषां यत्राधिकारे ये जगतस्तेन योजिताः। ते सावधानास्तद्भीतास्तदाज्ञायां सदा स्थिताः ॥४७॥ एवं हि मातः! सर्वेऽपि परतन्त्रा भवन्ति हि। कृष्ण एकः स्वतन्त्रोऽस्ति सर्वसेव्यस्ततस्तु सः ॥४८॥ परमात्मस्वरूपस्य ज्ञानमित्थं प्रकीर्तितम्। प्राप्तेन सद्गुरोर्येन ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥४९॥ य इत्थमात्मानमथात्मनाथं सतां प्रसङ्गादवगत्य सम्यक्। करोति भक्तिं भवबन्धहर्तुः श्रीवासुदेवस्य स मुक्त उक्तः ॥५०॥ इति श्रीसत्सङ्गिजीवने नारायणचरित्रे धर्मशास्त्रे प्रथमप्रकरणे हरिगीतायां ज्ञानस्वरूपनिरूपणनामा तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

યંતા આ એકજ છે. જેમ ખંડિયા રાજાઓને મધ્યે સાર્વભૌમ (ચક્રવર્તી) હોય એમ તેમની સ્થિતિ પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છે ॥૪૪-૪૬॥ એમને મધ્યે જેને જે જગતના અધિકારમાં તે શ્રીકૃષ્ણે સ્થાપ્યા છે તેઓ તેમાં પ્રશાસિતા પરમાત્મા થકી ભય પામીને સાવધાન થઇને તેમની આજ્ઞામાં અખંડ અનુવર્તે છે. તેમાં શ્રુતિ સ્મૃતિ છે—'भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः' 'त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधरस्तव बलिमुद्वहन्ति समदन्त्यजयानिमिषाः। वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः' ॥૪૭॥ માટે હે માતઃ સ્વતંત્ર સર્વસેવ્ય અને સર્વકારણ એક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માજ છે. બીજા સર્વેપણ તેમને સર્વથા પરતંત્રપણે વર્તનારા છે ॥૪૮॥ હે માતઃ! આવી રીતે પરમાત્મસ્વરૂપનો યથાર્થ વિજ્ઞાનપ્રકાર તમોને મેં કહ્યો, જે મુમુક્ષુ પુરૂષે સદ્ગુરૂનું સમુપસેવન કરીને આ જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને બીજું જાણવાનું કશું બાકી રહેતું નથી ॥૪૯॥ હે માતઃ! જે પુરૂષ આવી રીતે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ અને અક્ષરાદિ અખિલ આત્માઓના નાથ પરમાત્માનું સ્વરૂપ પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા સાધુઓના સાચા સમાગમથી યથાર્થ જાણીને, ભવબંધનને વિનાશ કરનારા ભગવાન્ શ્રીવાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરેછે તે પુરૂષ મુક્તજ કહ્યો છે ॥૫૦॥ **ઇતિ શ્રીસત્સઙ્ગિજીવને... પ્રથમપ્રકરણે હરિગીતાયાં જ્ઞાનસ્વરૂપનિરૂપણનામા તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥૩॥**

श्रीहरिरुवाच - **वैराग्यस्य स्वरूपं ते कथयाम्यथ मानदे ! । भगवन्तं विनाऽन्यत्र रागाभावस्तदुच्यते ॥१॥ देहे च दैहिकेष्वम्ब ! स्त्रीपुत्रधनवेश्मसु । पशुयानोपकरणक्षेत्रादिष्वरुचिस्तथा ॥२॥**

[1]અધ્યાય ૪ થો.

શ્રીહરિ કહેછે—યથાયોગ્ય તમામને માન આપનારાં હે માતઃ! અથ–જ્ઞાનનિરૂપણ કર્યા પછી અવસરપ્રાપ્ત, ભક્તિમાં ઉપકાર કરનારા એવા વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ તમોને કહુંછું—ભગવાન વિનાના તમામ પદાર્થમાત્રમાં જે રાગે રહિતપણું તે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહ્યું છે **'परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि' 'विषयतो विरतिश्च हरौ रतिः' 'विषयाविष्टचित्तानां विष्ण्वावेशः सुदुष्करः'** એવી સ્મૃતિ છે. રાગ એટલે પ્રીતિ, રાગમાત્રે રહિતપણું તો ઘટતું નથી, કેમકે જે મુમુક્ષા છે એપણ એક રાગવિશેષજ છે, પરમેશ્વરમાં જે રાગવિશેષ છે તેજ ભક્તિ કહેવાયછે **'सा परानुरक्तिरीश्वरे'** એવું સૂત્ર છે. તેતો મુમુક્ષુએ અત્યંત ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે પણ ત્યાજ્ય નથી, ભક્તિના અંગભૂત આજ વૈરાગ્ય કહેવાનો ઉપક્રમ કર્યો છે, માટે રાગ કહ્યો એટલામાત્રથી તે સ્વરૂપથી ત્યાજ્ય નથી પણ પરમાત્મા સીવાયની બીજી આ લોક પરલોકની વિષયવાસનાએ રહિતપણું એ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ છે ॥૧॥ 'અન્યત્ર' આ પદનું વિવરણ કરવાપૂર્વક તે વૈરાગ્યનું સ્પષ્ટીકરણ કરેછે—હે માતઃ! દેહનેજ આત્મા માનીને બહુ લોકો સદાકાળ દેહપોષણ માટેજ સઘળા આરંભો કરનારા છે તેતો પશુઓથકીપણ અધમ છે. આત્માને દેહથકી વિલક્ષણ જાણીને, ગર્ભ જન્મ જરા મરણાદિ સમગ્ર જે દુઃખો છે તે દેહના સંબંધને લીધેજ છે એમ વિચારીને, પરમાનંદમય પરમાત્મામાં પોતાનું મન જોડી દઇને, દુઃખમય દેહના પાતનીજ કેવળ વાટ જોયા કરનારો જે થાય એજ સંસારમાંથી મુક્ત થાય, માટે મુમુક્ષુને પ્રથમ દેહમાં અતિ અરૂચિની અવશ્ય અપેક્ષા છે. તથા જે દૈહિક–દેહના સંબન્ધી

૧ આ અધ્યાયમાં વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ, તેના ઉદયનો ઉપાય અને યમપુરીનાં દુઃસહ દુઃખો વિગેરે વર્ણવ્યું છે.

शब्दादिपञ्चविषयभोगेषु विविधेषु च। अनर्घ्यवस्त्रभूषादौ राज्यभोगेषु चारुचिः ॥३॥ स्वर्गादौ पुण्यलोके च सद्भोगेष्वखिलेष्वपि।

પત્ની પુત્ર વિગેરે છે તેમાં અતિશય અરૂચિની અપેક્ષા છે. દેહનો જેમને સંબન્ધ છે તેઓને કાન્તા, તનય, કાંચન, ભવન, ક્ષેત્ર, પશુ, વાહન, એ રીતે ભોગ્ય ભોગોપકરણ ભોગસ્થાનમાં અનુક્રમે પૂર્વ પૂર્વની પ્રાપ્તિ થતાં ઉત્તરોત્તરમાં સ્પૃહાતિશય થયાજ કરે છે. એટલે કાન્તા મળી તો તનયની તૃષ્ણા થાય, તનય મળ્યો તો કાંચનની કામના થાય, કાંચન મળે તો ભવનની સ્પૃહા થાય, ભવન મળે તો ક્ષેત્રની આકાંક્ષા થાય, ક્ષેત્ર મળે તો પશુની લિપ્સા થાય, પશુ પ્રાપ્ત થાય તો વાહનની વાંછા થાય, એમ એક પછી એકની લાલસા વધતી જાય છે—**'तृष्णाखनिरगाधेयं दुष्पूरा केन पूर्यते। या महद्भिरपि क्षिप्तैः पूरणैरेव खन्यते'** એવી સ્મૃતિ છે. આવી સ્પૃહાએ રહિતપણું તે વૈરાગ્ય કહેવાય ॥૨॥ કેટલાકને વિષયરાગ ધર્મથી નિયમિત થાય છે; જેઓ ગૃહસ્થો હોય છે. કેટલાકનેતો જેજે શબ્દાદિ વિવિધ વિષયોનો ઇન્દ્રિયોને સંસર્ગમાત્ર થાય તે સર્વેમાં ધર્મમર્યાદા મુકી દઇને રાગવિશેષ થાય છે તથા મહામૂલ્ય વિવિધ વસ્ત્ર વિભૂષણ વિગેરે વસ્તુઓમાં તથા રમણીય રાજ્યભોગમાં રાગવિશેષ થાય છે, એવા તમામ રાગવેગે રહિતપણું તે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ છે ॥૩॥ યજ્ઞદાનાદિ પુણ્યવિશેષથી પ્રાપ્ય એવા સ્વર્ગાદિ લોકમાં જે પ્રકૃષ્ટ ભોગવિશેષો છે તે તમામમાં પણ સર્વથા આસક્તિએ રહિતપણું તે સ્પષ્ટ વૈરાગ્ય કહ્યો છે, અર્થાત્ આ લોક પરલોકના ભોગસુખની વાંછાએ વર્જીતપણું તે વૈરાગ્ય કહેવાય **'देहेऽहन्ता भवेद्यावन्ममता देहिकेषु च। पुंसोऽज्ञस्य भवेत्तावन्नोपशाम्यति संसृतिः' 'स्नेहेन युक्तस्य न चास्ति मुक्तिरिति स्वयंभूर्भगवान् जगाद' 'स्नेहपाशासितः स्वेषु न स मोक्षाय कल्पते' 'अहंममेति दौर्जन्यं देहादौ मोहजं त्यजेत्' 'त एतदधिगच्छन्ति विष्णोर्यत्परमं पदम्। अहंममेति दौर्जन्यं न येषां देहगेहजम्' 'परमसुहृदि बान्धवे कलत्रे सुतवनितापितृमातृभृत्यवर्गे। शठमतिरुपयाति योऽर्थतृष्णां पुरुषपशुर्नहि वासुदेवभक्तः' 'इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च' 'असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु'** ઇત્યાદિકથી

अनासक्तिः सर्वथेति वैराग्यं स्पष्टमीरितम् ॥४॥ प्रेमवत्युवाच—**वैराग्यमीदृशं कृष्ण! जीवानामुदियात्कथम् । वक्तुमर्हति सर्वज्ञो मह्यं तत्तत्त्वतो भवान् ॥५॥** श्रीहरिरुवाच—**वैराग्यस्य समुत्पत्तिः**

આ અર્થ સ્પષ્ટ કર્યો છે. **'दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्'** આ યોગસૂત્રમાં વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. ઐહિક આમુષ્મિક સકળ ફળથકી વિમુખ થએલાને તે ફળમાં જે વાસનાસહિત રાગત્યાગ તે વશીકાર સંજ્ઞાનો વૈરાગ્ય કહેવાય આ વૈરાગ્યની ચાર અવસ્થાઓ સ્થિતપ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ કહેવાના પ્રસંગથી ગીતામાં **'प्रजहाति यदा कामान्'** ઇત્યાદિક ચાર શ્લોકથી કહી છે. આ ચાર શ્લોકથી વૈરાગ્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કહ્યું ॥૪॥

આવી રીતે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ સાંભળીને તેના ઉદયનો ઉપાય જાણવાની ઇચ્છાથી પ્રેમવતી માતા પુત્રને પુછેછે—હે કૃષ્ણ! અનાદિ માયાથી મોહિત મનવાળા મનુષ્યોને તમોએ કહ્યો એવો વૈરાગ્ય કેવી રીતે ઉદય પામે? તેનો ઉપાય મને યથાર્થ કહેવા માટે આપજ યોગ્ય છો, કેમકે આપ સર્વજ્ઞ–સર્વ સચ્છાસ્ત્રના રહસ્યને જાણનારા છો ॥૫॥ ભગવાન્ શ્રીહરિ કહેછે—હે માતઃ! વૈરાગ્ય સુલભ નથી એ તમો સત્યજ કહોછો. તથાપિ વિષયોમાં દોષદર્શનથી વૈરાગ્ય ઉદય પામેછે **'जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्'** એમ ગીતામાં કહ્યું છે. વિષયોમાં આર્જન–રક્ષણ–ક્ષય–ભોગ–હિંસા વિગેરે દોષો રહેલા છે. સમુદ્રયાત્રા, રાજાની નોકરી આદિકમાં શરીરના વિનાશપર્યંતના આર્જનદોષો રહેલા છે. હજાર કિલ્લાથી વિંટાએલા ઘરની અંદર ઘાલેલા પણ રક્ષણીય વસ્તુનો રાજા–અગ્નિ–ચોર ઉંદર આદિક નાશ કરે છે; તેના નિવારણના અનવધિ ક્લેશો થાયછે આ સર્વે રક્ષણદોષો છે. **'स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः'** ઇત્યાદિ ક્ષયદોષો રહેલા છે. **'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते'** **'अलाभे मत्तकाशिन्या** (ઉત્તમ સ્ત્રી) **दृष्टा तिर्यक्षु कामिता'** ઇત્યાદિકનીપેઠે ઉત્તરોત્તર રાગવેગને લીધે અનર્થમાં હેતુભૂત અયોગ્ય વિષયમાં પ્રવૃત્તિ વિગેરે ભોગદોષો છે. તમામ ભોગમાત્ર બહુધાપણે પરહિંસાગર્ભિત છે માટે તેને લઇને ઐહિક આમુષ્મિક દારૂણ

सर्वेषामपि देहिनाम् । लोकानां चैव भोगानां भवति क्षयदर्शनात् ॥६॥ नित्यो दैनन्दिनश्चैव प्राकृताख्यस्तृतीयकः । आत्यन्ति-

દુઃખપરંપરા છે આ સર્વે હિંસાદોષો છે. આ દોષો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણસિદ્ધ છે. આ દોષોનો વિચાર કરનારાને અનાદિકાળથી અભ્યાસ કરેલા પણ પ્રાકૃત વિષયોનો ત્યાગ સુખેથી થઈ શકે છે. તેમાં પ્રથમ ક્ષયદોષનો વારંવાર રૂડી રીતે વિચાર કરવો–બ્રહ્માને આરંભીને સ્તંબ (થુંબડું) પર્યંતના સર્વ કોઈ પણ દેહિઓ, તેમના તેમના કર્મસંપાદિત લોકો અને તેમાં તેમાં રહેલા ભોગો, આ સર્વના ક્ષયદર્શનથી એટલે કશુંપણ સ્થિર રહેતું નથી સર્વનો વિનાશ થાય છે એવો વારંવાર વિચાર કરવાથી વૈરાગ્ય સુખેથી ઉદય પામે છે ॥૬॥ તમામની નાશવંતસ્વભાવતા નિરૂપણ કરે છે—આપણે પ્રતિદિન પ્રતિક્ષણ પ્રત્યક્ષપણે અનેક જનોને મરણ પામતા જોઇએ છીએ તે આ નિત્યપ્રલય કહેવાય, આ પ્રલયને કોઈ પણ પ્રાણી ઉલ્લંઘન કરવા સમર્થ નથી. સર્વનો વિનાશ થાયછે **'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' 'अन्तवन्त इमे देहाः' 'मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्'** ઇત્યાદિ વચનો સ્પષ્ટ કહેછે. 'ઇન્દ્રાદિકતો દેવો છે; જેના પદની પ્રાપ્તિથી પ્રક્ષયનો પ્રસંગ નથી ?' એમ પણ નથી, દૈનંદિન પ્રલયમાં એમનો પણ ક્ષય અવર્જનીય છે. બ્રહ્માના દિવસને અંતે સર્વ કોઈ પ્રાણીઓનો પ્રક્ષય થઈ જાય છે **'अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । राम्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशः पार्थ ! प्रभवत्यहरागमे'** ઇત્યાદિ ગીતામાં કહ્યું છે, આ દૈનંદિન પ્રલય કહેવાય છે. આવા બ્રહ્માનો પણ પ્રાકૃત પ્રલયમાં પ્રલય પરિહાર્ય નથી, કેમકે **'पृथिव्यप्सु प्रलीयते आपस्तेजसि'** આવા અનુક્રમથી બ્રહ્માંડ અને તેને રચનારાં પૃથ્વીપ્રમુખ મહત્તત્ત્વપર્યંતનાં તત્ત્વો પ્રકૃતિની અવ્યક્ત અવસ્થાવિશેષરૂપ પ્રધાનમાં પ્રલય થઈ જાયછે–**'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन !'** એમ ગીતામાં કહ્યું છે. તે અવ્યક્તની અવસ્થારૂપ પુરૂષસહિત પ્રધાનનો પણ **'अव्यक्तमक्षरे लीयते'** આ શ્રુતિમાં કહેલો અવિભાગની પ્રાપ્તિરૂપ જે પ્રલય તે આત્યંતિક કહેવાય. (સર્વ કાર્યમાત્રનો નાશ) અથવા–અવ્યક્ત સુધીનો તમામનો અક્ષરપુ-

कश्चेति मातः ! प्रलयोऽस्ति चतुर्विधः ॥७॥ तत्र प्रकृतिकार्यस्य ब्रह्माण्डस्याखिलस्य च । ब्रह्मादेः स्थावरान्तस्य भोगानां चापि सर्वशः ॥८॥ विनाशो जायते नूनं कालेनैव बलीयसा । एवं क्षयं लोकयतां वैराग्यं तेषु सम्भवेत् ॥९॥ तथैव दुःखदृष्ट्यापि देहिनां

રૂપે અધિષ્ઠિત એવી અક્ષર નામની અવસ્થાવિશેષમાં લય થાય તે પ્રાકૃત કહેવો અને એવા અક્ષરનો પણ **'अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देवे एकी-भवति'** આ શ્રુતિમાં કહ્યા મુજબ તમમાં લય અને તમનો પરદેવતા (પર-માત્મા)માં જે લય એજ આત્યંતિક વિલય જાણવો. આ રીતે થયા કરતા ચાર પ્રકારના પ્રલયમાં કોણ સ્થિર રહે છે ? સર્વેનો પણ વિનાશ થાય છે તો કારણે સહિત કાર્યે સહિત આ સમસ્ત પ્રપંચની પ્રક્ષયપ્રકૃતિપણું જે વારેવારે વિચારે તેને તમામ પ્રાકૃત પદાર્થમાં અનાયાસથી વૈરાગ્યવેગ ઉદય પામેજ ॥૭॥ તેને બે શ્લોકથી ઉપપાદન કરેછે–આ સર્વ પ્રપંચ પ્રકૃતિના કાર્યભૂત છે. બ્રહ્માને આરંભીને સ્થાવર સુધીનું આ સમગ્ર બ્રહ્માંડ અને તેના અધિપતિ બ્રહ્માઓ અને તેમના ભોગો આ સર્વેનો સર્વ પ્રકારે શ્રીકૃ-ષ્ણની શક્તિરૂપ બળવાન્ કાળવેગથી નિશ્ચે વિનાશ થાય છેજ, આવી રીતે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી વિનાશનો વારંવાર વિચાર કરનારા મુમુક્ષુ માનવોને આ લોક પરલોકના રમણીય ભોગસુખમાં સુખેથી વૈરાગ્ય થાયજ **'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन'** એવી શ્રુતિ છે ॥૮–૯॥ આ લોક પરલોકના ભોગસુખમાં કેવળ નાશવંતપણાનો દોષ છે એટલુંજ નહિ પણ દુઃસહ દુઃખદોષનોપણ સંબન્ધ છે. દેહી–જેને દેહયોગ છે એવા ભવ બ્રહ્માદિ દેવોનેપણ દુઃખનો સંબંધ છે, કારણ કે દેહયોગ કર્મમૂળક છે. કર્મમૂળ જેમાં છે એવો દેહયોગ જ્યાંસુધી હોય ત્યાંસુધી પ્રિય અપ્રિયનો યોગ ચક્રની માફક પરિવર્તે છે; તેનું વારણ કેનાથી થાય ? કોઈનાથી પણ થઈ શકતું નથી **'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिय-योरपहतिरस्ति'** એવી શ્રુતિ છે. માટે બ્રહ્માદિ દેહીઓનેપણ દુઃખયોગ અવ-ર્જનીય છે. તો જેમ ચાર પ્રકારના પ્રલયથી થતા સર્વના ક્ષયવિચારથી વૈરા-

तत्समुद्भवः। भवेद्दुःखं तु सर्वेषां फलं दुष्कृतकर्मणः ॥१०॥
शिश्नोदरतृपां भूमौ सङ्गादेवासतां नृणाम्। प्रवृत्तिर्जायते पापे

ग्यनो ઉદય થાય એમ દુઃખદોષદર્શનથીપણ વૈરાગ્ય નિપજેજ. એ રીતે સર્વ લોકભોગની દુઃખમિશ્રપણાની પર્યાલોચનાથી વિરક્તિ ઉદયનો પ્રસંગ કહ્યો, હવે **'ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते। आद्यन्तवन्तः कौन्तेय! न तेषु रमते बुधः'** **'आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः'** એમાં કહ્યા પ્રમાણે 'ઉત્તરકાળમાંપણ દારૂણ દુઃખ દેનારા છે' એવો વિમર્શ કરવાથીપણ વૈરાગ્યનો ઉદય કહેછે—તમામ દેવાદિ દેહીઓને સુકૃત ફળભોગને અંતે દુઃસહ દુઃખ તૈયારજ હોય છે, કેમકે જેમ અનિષ્ટના આવવાથી દુઃખનો સંભવ છે તેમ મળેલા ઇષ્ટના ક્ષયથીપણ દુઃખનો સંબંધ સંભવિત છે **'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति'** **'स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः'** એવી સ્મૃતિ છે. અનાદિ કર્મચક્રથી જે તે યોનિમાં ભમ્યા કરતા દેહિઓને સુકૃતયોની (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય)માંજ જેમ પાત થાયછે તેમ પોતાની ન ઇચ્છા હોય તોપણ દુષ્કૃતયોનિ (ચાંડાળ શ્વાન શૂકર વિગેરે)માં પાત અવર્જનીય હોવાથી ભાવિદુષ્કૃતકર્મના ફળનો વિચાર કરતા, સુકૃતના ફળરૂપ દેવાદિભોગને ભોગવતા પુરૂષેપણ ભોગમાત્રમાં વૈરાગ્યવાળાજ થવું. કર્મીઓ આ લોકમાંથી બીજા લોકમાં, બીજામાંથી ત્રીજામાં, એમ વારંવાર ફર્યા કરે છે તેનો પ્રકાર શ્રુતિમાં—**'अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति, धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षं...आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा भवति...तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते...तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा, अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा'** ઇત્યાદિકથી કહ્યોછે ॥१०॥ છેલી વારે 'દુષ્કૃતના ફળભૂત નરકનાં દુરંત દુઃખનો સંબંધ અવર્જનીય છે' એવો વિચાર કરવાથી પણ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાયછે, એવા અભિપ્રાયથી પ્રથમ દુષ્કૃતકર્મની ઉત્પત્તિનો મુખ્ય હેતુ કહેછે— દુષ્કૃત કર્મની ઉત્પત્તિમાં દુઃસંગદોષજ સર્વ અસત્ દે-

प्राणिनामतिदुःखदा ॥११॥ विलीयते च सद्बुद्धिर्धर्मनिष्ठा ततो नृणाम् । ज्ञानाद्यो गुणाः सर्वे नश्यन्ति च कुसङ्गतः ॥१२॥ देहेऽहन्ता च तेनैव ममता दैहिकेषु च । विवर्धते ततस्तेषु ह्यासक्तिर्जायते भृशम् ॥१३॥ देहस्त्रीपुत्रवित्तादौ तेऽहन्ताममतावशात् । आसक्तास्तत्कृते नानापापकर्माणि कुर्वते ॥१४॥ वञ्चयन्ति परन्यासान्विश्वस्तं घातयन्ति च । दम्भपैशुन्यशठतानृतवाद-

શાદિ દોષની અપેક્ષાએ પ્રબળ છે **'मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः' 'यादृशां यस्य सङ्गः स्याच्छास्त्राणां वा नृणामपि । बुद्धिः स्यात्तादृशी तस्य कार्योऽतो नासतां हि सः' 'बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात्'** એવી સ્મૃતિ છે. જે સંગદોષ સુકૃતકર્મમાંથી ભ્રષ્ટ કરીને દુષ્કૃતકર્મમાં જોડી દઇને નરકમાં નાંખનારો થાયછે. આ લોકમાં તો શિશ્નોદરપરાયણ બહુ લોકો છે, જે અસત્પુરૂષના પ્રસંગથી પ્રબળ પાપમાં પ્રવૃત્તિ થાયછે, જે પ્રવૃત્તિને લઇને દેહિઓને દુરંત દુઃખ થાયછે. માટેજ ભાગવતમાં તેવાના સંગનો **'सङ्गं न कुर्यादसतां शिश्नोदरतृपां क्वचित् । तस्यानुगस्तमस्यन्धे पतत्यन्धानुगान्धवत्'** એરીતે નિષેધ કર્યો છે **॥११॥** પુરૂષોએ સાધુઓના સમાગમથી ધર્મમાર્ગમાં પ્રવર્તાવનારી સદ્બુદ્ધિ સંપાદન કરી હોય અને જ્ઞાનાદિ ગુણો મહાપ્રયાસથી મેળવ્યા હોય એ સર્વેપણ અસત્સંગ થતાં તત્કાળ નાશ થઈ જાય છે, તે ભાગવતમાં કહ્યુંછે—**'सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिः श्रीर्ह्रीर्यशः क्षमा । शमो दमो भगश्चेति यत्सङ्गाद्याति सङ्क्षयम्' ॥१२॥** તેપછી તેવા કુસંગને લીધે દેહમાં અહંબુદ્ધિ અને દેહના સંબંધિ પત્ની પુત્રાદિકમાં મમત્વબુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામે છે. વૃદ્ધિ પામેલા અહંકાર મમકારથી વિવિધ વિષયમાં અતિશય આસક્તિ થાયછે. આ રીતે પત્ની પુત્ર વિત્ત વિગેરેમાં અહંકાર મમકારની અભિવૃદ્ધિ થતાં તેમાં આસક્ત થએલા પુરૂષો ધર્મમર્યાદા મુકીને દેહ દૈહિક માટે નાનાવિધ અનેક પાપકર્મો કરવા મંડેછે **॥१३-१४॥** તેમના પાપકર્મની નાનાવિધતાનું વિવેચન કરેછે-કપટ કરવું, ચાડીયાપણું કરવું, શઠતા કરવી, મીથ્યા ભાષણ કરવું, ઈત્યાદિ કુકર્મમાં તત્પર થએલા પુરૂષો 'મારો આ અત્યંત આપ્ત છે' એવા પૂર્ણ વિશ્વાસથી સ્થાપન કરેલી થાપ-

परा नराः ॥१५॥ मिथ्यापवादानन्येषु ददतश्च परद्रुहः । हिंस्राः स्तेना अनीत्यैव कुटुम्बं पोषयन्ति ते ॥१६॥ इतस्तत उपानीय येन केनापि पाप्मना । कर्मणा गर्हितेनैव स्वानि पुष्णन्ति तैर्निजान् ॥१७॥ तदासक्त्या स्ववेदोक्तं धर्मं वर्णाश्रमात्मकम् । त्यक्त्वोपधर्मवेषादि दधते च निरङ्कुशाः ॥१८॥ गोविप्राणां च साधूनां वेदतीर्थामृतान्धसाम् । द्रोग्धारो मानिनः स्तब्धा विमुखा विष्णुभक्तितः ॥१९॥ खादन्ति मांसानि सुरा मद्यानि च पिबन्त्यपि ।

ણોને ઠગીને ઓળવે છે. થાપણો ઓળવેછે એટલુંજ નહિ કિંતુ વિશ્વાસુના પ્રાણનેપણ હરણ કરેછે ॥૧૫॥ તે પુરૂષો સ્વાર્થસિદ્ધિસારૂ પારકો સ્વાર્થઘાત, પારકો જીવઘાત, પારકુ ધનહરણ, વિગેરેમાં અતિ તત્પર થઇને સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે બીજાઓ ઉપર મીથ્યા અપવાદ આરોપણ કરીને, એવાજ પાપાચરણથી પત્ની પુત્રાદિ પરિવારનું પોષણ કરેછે ॥૧૬॥ જે કોઈપણ એટલે વાણીથી વિવેચન કરીને કહીપણ શકાય નહિ એવાં મહાપાતક (પોતાની પત્ની પુત્રી ભગિની આદિકપાસે જારક્રિયા કરાવવી) તથા સકળ લોકનિંદિત બીજાંપણ પાપકર્મ કરીને જ્યાં ત્યાંથી ધન સંપાદન કરીને તેનાથી પોતાના પરિવારનું પોષણ કરેછે ॥૧૭॥ દેહ દૈહિકનાજ એક પોષણમાટે ધનાર્જનના વ્યાપારમાં વ્યાસક્તિને લીધે શ્રુતિ સ્મૃતિમાં કહેલા,પોતપોતાના વર્ણાશ્રમને સમુચિત, એવા ધર્મમાર્ગનો ત્યાગ કરીને નિરંકુશ થઇને, વેદવિરૂદ્ધ બૌદ્ધ જૈનાદિ અસદ્ધર્મ અને તેને લગતા પાખંડી વેષને ધારણ કરેછે અર્થાત્ ધનાર્થે ધર્મમાર્ગનો પરિત્યાગ કરીને અધર્મ માર્ગમાં પ્રવેશ કરેછે ॥૧૮॥ વળી તે પુરૂષો જાતિથીજ ઉત્કૃષ્ટ એવી ગાયો તથા વિપ્રોનો દ્રોહ કરનારા તથા શ્રેયનાં સાધનોનો બોધ આપનારા વેદો તથા સમસ્ત પાપને હરનારાં તીર્થો તથા ઉપાસના કરવા યોગ્ય સૂર્યાદિદેવો તથા સર્વની અપેક્ષાએ અતિશય શ્રેષ્ઠ એવા આત્મારામ સંતો; આ સર્વેનો સર્વથા દ્રોહ કરનારા, 'સંબન્ધિજન ધન આદિકવડે હુંજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છું' આવા અહંકારી સ્વભાવવાળા, પૂર્ણપણાના અતિમાનને લીધે સત્પુરૂષ કે દેવપ્રતિમા આગળપણ લગાર નહિ નમનારા અને વિષ્ણુભક્તિથી વિમુખ–વિપરીત પ્રવૃત્તિવા-

सज्जन्ते च परस्त्रीषु विधवासु च कामतः ॥२०॥ अपेयपानं चाभक्ष्यभक्षणं कुर्वते मुहुः । वदन्त्यवाच्यानि च ते निस्त्रपाश्च मदोद्धताः ॥२१॥ य इत्थं दुष्टकर्माणो मानवाः सन्ति भूतले । अन्तकाले लभन्ते ते कृच्छ्रं भूरितरं सति ! ॥२२॥ यमदूतास्तदाऽऽयान्ति नेतुं ताननतिनिर्दयाः । वक्रतुण्डाः पाशहस्ता भयङ्करसमीक्षणाः ॥२३॥ तेषां वीक्षणमात्रेण ते त्रुट्यद्देहबन्धनाः । सन्त्रस्ता वेपमानाङ्गा जायन्ते ह्यतिविक्लवाः ॥२४॥ ते लिङ्गदेह आबध्य स्थूलातिदृढभावने । नयन्ति तान् यमपुरं दीर्घेणैव कदध्वना ॥२५॥ कशाभिर्लोहदण्डैश्च ताड्यमाना भृशं पथि । क्रूरैर्यमानुगैः

ળા થાયછે ॥૧૯॥ વળી તે પુરૂષો માંસભક્ષણ-સુરાસેવન-મદ્યપાનપરાયણ થાયછે. અને કામપરવશ થઇને પરસ્ત્રીયો અને વિધવામાં વ્યાસક્ત થાયછે ॥૨૦॥ અપેયપાન-અભક્ષ્યભક્ષણપરાયણ, ધનાદિમદથી ઉત્શૃંખલ, નિર્લજ્જ એવા તે પુરૂષો અપશબ્દભાષણ ગાલીદાન વિગેરે બહુ બોલે છે ॥૨૧॥ હે સતિ ! ભૂતલ ઉપર જે પુરૂષો પૂર્વોક્ત પ્રકારે પાપકર્મ કરનારા છે તેઓ અંતકાળે અતિ અધિક દુઃસહ દુઃખને પામે છે ॥૨૨॥ તે આ પાપી પુરૂષોને મરણસમયે યમપુરીમાં લઈ જવા માટે યમદૂતો આવેછે. કેવા દૂતો તો-વક્ર વિકરાળ વદનવાળા, પાપી પ્રાણીઓને બાંધવા માટે જેમના હાથમાં પાશ-દોર રહેલા છે, માટેજ આકૃતિથી અને આયુધથી ભયંકર દર્શન જેનું છે, દર્શનમાત્રથીજ ભય કરનારાં નેત્ર જેનાં છે અને અત્યંત નિર્દય એવા યમદૂતો તેડવા આવેછે. તે વખતે તે પાપીઓ આવા યમદૂતોના દર્શનમાત્રથીજ શિથિલ થઈ જતા છે શરીરના બંધો (નાડી વિગેરે) જેના અને અત્યંત ત્રાસ પામેલા અને શરીરના સર્વ અવયવો જેના થરથર કંપે છે અને વિશેષ વિહ્વળ એવા થઈ જાયછે ॥૨૩-૨૪॥ તે યમકિંકરો તે પાપી પુરૂષને સ્થૂળ શરીરમાંથી બળાત્કારે ખેંચી કાઢીને, સ્થૂળ શરીરમાં થએલી જે સુદૃઢ તે તે ભાવના (સંસ્કાર) તેમય લિંગ શરીર (અગીયાર ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણનું જેમાં અધિષ્ઠાન છે એવા ભૂતસૂક્ષ્મમય)માં બાંધીને, બધી અંગચેષ્ટાએ રહિત કરીને, લાંબા કુત્સિતમાર્ગે કરીનેજ યમપુરીમાં લઈ જાય

पृष्ठे रुदन्त्युच्चैरत्राश्रयाः ॥२६॥ अर्कदावाग्निसन्तप्तवालुके भूरिकण्टके । अशक्ताश्चलितुं मार्गे ताड्यन्ते ते च तैर्भृशम् ॥२७॥ पतिताः कृच्छ्रतो भूमावुत्थाप्य पुनरर्दनैः । चाल्यन्ते पापिनो याम्यैः सत्वरं क्वाप्यविश्रमम् ॥२८॥ त एवमतिकृच्छ्रेण नीयन्ते तैर्यमालयम् । यथा राजभटैरत्र स्तेनाद्या राजमन्दिरम् ॥२९॥ तेषां दुष्टानि कर्माणि मनोवाक्कायजान्यपि । यमो जानाति सर्वाणि चित्रगुप्तश्च तत्र वै ॥३०॥ मुक्तिसाधनमानुष्यदेहव्यर्थी-

છે ॥૨૫॥ હવે **નરકમાર્ગનો દુઃખ પ્રકાર કહેછે**—ક્રૂર યમકિંકરોએ કુમાર્ગમાં કશા (ચાબક) અને લોઢાની લાકડીથી પછવાડે અત્યંત તાડન કરેલા તે કુકર્મીઓ કોઈ પણ રક્ષક નહિ મળવાથી ઉંચે સ્વરે બહુ બુમો પાડવા પૂર્વક રૂદન કરેછે ॥૨૬॥ ઉગ્ર કિરણોવાળો સૂર્ય અને લાગતા દાવાનળથી અતિ તપી ગઈ છે વેળુ-રેતી જેમાં અને કુટિલ અધિક કાંટા જેમાં છે એવા વિષમ માર્ગમાં વેગથી ચલાવેછે અને ન ચાલી શકે તો તેને યમભટો માર્ગમાં બહુ માર મારેછે. ઉપર નીચેનો તીવ્ર તાપ અને તાડનવેગ નહિ સહન થવાથી વારંવાર પૃથ્વી ઉપર પડી જતા પાપીઓને, યમના અનુચરો ચાબક લોહલગુડાદિકથી પશુનીપેઠ પ્રહાર કરીને ફરીથી ઉઠાડીને, તુરત કોઈ પણ સ્થળમાં થાક ખાવા લેશપણ વિશ્રામ આપ્યા વિનાજ ઉતાવળથી ચલાવે છે ॥૨૭-૨૮॥ જે રીતે આ લોકમાં ચોર વિગેરે દંડ્ય દુષ્કર્મીઓને રાજાએ મોકલેલા કિંકરો (પોલીસો) રાજમંદિરમાં પકડી લઈ જાય છે તેરીતે તે પાપીઓને યમસેવકો આ રીતે મારતામારતા યમાલયમાં લઈ જાયછે ॥૨૯॥ યમનગરમાં રહેલા સ્વયં ધર્મરાજા અને તેમના મુખ્ય અનુચર ચિત્રગુપ્ત લેખક પાપકર્મીઓનાં મન વાણી કાયથી કરેલાં જેજે દુષ્કર્મો છે તે સર્વેનેપણ સમગ્રપણે જાણે છે **'यमश्च जानाति नरस्य वृत्तम्'** એવી સ્મૃતિ છે ॥૩૦॥ ધર્મરાજા તેવા પાપીઓને માર મરાતા અને અપાર દુઃખથી બહુ બુમો પાડતા જોઇનેપણ તેને નહિ ગણીને (કરૂણા નહિ લાવીને) ઉલટા તેમના મુક્તિના મુખ્ય સાધનભૂત અમૂલ્ય મનુષ્ય શરીરને વ્યર્થ કરવારૂપ મહાદોષનેજ નિરીક્ષણ કરીને, 'જે આ વિચિત્ર

कृते रुषा । अपश्यंस्तान् यमो दूतैर्दापयत्यतियातनाः ॥३१॥ नरकाणां दारुणानां भोग्यानां पापकर्मभिः । शतानि च सहस्राणि वर्तन्ते हि यमालये ॥३२॥ पापिनस्तेषु महतीं प्राप्नुवन्ति हि वेदनाम् । नामानि तत्र केषाञ्चिच्छृणु मातर्वदामि ते ॥३३॥ तामिस्रश्चान्धतामिस्रो महारौरवरौरवौ । कुम्भीपाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं तथा ॥३४॥ अन्धकूपः शूकरास्यं सन्दंशः कृमिभोजनः । तप्तसूर्मिर्वैतरणी शाल्मलिर्वज्रकण्टकः ॥३५॥ प्राणरोधश्च पूयोदः सारमेयादनं तथा। लालाभक्षो वैशसनमयःपानमवीचिका ॥३६॥ क्षारकर्दममुख्याश्च सन्त्येवान्ये सहस्रशः । क्रोशन्तो यत्र पच्यन्ते नरा दुष्कृतकारिणः ॥३७॥ दुष्कृतं यादृशं यस्य तादृशे

દેહસંપત્તિ છે તે ઇશ્વરનેજ નિવેદન કરવામાટે છે તેનો અસ્થાનભૂત પરપત્નીપરિગ્રહ પરધનહરણ આદિક કુમાર્ગમાં ઉપયોગ કરીને કેવળ વિપરીત પાપજ કરેછે' એમ માનવાથી થએલા કોપવેગે કરીને તે પાપીઓને પોતાના પાર્ષદોપાસે તીવ્ર નારકી વ્યથાઓ વારંવાર અપાવેછે ॥૩૧॥ બહુ શું કહેવું ? યમાલયમાં કુત્સિત કર્મીઓએજ ભોગવવા યોગ્ય અતિદારૂણ એવા નરકો સોએ સો અને હજારોહજાર વર્તે છે. તે ભાગવતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં પાપીઓ પોતપોતાના પાપને અનુસારે મહાતીવ્ર વેદનાઓ ભોગવેછે. હે માતઃ ! તેમાંથી કેટલાક પ્રધાન નરકોનાં નામ તમોને કહુંછું તે સાંભળો ॥૩૨-૩૩॥ તામિસ્ર, અંધતામિસ્ર, મહારૌરવ, રૌરવ, કુંભીપાક, કાલસૂત્ર, અસિપત્રવન, અંધકૂપ, શૂકરાસ્ય, સંદશ, કૃમિભોજન, તપ્તસૂર્મિ, વૈતરણી, વજ્રના જેવા કઠિન કાંટા જેના છે એવો શાલ્મલિ, (વૃક્ષવિશેષ) પ્રાણરોધ, પૂયોદ, સારમેયાદન, લાલાભક્ષ, વૈશાસન, અયઃપાન અને અવીચિકા તથા ક્ષારકર્દમાદિ બીજા બહુ નરકો છેજ. જે નરકોમાં દુષ્કર્મ કરનારા જનો બહુ બુમો પાડતા થકા દુરંત દુઃખો ભોગવે છે. તામિસ્ત્રાદિ નરકોનું પરિમાણ તથા તેનું સ્વરૂપ તથા જે પાપે કરીને તે નરકોને પાપીઓ પામે તે પાપનું સ્વરૂપ, આ સર્વે શ્રીમદ્‌ભાગવતના પંચમસ્કંધના ૨૬ મા અધ્યાયથકી જાણવું ॥૩૪-૩૭॥ જે

निरये तु तम्। यमः क्षेपयति क्रुद्धो दूतैस्तत्कदनोद्यतैः ॥३८॥ अङ्गानि पापिनां याम्याश्छित्त्वा छित्त्वा कुठारकैः। चर्वन्ति वज्रदशनाः खादयन्ति च तानि तैः ॥३९॥ दाहयन्ति प्रदीप्तेऽग्नौ तप्ततैले क्षिपन्ति च। सर्पैश्च वृश्चिकैर्गृध्रैः श्वभिस्तान् खादयन्ति च ॥४०॥ उद्धारयन्ति चान्त्राणि तेषां ते जीवतामपि। भोग्यकर्मवशात्तत्र म्रियन्ते नैव पापिनः ॥४१॥ यथा यथेह तैर्जीवा हता ये ये तथा तथा। तैस्तैस्तान् घातयन्त्युग्रा याम्या मुद्गरपाणयः ॥४२॥ दारयन्ति गजैः क्वापि पातयन्ति च तान्नगात्। विषाग्निधूमे

જનનું જેવું દુષ્કૃત હોય તેને તેવા દુઃખોપભોગને યોગ્ય એવા નરકમાં કોપ પામેલા યમરાજા પાપીઓને પીડવામાં તત્પર રહેલા પોતાના દૂતો પાસે નંખાવેછે ॥૩૮॥ હવે કેટલાક પીડા પમાડવાના પ્રકારો આઠ શ્લોકથી કહેછે—કેટલાક કુકર્મીઓના અંગોને કઠોર કુઠારથી છેદીછેદીને વજ્રના જેવા દૃઢ દાંતવાળા યમદૂતો પોતે ખાયછે અને છેદેલાં તે અંગોને જેનાં અંગો હોય એનેજ ખવરાવેછે ॥૩૯॥ પાપીઓને પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં નાંખીને બાળે છે. કઢાયામાં તપાવેલા તેલમાં નાંખે છે. ઝેરી સર્પો તથા વીંછીઓ પાસે કરડાવેછે. ગીધ પક્ષી તથા શ્વાન પાસે ખવરાવેછે ॥૪૦॥ યમભૃત્યો જીવતા એવા પણ પાપીઓનાં આંતરડાં (નાડીઓ)ને બહાર ખેંચી કાઢે છે તથાપિ તે પાપો ભોગ્ય પાપકર્મના ભોગમાટેજ શરીર હોવાથી મરતાજ નથી (મરીમરીને ફરી ફરી જીવતાજ થાયછે) કિંતુ તેતે તીવ્ર યાતનાઓને ભોગવેછે **'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि। अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्'** એવી સ્મૃતિ છે ॥૪૧॥ આ પૃથ્વી ઉપર જેજે પાપીઓએ જેજે પશુ પક્ષી આદિક જેજે રીતે હણ્યા હોય તે તે પાપીઓને તેતે રીતે તેતે પશુ પક્ષી વિગેરે પાસે મુદ્ગર જેમના હાથમાં છે એવા ક્રૂર કૃતાંતકિંકરો હણાવેછે ॥૪૨॥ ક્યારેક હાથીઓપાસે પાપીઓના અંગોનું વિદારણ કરાવેછે. ક્યારેક પર્વત ઉપરથી નીચે પાડેછે. ક્યારેક વિષમિશ્રિત વહ્નિના ધુમાડામાં રોકી રાખેછે. ક્યારેક ખારો કાદવ જેમાં છે એવા જળમાં આંતરી રાખે છે. તે મૃત્યુ-

रुन्धन्ति जले च क्षारकर्दमे ॥४३॥ श्लेषयन्ति तप्तलोहप्रतिमास्तान् यमानुगाः । प्रवेशयन्ति नेत्रेषु शलाकाश्चायसीरपि ॥४४॥ सिञ्चन्ति सीसं कर्णेषु रसं लौहं मुखेषु च । रेतोविण्मूत्रपूयानि पाययन्ति च भूरिशः ॥४५॥ सीव्यन्ति दीर्घसूचीभिस्त्वचस्तेषां विदार्य च । निष्पेषयन्ति यन्त्रेषु तांश्च क्रूरा यमानुगाः ॥४६॥ एवंविधास्ते बहुशो यातनाः प्राप्नुवन्त्यथ । जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजाख्याः खनीश्च ते ॥४७॥ गर्भवासमहादुःखं जन्मदुःखं ततो

દૂતો દુષ્કર્મીઓને અગ્નિથી તપાવેલી લાલચોળ લોહ પ્રતિમાઓ સાથે આલિંગન કરાવેછે. અને તેમના નેત્રોમાં લોખંડની તરાક જેવી તીક્ષ્ણ સૂક્ષ્મ તપાવેલી શળીયો પ્રવેશ કરેછે એટલે તેનાથી તેનાં નેત્રો ફોડી નાંખે છે ॥૪૩-૪૪॥ કુકર્મીઓના કાનમાં તપાવીને રસરૂપ કરેલું સીસું રેડેછે. મુખમાં તપાવેલો લોઢાનો રસ રેડેછે. તથા ઘણુંક વીર્ય વિષ્ઠા મૂત્ર પાચ વિગેરે પિવરાવેછે ॥૪૫॥ ક્રૂરપ્રકૃતિના યમકિંકરો ક્યારેક કુકર્મીઓની ત્વચાને છરી આદિકથી પ્રથમ વિદારણ કરીને લાંબી સોઇવડે સીવેછે. ક્યારેક તે પાપોને ઘાણીમાં તલ પીલે છે એમ યંત્રોમાં (કોલમાં) ઘાલીને શેલડીના દંડનીપેઠ પીલી નાંખે છે ॥૪૬॥ તે પાપીઓ આવી રીતની અનેક અવિષહ્ય વેદનાઓને પામે છે. યાતના ભોગવ્યા પછી તે જીવો કર્માનુસારે જરાયુજ (મનુષ્ય પશુ વિગેરે) અંડજ (પક્ષી સર્પાદિક) ઉદ્ભિજ (ભૂમિને ભેદીને થનારા તૃણ વૃક્ષાદિક) સ્વેદજ (પરસેવામાંથી પેદા થતા માંકડ મછર વિગેરે) એવા નામની ચાર ખાણોને તે પાપીઓ પામે છે. એક એક ખાંણમાં એકવીશ લાખ ગણતાં ચોરાશી લાખ થાય; એટલા અવતારોને પામેછે ॥૪૭॥ આવી રીતે નરકનાં દુરન્ત દુઃખનો વિચાર કરવાથી જેમ વૈરાગ્ય થાયછે તેમજ ગર્ભવાસાદિ ક્લેશો પણ અસહ્ય પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે તેનું ચિંતન કરતાં કેને વૈરાગ્ય ન ઉત્પન્ન થાય ? સર્વ કોઇને થાયજ, એવા અભિપ્રાયથી હવે કહેછે—ગર્ભવાસનું દુઃખતો દુઃસહ દુરન્ત છે, કેમકે મળમય ગર્ભમાં નિમગ્ન થઇને મળમય ઉલ્બ (ગર્ભને વીંટાએલી વસ્ત્ર જેવી પાતળી ચામડી)થી ચારેતરફ વિંટાઇને, ચર્મ પુ-

महत् । व्याधिदुःखं जरादुःखं मृत्युदुःखं पुनःपुनः ॥४८॥ आध्यात्मिकादि त्रिविधं दुःखं मातश्च ते जनाः । यथाकर्म लभन्ते वै रुदन्तो भुञ्जते च तत् ॥४९॥ युगानां च सहस्राणि शतानि च पुनःपुनः । भ्रमन्ति तासु ते जीवा भूरिदुःखमयीषु च ॥५०॥ प्राप्नुवन्तः सृतीरित्थं क्वापि कृष्णकृपावशात् । नरदेहं लभन्ते ते

ટથી બંધાએલા તમામ ગાત્ર નિયંત્રિત થઇને, માતાએ ખાધેલા ખાટાખારા તીક્ષ્ણ ઉષ્ણ આહારથી તપ્યા કરતાં મહાકષ્ટથી કેટલાક માસ ગર્ભમાં કાઢેછે. તેથી પણ જન્મનું દુઃખ અતિ અધિક છે, કેમકે પોતે યોનિથકી બહાર નિકળવા અસમર્થ હોવાથી વાયુએ બહાર બળાત્કારથી ઠેલી કાઢતાં અતિ સાંકડા મળમય યોનિદ્વારમાં સર્વ અવયવો પારાવાર પીડા પામતાં અને શ્વાસ ઉચ્છ્વાસ પણ રોકાઈ જતાં મહાકષ્ટથી કોઈ પ્રકારે બહાર નીકળીને પૃથ્વીતળમાં પડેછે. જન્મને આરંભીને જીવિતપર્યંત પગલે પગલે વિચિત્ર વિવિધ વ્યાધિઓની વ્યથાઓ આવી પડેછે. છેલી વયમાં વૃદ્ધાવસ્થાનાં દુઃખો અને અંતે મરણદુઃખો દુઃસહ દુરંત છે. એ રીતે આ પાંચેય દારૂણ દુઃખો વારંવાર ચક્રની માફક અનુવર્ત્યા કરે છે ॥૪૮॥ હે માતઃ ! આધ્યાત્મિક (પોતામાં આધિ વ્યાધિ વિગેરેથી થએલું) આધિભૌતિક (બીજા શત્રુ સર્પાદિ ભૂતોથકી થએલું) આધિદૈવિક (વૃષ્ટિ વાયુ વિગેરે-વડે થએલું) આ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો પોતપોતાના પાપકર્મને અનુસારે તે પાપી પુરૂષો રડવાપૂર્વક અનુભવે છે અર્થાત્ બહુ હર્ષથી કરેલાં કુકર્મોનું ફળ રડતાં રડતાં ભોગવેછે '**सकुटुम्बः क्षुधाविष्टो दुर्जनेनाथ ताडितः । पतितो ज्वलिते वह्नौ क्रमात्त्रिषु निदर्शनम्**' આ સ્મૃતિમાં ત્રણ તાપ નિરૂપણ કર્યા છે. આ બે શ્લોકમાં વર્ણવેલાં દુઃખો ચોરાશી લાખ યોનિમાં ભોગવેછે ॥૪૯॥ તે દુષ્કર્મી જીવો આવી રીતે દુરંત દુઃખથી ભરપુર એવી ચાર ખાંણોમાં કર્માનુસારે હજારોહજાર યુગપર્યંત વારંવાર ભટક્યા કરેછે; કોટિકલ્પેપણ તેમાંથી નિકળતા નથી ॥૫૦॥ એ રીતે સંસૃતિચક્રમાં ભટક્યા કરતા જીવોમાં કેટલાક કુકર્મીઓ ક્યારેક કૃષ્ણના નિષ્કારણ કૃપા પ્રકર્ષથી ભવમોક્ષના મુખ્ય સાધનભૂત નરદેહને પામેછે

भवमुक्त्येकसाधनम् ॥५१॥ तं प्राप्य ये तु सत्सङ्गं कृत्वा कृष्णं भजन्ति ते । भुक्तिं च स्वेप्सितां मुक्तिं लभन्ते जननि ! ध्रुवम् ॥५२॥ ये त्वसत्सङ्गतः स्त्र्यादौ सज्जन्तेऽत्र कुबुद्धयः । कृष्णभक्तिविहीनास्ते दुःखं यान्त्येव पूर्ववत् ॥५३॥ यमदूतकरान्प्राप्य महतीर्यान्ति यातनाः । योनीश्चतुरशीतिं च लक्षाणि पुनरेव ते ॥५४॥ एवं संसृतिदुःखं ये पश्यन्त्यत्र मुहुर्नृणाम् । तेषामुदेति वैराग्यं सत्सङ्गात्तच्च वर्धते ॥५५॥ ततो विरक्ताः कुर्वन्ति दुःखक्षयभयोज्झितम् । कृष्णाश्रयं सदानन्दं भीता दुःसङ्गतः सति ! ॥५६॥ वैराग्यहीनस्य सुखं नास्ति दुःखविवर्जितम् । भक्तिर्न वर्धते पुंसां

॥૫૧॥ હે જનનિ ! જે જનો નરતનુ પામીને સાધુસમાગમ કરીને ભગવદ્ભક્તિ કરેછે તે જનો આ લોકમાં મુમુક્ષાને સમુચિત, ભક્તિરસામૃતને પોષણ કરનારી ઇચ્છિત એવી ભુક્તિ પામીને અંતે મુક્તિનેપણ નિશ્ચે પામે છે ॥૫૨॥ જે મનુષ્યો આ લોકમાં મનુષ્ય જન્મ પામીને શિશ્નોદરાદિપરાયણ અને કુગતિના પરિપાકરૂપ અસત્સંગથી કુબુદ્ધિવાળા થઇને, કૃષ્ણભક્તિએ વિહીન થઇને. શબ્દાદિ વિવિધ વિષયોમાં વ્યાસક્ત થાયછે તે પુરૂષો પૂર્વોક્ત પ્રકારે પારાવાર પીડાનેજ પામે છે પણ માનુષ જન્મનું ફળ પામતા નથી ॥૫૩॥ તે અસત્સંગી મનુષ્યો દેહાંત સમયે યમરાજાના અનુચરોના હાથને પરવશ થઇને નરકની દુરંત દારૂણ વેદનાઓ પામે છે અને ફરીથી ચોરાશી લાખ યોનિઓને પામેછે ॥૫૪॥ આ સંસારમાર્ગમાં આ રીતે વારંવાર ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતાં જન્મ જરા મરણાદિ અનેક અધિક દુઃખોનો જે વિચારકુશળ જનો નિરીક્ષણ કરેછે તેમને વૈરાગ્ય સુખેથી ઉપજે છે. વૈરાગ્યથી સત્સમાગમ અને સત્સમાગમથી વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાયછે ॥૫૫॥ હે સતિ ! ત્યાર પછી તે વૈરાગ્યાતિશયથી 'દુઃસંગમાં વારંવાર સંસૃતિ રહી છે' એવો દુઃસંગતિથી ભય પામીને, સંસૃતિદુઃખ અને ચાર પ્રકારના પ્રલયરૂપ પ્રક્ષયથી થતા મહાભયને નિવૃત્ત કરનારો અને નિરતિશય આનંદ આપનારો એક શ્રીકૃષ્ણસમાશ્રય સ્વીકારેછે ॥૫૬॥ માટે પૂર્વોક્ત પ્રકારે વૈરાગ્યવિહીન મનુષ્યને દુઃખવર્જીત સુખ (આત્યંતિક)

वैराग्येण विना द्रुतम् ॥५७॥ मायिकेषु विरक्तानां पदार्थेषु विवर्धते । कृष्णेऽनुरागो जननि ! तेन यान्ति परां गतिम् ॥५८॥ स्वरूपमित्थं जनयित्रि ! तुभ्यं प्रोक्तं विरक्तेः सह कारणेन । वदामि भक्तेरथ तन्मुमुक्षोरभीष्टदाया भवपाशबन्धात् ॥५९॥ इति श्रीसत्सङ्गिजीवने नारायणचरित्रे धर्मशास्त्रे प्रथमप्रकरणे हरिगीतायां वैराग्यस्वरूपलक्षणनिरूपणनामा चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

श्रीहरिरुवाच—**भजधातोस्तु सेवार्थः प्रेम क्तिन्प्रत्ययस्य च ।**

મળતુંજ નથી **'अशान्तस्य कुतः सुखम्'** એવી સ્મૃતિ છે, કેમકે આત્યંતિક સુખતો એક કૃષ્ણભક્તિથીજ સાધ્ય છે. કૃષ્ણભક્તિતો તીવ્ર વૈરાગ્ય વિના ઝટ સિદ્ધ થતીજ નથી **॥૫૭॥** હે જનનિ ! જે પુરૂષો પ્રાકૃત પદાર્થોમાં વૈરાગ્ય વેગને પામ્યા છે તેમનેજ શ્રીકૃષ્ણમાં અનુરાગ (પ્રેમપૂર્વક ભક્તિ) વૃદ્ધિ પામેછે **'परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि'** એવી સ્મૃતિ છે. તેવા અનુરાગથી તે પુરૂષો પરાગતિ—એકાંતિકોએ પ્રાપ્ય એવી આત્યંતિકી મુક્તિને પામેછે **॥૫૮॥** હે જનયિત્રિ ! આ પ્રકારે વૈરાગ્યનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ અને તેના ઉદયનો ઉત્તમ ઉપાય તમોને મેં કહ્યો. હવે મુમુક્ષુ મનુષ્યને સંસાર પાશબંધનમાંથી મુકાવનારી અભીષ્ટ સુખને આપનારી ભક્તિનું સ્વરૂપ તમોને કહુંછું **॥૫૯॥ ઇતિ શ્રીસત્સઙ્ગિજીવને... પ્રથમપ્રકરણે હરિગીતાયાં વૈરાગ્યસ્વરૂપલક્ષણનિરૂપણનામા ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥૪॥**

[1]અધ્યાય ૫ મો.

શ્રીહરિ કહેછે—હે માતઃ ! **ભજ** ધાતુનો સેવારૂપ અર્થ છે, **'भज सेवायां'** એવો એના અર્થનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેને **'भज्यते अनयेति भक्तिः'** —'જેનાથી ભજાય તે ભક્તિ કહેવાય' આ રીતે કરણાર્થમાં **क्तिन्** પ્રત્યય લાવતાં કરણપણાથી કહેવા ઇચ્છેલો પ્રેમવિશેષરૂપ અર્થ છે. ધાત્વર્થ અને પ્રત્યયાર્થ મધ્યે ધાત્વર્થને પ્રધાનપણે કહેવાની ઇચ્છાથી 'સ્નેહથી ભગવત્સેવા કરવી એ ભક્તિ છે' એમ બુધજનો કહેછે. **'भज मां भक्तिभावतः'**

---

૧ આ અધ્યાયમાં ભક્તિનું સ્વરૂપ અને તેના ભેદો નિરૂપણ કર્યાં છે.

स्नेहेन भगवत्सेवा भक्तिरित्युच्यते बुधैः ॥१॥ पतिव्रता यथा नारी

'भक्तियोगेन सेवते' 'भजतां प्रीतिपूर्वकं' એમ ગીતામાં કહ્યુંછે. (જો પ્રત્યયાર્થ પ્રધાન લે તો 'ભગવત્સેવામાં કારણભૂત જે સ્નેહવિશેષ છે એજ ભક્તિ કહેવાય' એવો અર્થ થાય) યદ્યપિ ભજધાતુથી સેવામાત્ર અર્થની પ્રતીતિ થાયછે, કરણવિશેષ કહેવાની ઇચ્છાથી તો તે સેવા 'સ્નેહસહિત કરવી' એવો અર્થ થાયછે, આજ ભક્તિ કહેવાય. આવો સ્નેહતો કામિની આદિકમાંપણ ઘટતો આવેછે એટલે એપણ સ્નેહસહિત સેવાજ છે, તથાપિ સ્નેહસહિત સેવારૂપ ભક્તિનો પ્રયોગ તો ભગવત્સેવામાંજ રૂઢ છે, એવા અભિપ્રાયથી **'સેવા'** એટલુંજ નહિ કહેતાં **'ભગવત્સેવા'** એમ કહ્યુંછે. એટલે અવયવાર્થથી સ્નેહસહિત સેવારૂપ ભક્તિનો પ્રયોગ બીજામાંપણ થાય પણ રૂઢિથીતો ભગવત્સેવામાંજ પ્રવર્તેછે, ભગવત્સેવામાં તો અવયવાર્થ અને રૂઢઅર્થ બન્ને છે. વસ્તુતાએ તો ભગવાનમાં જે સ્નેહવિશેષ છે એજ ભક્તિ છે. સ્નેહતો પરમેશ્વરમાં અવિચ્છિન્ન મનોવૃત્તિવિશેષરૂપ છે **'स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते' 'परमात्मनि यो रक्तो'** એવી સ્મૃતિ છે. પ્રીતિ અને પ્રેમશબ્દ સ્નેહનાજ પર્યાય છે. એટલે પ્રેમપૂર્વક જે ધ્યાનવિશેષ છે એજ ભક્તિ છે. આ ભક્તિતો મનોમાત્રગોચર છે, એટલે આ ક્રિયાના રૂપની હોઈ શકે નહિ. સેવા-પરિચર્યાતો એક ક્રિયાવિશેષરૂપ છે. આ ક્રિયાવિશેષો કાયિક વાચિક માનસિક એવા ભેદથી વિવિધ પ્રકારના છે. આ ક્રિયાવિશેષરૂપ સેવા પ્રેમથી પ્રવર્તેછે એટલે જો પ્રેમ હોય તો સેવા થાય. માટે ક્રિયાવિશેષરૂપ સેવાને કરાવનારો જે પ્રેમપ્રકર્ષ છે એજ મુખ્ય ભક્તિ છે એમ જણાવામાટે 'સ્નેહથી જે ભગવત્સેવા તે ભક્તિ કહેવાય' એમ આ સ્થળે કહેછે. સેવાતો સ્નેહે કરાએલી છે. ભગવાનમાં જે પ્રેમવિશેષ છે એજ ભક્તિ છે એવા અભિપ્રાયથી શાંડિલ્યમુનિએ **'सा परानुरक्तिरीश्वरे'** એવું સૂત્ર કર્યુંછે, 'પરમેશ્વરમાં જે પરા અનુરક્તિ (પરમપ્રેમ) એજ ભક્તિ કહેવાય' એવો સૂત્રનો અર્થ છે **'परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि'** એવી સ્મૃતિપણ છે ॥૧॥ સ્નેહ કેવો જોઇએ તેને વિશેષણ આપેછે-જેમ પતિવ્રતા વનિતા પતિને અનન્યભાવથી સેવેછે, એટલે જેમ ભૃત્ય પોતાના

सेवेत स्वपतिं तथा । अनन्यभावेन हरिं मुमुक्षुः सर्वदा भजेत्

સ્વામીની સેવા સજેછે પણ તેમાં સ્વામિસેવા એજ સ્વાર્થ નથી કિંતુ સ્વામીથકી અન્ય સ્વાર્થ છે, એટલે તે અનન્ય કહેવાય નહિ. તેમ પતિવ્રતા વનિતાને નથી, તેનેતો પતિપરિચર્યા એજ સ્વાર્થ છે પણ પતિથકી અન્ય સ્વાર્થ નથી, એવા અનન્યભાવથીજ પતિવ્રતા પતિની પરિચર્યા કરે છે. તેમ અનન્યભાવથી એટલે 'ભગવાનજ મારે એક પરમ સ્વાર્થ છે' એમ માનીને ભગવાન થકી અન્ય દેવમાં કે ફળમાં પ્રેમાનુબંધ બાંધ્યા વિના મુમુક્ષુ મનુષ્યે સર્વદા શ્રીહરિની સેવા કરવી. આ ઉપરથી 'એકાંતિક અને આત્યંતિક એવો સ્નેહ એ ભક્તિ છે' એમ સિદ્ધ થાયછે. જે પુરૂષોને ફળલિપ્સાથી પરમેશ્વરમાં પ્રીતિ છે તેનેતો જેવો પરમાત્માની સાથે સંબંધ છે એવો ફળની સાથેપણ છે. ફળમાં મુખ્ય સંબંધ છે અને ભગવાન સાથેતો તેના સાધનપણે સ્વલ્પ સંબંધ છે, માટે આ ભક્તિ એકાંતિકી નથી (એક ભગવાનનોજ ફળ સાધન બન્નેમાં સંબંધ હોય એજ એકાંતિકી કહેવાય) વળી ફળલાભ થયા પછી ભગવાન સાથે સંબંધ નથી માટે તે ભક્તિ અન્તવાળી કહેવાય એટલે આત્યંતિકી કહેવાય નહિ. (ફળ-સાધન બન્ને દશામાં જે અનુવર્તે તે આત્યંતિકી કહેવાય) જે નિષ્કામી નરો છે તેમની જે પરમેશ્વરમાં પ્રીતિ છે તેતો ફળ-સાધનભેદે રહિત છે, એટલે ભગવાનનેજ સાધનરૂપ અને ફળરૂપ માનેછે. અર્થાત્ પ્રાપ્યપ્રાપક ભિન્ન ભિન્ન નથી; જે પ્રાપક છે એજ પ્રાપ્ય છે. પ્રાપ્ય પરમાત્મા થકી અન્ય દેવતામાં કે ફળાંતરમાં ભક્તિ નથી માટે આ ભક્તિ એકાંતિકી કહેવાય. (એકમાંજ જેનો **અંત**-નિશ્ચય હોય તે એકાંત કહેવાય, તે કારણોથી થતી તે **એકાંતિકી** કહેવાય) આવી ભક્તિની સદાનુવૃત્તિ ફળાંતરના પ્રતિરોધ વિના છે માટે આત્યંતિકી છે એટલે જો ભગવાનથકી અન્ય ફળની લાલસા હોય તો વચ્ચે પ્રતિરોધ કરનારી થાય, નિષ્કામી નરતો બીજું ફળ ઈચ્છતોજ નથી એટલે આ ભક્તિ સદાય અનુવર્તેછે પણ સકામોની પેઠે ફળ મળતાં નિવૃત્ત પામતીજ નથી માટે આત્યંતિકી છે, અર્થાત્ ફળદશામાંપણ નહિ નિવૃત્તિ પામવાપણું એજ

આત્યંતિકપણું છે. (**અંત**-નાશને અતિક્રમ કરે તે **અત્યંત** કહેવાય, અર્થાત્ વિનાશનો અભાવ, અત્યંત એજ **આત્યંતિકી** કહેવાય) માટે આ રીતે **એકાંતિકી** અને **આત્યંતિકી** જે હોય એજ મુખ્ય ભક્તિ કહેવાય. સકામોને જે પરમેશ્વરમાં પ્રીતિ છે તેતો મુખ્ય ભક્તિ નથી. ઉપચારથી તેમાં ભક્તિશબ્દનો પ્રયોગ થાયછે. આવા હેતુથીજ સકામોની અપેક્ષાએ નિષ્કામોનું શ્રેષ્ઠપણું છે. આ ઉપરનો સર્વ અર્થ ગીતા વિગેરેમાં સ્પષ્ટ વર્ણવ્યો છે-'**चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ! । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतः । आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः**' '**पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया**' '**भक्त्या त्वनन्यया शक्यः**' '**मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी**' '**मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते**' '**अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते**' '**भजते मामनन्यभाक्**' '**अनन्य भक्तिं साध्वीवत्कुर्युरेकान्तिका हि ते**' '**चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः । तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीःकर्मकारिणाम् । ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक्**' '**अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे**' '**कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिं**' '**मय्येकान्तमतिर्नान्यन्मत्तो वाञ्छति किञ्चन**' ઈત્યાદિ ॥२॥ પરમેશ્વરમાં પરમ અનુરાગરૂપ ભક્તિ પોતાનાં કાર્યભૂત જે શ્રવણાદિ તેના ભેદથી નવ પ્રકારની કહેવાયછે, તેનેજ સાધન ભક્તિ કહેછે, એટલે ભક્તિનાં સાધન છે એમ કહેછે, નવ પ્રકારની આ ભક્તિથી ગાઢાનુરાગરૂપ પરા ભક્તિ થાય છે. ભક્તિતો એકજ પ્રકારની છે પણ તેનાથી જે શ્રવણાદિ કાર્ય થાયછે તેના નવ પ્રકારો આ રીતે છે— કેટલાકો એકાંતિક આત્યંતિક ભક્તિથી ભગવાનના દિવ્ય ગુણશ્રવણપરાયણ પરીક્ષિત રાજાની પેઠે થાયછે. બીજા કેટલાક પરમપ્રેમથી ગુણગાયન (કી-

दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥३॥ लक्षणानि नवैतानि तस्याः सन्ति हि येषु च । श्रित एकमपि प्राणी सभुक्तिं मुक्तिमाप्नुयात् ॥४॥ श्रवणं तत्र कर्तव्यं सर्वदा जन्मकर्मणाम् । श्रीकृष्णस्य स्वध-

---

ર્તન) પરાયણ વ્યાસસૂત શુકદેવની પેઠે થાયછે. કેટલાકતો નિરંતર પરાનુરાગગર્ભિત સ્મરણપરાયણ પ્રહ્લાદની પેઠે થાયછે. કેટલાક પરાભક્તિથી પાદપરિચર્યાપરાયણ લક્ષ્મીજીનીપેઠે થાયછે. કેટલાક ગાઢ અનુરાગથી નિરંતર પૂજનપરાયણ પૃથુરાજાની પેઠે થાયછે. કેટલાક ભક્તો ભગવાનને વારંવાર વંદનતત્પર અક્રૂરજીની પેઠે થાયછે. કેટલાકતો સદાકાળ પોતાવિષે દાસભાવનું અનુસંધાન કરવાપૂર્વક સમસ્ત દાસવૃત્તિમાંજ હનુમાનજીની માફક રમેછે. કેટલાક પ્રેમી ભક્તો પ્રિયસખાભાવથી અર્જુનની માફક રમેછે. આતો વિલક્ષણ સ્નેહાતિશય છે, કેમકે ક્ષણપણ વિયોગ સહન કરી શકે નહિ **'समप्राणः सखा मतः'** એવુ સખાનું લક્ષણ છે. કેટલાક પ્રેમપ્રકર્ષથી અંબરીષ-બલિરાજાનીપેઠે આત્મનિવેદનપરાયણ થાયછે, એટલે **'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कान्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पणम्' 'वपुरादिषु योऽपि कोऽपि वा गुणतोऽसानि यथातथाविधः । तदहं तव पादपद्मयोरहमद्यैव मया समर्पितः ॥ मम नाथ यदस्ति योऽस्म्यहं सकलं तद्धि तवैव माधव ! ।'** આમાં કહેલા પ્રકારને અનુસારે આત્મા આત્મીય સર્વસ્વનું જે ભગવાનને અર્પણ કરવું તેમાં નિષ્ઠાવાળા થાયછે. આ રીતે નવ પ્રકારો છે. યદ્યપિ શ્રવણાદિ નવેપણ પ્રકારની ભક્તિનો સમન્વય એકાંતિકભક્તિસંપન્ન ભક્તમાં હોય છે તથાપિ શ્રવણાદિ એક એક પ્રધાન અંગ હોવાથી આ નવ પ્રકારનો વિભાગ છે, જેમ પરીક્ષિતને શ્રવણભક્તિ મુખ્ય હતી તેમજ બીજી ભક્તિમાંપણ જાણી લેવું. આવીરીતે કહેલા પ્રકારભેદોમાંથી શ્રવણાદિ એક એક અંગમાં નિષ્ઠા કરવાથીપણ ભુક્તિ (અવાંતર ઐહિક ફળ) અને અંતે મુક્તિને પામેછે ॥૩-૪॥

હે સતિ ! તેમાં પ્રથમ શ્રવણ ભક્તિનું લક્ષણ કહુંછું—સ્વધર્મનિષ્ઠ અને ભક્તિનિષ્ઠ પુરૂષના મુખથકી (કેવળ સ્વધર્મનિષ્ઠ નહિ તેમ કેવળ ભક્તિનિષ્ઠ નહિ કિંતુ બન્નેમાં નિષ્ઠાવાળાથકી) શ્રીકૃષ્ણના દિવ્ય જન્મ અને દિવ્ય

मेस्थतद्भक्तवदनात्सति ! ॥५॥ वराहाद्यवताराणां श्रीकृष्णस्यैव यानि च । चरित्राण्यादरात्तानि श्रोतव्यानि मुमुक्षुणा ॥६॥ तथा श्रीकृष्णभक्तस्य प्रह्लादस्य ध्रुवस्य च । प्रियव्रताम्बरीषादेः श्रोतव्याऽऽदरतः कथा ॥७॥ कीर्तनं राधिकाभर्तुश्चरित्राणां च तत्सताम् । कर्तव्यं च कथावार्तास्तेषामेव सदादरात् ॥८॥ कृष्णतद्भक्तसम्बन्धग्रन्थानां पठनं तथा । पाठनं नित्यपाठश्च कर्तव्यः स्वहितार्थिना ॥९॥ छन्दोनिबद्धपद्यानां गद्यानां च व्रजेशितुः । संस्कृतानां प्राकृतानां कार्यं वा गायनं मुदा ॥१०॥ कौशल्ये सति वीणादिवाद्यानुगतमेव तत् । कार्यं वा तालिकाध्वानैस्तद्गीनं वापि कर्हिचित् ॥११॥ प्रभोः स्तुतिः प्रार्थना च नामसङ्कीर्तनं तथा ।

ચરિત્રોનું મુમુક્ષુએ શ્રવણ કરવું. તથા શ્રીકૃષ્ણના જે વરાહ વિગેરે દિવ્ય અવતારો છે તેમનાં ભૂમિ ઉદ્ધારણાદિક દિવ્ય ચરિત્રોનું મુમુક્ષુએ આદરભાવથી શ્રવણ કરવું. તથા ભગવાનના એકાંતિક ભક્ત પ્રહ્લાદ ધ્રુવ પ્રિયવ્રત અંબરીષ ઉદ્ધવ આદિકનાં ચરિતોનું પણ પરમાદરથી શ્રવણ કરવું. ભક્તચરિતશ્રવણતો ભગવન્મહિમાશ્રવણની સીમા છે, એટલે ભક્તચરિત્ર સાંભળવાથી ભગવાનનો મહિમા વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે, માટે ભક્તચરિતતો પ્રથમ શ્રવણ કરવું, કેમકે એજ ભગવદ્ભક્તિમાં મૂળ છે ॥૫-૭॥ હવે કીર્તન ભક્તિ કહુંછું—રાધિકાપતિ શ્રીકૃષ્ણનાં અને તેમના એકાંતિક સંતોનાં ચરિત્રોનું અનુવર્ણન, સભામાં તે ચરિત્રોની કથા વાર્તા, સ્વયં કૃષ્ણ અને તેમના ઉદ્ધવાદિ ભક્તોનું ચરિત્ર જેમાં વર્ણવ્યું છે એવા શ્રીમદ્ભાગવત વિગેરે ગ્રંથો ભણવા ભણાવવા, નિયમથી તેનું પારાયણ, આ સર્વે કલ્યાણની કામનાવાળા ભક્તે આદરભાવથી સદાય કરવું ॥૮-૯॥ વ્રજપતિ શ્રીકૃષ્ણના દિવ્યગુણોનું નિબંધન હોવાથી શ્રવણ મનને હરણ કરનારાં, નાનાવિધ છંદ વૃત્તોથી ગુથેલાં, સંસ્કૃતરૂપ અથવા પ્રાકૃત ભાષારૂપ પદ્યો (શ્લોક કીર્તન વિગેરે) તથા દંડકાદિ ગદ્યોનું હર્ષસહિત મધુર સ્વરથી ગાયન કરે. વીણા વિગેરે વાદ્યો વજાવાની પ્રવીણતા હોય તો તે ગાયન વીણા સતાર સરોદો વિગેરે વાજીંત્રો વજાવાપૂર્વક કરે. અથવા તાળી વજાવાની સાથે ક-

कार्यं श्लोकादिभिर्वाम्ब ! प्रीत्या वाक्यैर्मनोरमैः ॥१२॥ साङ्गोपाङ्गा भगवतो मूर्तिश्चिन्त्या हृदम्बुजे । एकैकमङ्गं पादादि ततश्च हसितावधि ॥१३॥ नाम्नां वृन्दावनविधोः कर्तव्यं स्मरणं हृदा । चरित्राणां गुणानां च जप्तव्यस्तन्मनुस्तथा ॥१४॥ तथा गोलोकवैकुण्ठादीनां धाम्नां जगत्पतेः । तत्रत्यपार्षदादीनां कार्यं च स्मरणं प्रसूः ! ॥१५॥ पादसंवाहनं कार्यं प्रत्यक्षस्य तु सत्पतेः । अन्यथा मानस कार्यं स्पर्शोऽङ्कैः प्रतिमासु तु ॥१६॥ उत्पत्तिस्थितिनाश-

રવું. અથવા ક્યારેક તો તાળી પાડ્યા વિના પણ કરવું ॥૧૦-૧૧॥ હે માતઃ ! શ્રીકૃષ્ણની ગુણૈશ્વર્યાદિકની સ્તુતિ પ્રાર્થના અને નામોચ્ચારણ શ્લોકોચ્ચાર અને ગીતગાયનાદિકવડે અથવા રમણીય વચનોચ્ચારવડે સ્નેહપૂર્વક કરવો. અર્થાત્ સ્તુતિ પ્રાર્થના જેમાં હોય એવાં વાક્યરૂપ અથવા પદ્યરૂપ ચરિત્રોનું પ્રીતિથી સુસ્વરપૂર્વક કીર્તન કરે ॥૧૨॥ હવે સ્મરણ કહું-છું હૃદયાદિ અંગ અને સુદર્શનાદિ ઉપાંગે સહિત એવી ભગવાનની સમગ્ર મૂર્તિ જે સ્મરણ કરનારાના હૃદયને આહ્લાદ આપનારી અને દિવ્ય અદ્‌ભુત રૂપ લાવણ્યતાદિકે યુક્ત છે એવીનું પ્રેમપ્રકર્ષપૂર્વક હૃદયકમળમાં સ્મરણ કરવું. ત્યારપછી ભગવન્મૂર્તિના ચરણતળને આરંભીને મંદહાસપર્યંત એક એક અંગનું પ્રેમથી સ્મરણ કરવું તથા વૃંદાવનચંદ્ર શ્રીકૃષ્ણનાં દિવ્ય વાસુદેવ વિગેરે નામો, દિવ્ય ચરિત્રો અને દિવ્ય ગુણોનું ચિત્તમાં ચિંતવન કરવું તથા અર્થસહિત ભગવન્નામમંત્રજપરૂપ સ્મરણ કરવું તથા હે માતઃ ! જગત્પતિ ભગવાનનાં દિવ્ય સ્થાનભૂત ગોલોક, વૈકુંઠ, અક્ષર વિગેરેનું તથા તેમાં રહેલા શ્રીદામાદિ પાર્ષદોનું પ્રેમથી સતત સ્મરણ કરવું ॥૧૩-૧૫॥ હવે પાદસેવન કહુંછું—જ્યારે સત્પતિ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યક્ષ-નયનગોચર વિરાજમાન હોય ત્યારે પાદસંવાહન (ચરણ ચાંપવા) સાક્ષાત્ કરવું. જ્યારે પ્રત્યક્ષ વિરાજમાન ન હોય ત્યારેતો તે માનસિક કરવું. પ્રતિમામાં તો એટલે અર્ચાવતારથી પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ હોય તો તેમના દિવ્ય ચરણના સ્પર્શરૂપ પાદસંવાહન પ્રેમથી કરવું ॥૧૬॥ પાદસંવાહનની પ્રશસા કરેછે—જે પરમાત્માના પાદપદ્મની પરિચર્યાથી બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને

शक्तिमजयशेशा हि यत्सेवया प्रापुः स्पर्शत एव यस्य च पुनात्यण्डं त्रिवर्त्मव्रजा । मायाकालभयं यदाश्रयवतां नश्यत्यथो सेव्यते यो राधाकमलादिभिर्भगवतोऽङ्घ्रिं तं न सेवेत कः ॥१७॥

શિવ સૃષ્ટિ સ્થિતિ અને સંહાર કરવામાં સામર્થ્ય પામ્યા છે. જેના સ્પર્શમાત્રસંબંધથીજ ત્રિપથગા (સ્વર્ગ મર્ત્ય અને પાતાળ આ ત્રણ લોકના માર્ગથી જનારી) ગંગા આ સમગ્ર બ્રહ્માંડને પાવન કરેછે. જે ભગવચ્ચરણના શરણને પામેલા જનોનો માયા કાળથકી ભય સમગ્રપણે વિનાશ થાયછે. જે ચરણકમળને રમા રાધા આદિક અખંડ સેવેછે. આવા ભગવચ્ચરણને કયો અર્થી ન સેવે ? આર્ત જીજ્ઞાસુ અર્થાર્થી સર્વ કોઇ પણ જન સેવેજ, કેમકે બ્રહ્મપદપર્યંતનું જે ઐશ્વર્ય છે તે પરમાત્મપાદપરિચર્યાનુંજ ફળ છે. વળી સંસારભયની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે અને ચરણસ્પર્શસંબંધમાત્રથી પણ જળમય એવું પણ જડ તત્વ (ગંગાજી) પાપપુંજને હરેછે તો તે ચરણને કયો જ્ઞાની ન સેવે ? સર્વ કોઈ સેવેજ, કેમકે–કમળા રાધા આદિકપણ આ પાદસેવાનેજ પરમ પ્રયોજન (ફળ) માને છે ॥૧૭॥ જે આ વ્રજવનિતાઓ છે તે જ્ઞાનીઓ કરતાંપણ અતિ અધિક છે, કેમકે જે આ ગોપાંગનાઓ જેના ચરણ સેવનથી કમળા બ્રહ્મા ભવ આદિકથીપણ અત્યંત અધિક, પૃથ્વીઉપર વ્યાસ વિગેરે કવિવરોએ વિશુદ્ધ હૃદયથી ગાન કરવા યોગ્ય કીર્તિ પામી ગઈ છે, જ્ઞાનિઓમાં અગ્રેસર એવા ઉદ્ધવજીએપણ જે ગોપીઓના ચરણરજના સંબંધવાળા વૃક્ષ ગુલ્મ લતા વિગેરે સ્થાવરોના કુળમાંજ જન્મ લેવાની પ્રાર્થના કરી છે **'आसामहो ! चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् । या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम्'** ઈત્યાદિ. ભક્ત જનોને સુખ આપનારી લલિત લીલાઓ માટે નરનાટન કરતા વૃંદાવનચંદ્ર શ્રીકૃષ્ણનું આવા મહામહિમાવાળું ચરણારવિંદ આત્યંતિક કલ્યાણની કામનાવાળા જનોએ નિરંતર આનંદથી પરમભાવપૂર્વક સેવવા યોગ્ય છે. ભગવચ્ચરણસેવન સીવાય બીજી કોઈ ગતિ નથી **'गम्यतेऽनया गतिः'**– જેનાથી પમાય તે ગતિ કહેવાય, એટલે પ્રાપક. **'गम्यते इयं गतिः'**–જે

यत्संसेवनतश्च पद्मनिलयादिभ्योऽपि कीर्तिं ययुर्भूयिष्ठां व्रजयोषितः कविवरव्यासादिगेयां भुवि । तल्लीलानरनाटनस्य चरणं वृन्दावनेन्दोर्मुदा सेव्यं संसृतिमुक्तिकामुकनरैस्तेषां हि नान्या गतिः ॥१८॥ अर्चनं तु द्विधा प्रोक्तं मातः ! कृष्णस्य सात्वतैः । आभ्यन्तरं तथा बाह्यं यथाशक्ति यथाविधि ॥१९॥ यथाश्रुतं हृदि ध्यात्वा कृष्णं मानसकल्पितैः । महोपचारैरर्चा तु प्रोक्तं तत्रादिमं बुधैः ॥२०॥ उपचारैर्यथालब्धैर्बहिः कृष्णस्य पूजनम् । यथाधिकारं वेदोक्तमन्त्राद्यैस्तद्द्वितीयकम् ॥२१॥ आद्यमादौ विधायैव द्वितीयं तत आचरेत् । चलायां प्रतिमायां तु कृष्णमावाह्य पूजयेत् ॥२२॥ मद्यमांसादिसंसर्गरहितैः शुचिभिस्तथा । द्रव्यैः

પમાય તે ગતિ કહેવાય, એટલે પ્રાપ્ય. અર્થાત્ પ્રાપક અને પ્રાપ્ય બીજું કોઈપણ નથી ॥૧૮॥ હવે અર્ચનભક્તિ ઓગણીશ શ્લોકથી કહેછે—હે માતઃ ! ભગવાનનું અર્ચન માનસ અને બાહ્ય એવા ભેદથી બે પ્રકારનું પંચરાત્રમાં કહેલા વિધિમાં નિષ્ઠાવાળા નારદાદિકોએ યથાશક્તિ યથાવિધિ કહ્યું છે ॥૧૯॥ તેમાં માનસતો ગુરૂમુખથી કે શાસ્ત્રથી ભગવાનનું દિવ્ય રૂપ જેવું સાંભળ્યું હોય અથવા દેખ્યું હોય તેવા દિવ્યરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું હૃદયકમળમાં ધ્યાન કરીને, મનના સંકલ્પથી સંકલ્પેલા ચંદન પુષ્પાદિ મહોપચારવડે ચિત્તની એકાગ્રતાપૂર્વક પૂજન કરવું તે બુધજનોએ માનસ પૂજન કહ્યુંછે ॥૨૦॥ દેશ કાળ શક્તિને અનુસારે પ્રાપ્ત થતા ચંદન પુષ્પાદિ ઉપચારોવડે અધિકારને અનુસારે વેદોક્ત અથવા પાંચરાત્ર કે પુરાણાદિકમાં કહેલા મંત્રોથી ભગવાનની પ્રતિમામાં પૂજન કરવું તે બાહ્ય કહેવાય. યથાધિકાર એટલે વેદના અધિકારીઓએ વૈદિકમંત્રોથી અને અનધિકારીઓએ સ્મૃતિમાં કહેલા પ્રકારથી અથવા કેવળ નામમંત્રથી પૂજા કરવી ॥૨૧॥ તેમાં પૂજાના પ્રારંભમાં માનસી પૂજા કરીને પછીથી બાહ્ય પૂજા કરે. બાહ્ય પૂજનમાં તો ચળા પ્રતિમામાં મંત્રોથી ભગવાનનું આવાહન કરીને પૂજન કરે અને અચળામાં તો આવાહન ન કરવું એવો વિશેષ જાણવો ॥૨૨॥ મદ્ય-માંસ -કેશ-કીટ આદિક હેય દ્રવ્યના સંસર્ગે રહિત, સુંઘેલાં કે અપવિત્ર પૃથ્વી-

प्रसिद्धैः कृष्णोऽर्च्यो ह्यन्यदेवासमर्पितैः ॥२३॥ कृष्णं संस्नाप्य वासांसि धारयेत यथोचितम् । अलङ्कारांश्च विविधान् यथास्थानं तु धारयेत् ॥२४॥ काश्मीरकेसरोपेतचन्दनाद्यनुलेपनम् । यथाऋत्वर्चकः कुर्यात् प्रेम्णा च तिलकं प्रभोः ॥२५॥ हारान्सुगन्धिपुष्पाणामवतंसांश्च शेखरान् । भगवन्तं धारयित्वा धूपं दीपं समर्पयेत् ॥२६॥ यथर्तु च यथाशक्ति नैवेद्यमुपकल्पयेत् । महानीराजनं कुर्याद्वादित्रनिनदैः सह ॥२७॥ प्रदक्षिणां च स्तवनं प्रार्थनां च नमस्कृतिम् । कुर्यादित्थं प्रतिदिनं तत् कृष्णस्यार्चनं स्मृतम् ॥२८॥ प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णेषु निशामुखे । कृष्णस्येत्थं पञ्चकालमर्चनं प्रोक्तमुत्तमम् ॥२९॥ प्रत्यूषकाले मध्याह्ने सायं चेति त्रिरर्चनम् । मध्यमं ह्येककालं तत्कनीयोऽशक्तदेहिनाम् ॥३०॥

ઉપર પડેલાં ઇત્યાદિ દોષે રહિત, બીજા દેવને નહિ નિવેદન કરેલાં, પ્રસિદ્ધ-પ્રકૃષ્ટ હોવાથી શાસ્ત્રે ભગવન્નિવેદનમાં લાયક ગણેલાં એવાં વસ્તુઓવડે શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કરવું ॥૨૩॥ ભગવાનને સુગંધિ સુપવિત્ર જળવડે સ્નાન કરાવીને, જેમ ઉચિત હોય એમ તેતે દિવ્ય અવયવોને અનુરૂપ વસ્ત્રો ધારણ કરાવે. કડાં, મુકુટ, બાજુબંધ, મુક્તાહાર, કંદોરો, નૂપુર વિગેરે વિવિધ વિભૂષણો તેતે સ્થાનમાં પહેરાવીને અલંકૃત કરે ॥૨૪॥ તેપછી પૂજક પુરૂષ કેસર કુંકુમ કસ્તુરીએ યુક્ત ચંદનનો અનુલેપ યથાઋતુ-ગ્રીષ્મ શિશિરાદિ ઋતુભેદને અનુસારે પ્રેમથી કરે અને પ્રેમથી કેસરાદિકવડે સુગંધિમાન્ ચંદનવડે પ્રભુના લલાટમાં તિલક કરે ॥૨૫॥ સુગંધિ સુકુમાર સુંદર પુષ્પોના હારો, તોરાઓ, ગુચ્છો, તેતે અવયવોમાં ધરાવે અને ધૂપ દીપ અર્પણ કરે ॥૨૬॥ યથાશક્તિ ઋતુને અનુગુણ પદાર્થોથી નૈવેદ્ય નિવેદન કરે. અંતે દુંદુભિ વિગેરે વિવિધ વાજીંત્રો વજાવાપૂર્વક મહાનીરાજન (આરતી) ઉપચાર અર્પણ કરે ॥૨૭॥ તેપછી પ્રદક્ષિણા સ્તુતિ પ્રાર્થના નમસ્કાર કરે. આ રીતે પ્રતિદિન પ્રાતઃ-સંગવ-મધ્યાહ્ન-અપરાહ્ણ-રાત્રિમુખ, આ પાંચ વખત કૃષ્ણનું પૂજન કરવું તે ઉત્તમ પૂજન કહેલું છે ॥૨૮-૨૯॥ પ્રાતઃ મધ્યાહ્ન અને સાયં આ ત્રણ કાળમાં પૂજન કરવું તે મધ્યમ કહેલું છે. એક-

जन्मोत्सवेषु सर्वेषु कृष्णस्यैकादशीषु च । कर्तव्या महती पूजा गीतवादित्रसंयुता ॥३१॥ उपवासो जागरश्च कर्तव्यस्तेषु शक्तितः । पारणाहेषूत्सवेषु भोज्या विप्राश्च साधवः ॥३२॥ धनिकः कारयेत्कृष्णमन्दिराणि दृढानि च । प्रतिष्ठां तेषु कृष्णस्य कारयेत्स महोत्सवैः ॥३३॥ पूजाप्रवाहसिद्ध्यर्थं ग्रामक्षेत्रधनादिभिः । तद्वृत्तिमपि निर्बाधां सान्तत्येनैव वर्तयेत् ॥३४॥ कूपं वापीं तडागादिं कृष्णार्थं पुष्पवाटिकाम् । कारयेद्वैष्णवान् यज्ञानहिंसान्विदधीत च ॥३५॥ श्रीकृष्णस्यैव मन्त्राणां पुरश्चर्यां विधानतः । ग्रन्थानां तत्पराणां च कारयेद्वैष्णवैर्द्विजैः ॥३६॥ कृष्णार्चाशिष्ट-

જવાર (પ્રાતઃ કે મધ્યાહ્ને) પૂજન કરવું તે કનિષ્ઠ છે. આ પૂજનતો અશક્ત ભક્તને માટે છે. આ ત્રણેય પક્ષો શક્તિના ન્યૂનાધિકભાવથી પ્રવર્તેછે ॥૩૦॥ ભગવાનના જન્માષ્ટમી રામનવમી વિગેરે જન્મોત્સવ દિવસોમાં તથા એકાદશીના દિવસોમાં ભગવાનની ગીતવાજીંત્રાએ સહિત યથાશક્તિ મોટી (નિત્ય પૂજાથી અધિક) પૂજા કરવી અને તે તિથિએ ઉપવાસ જાગરણ યથાશક્તિ કરે. પારણાંને દિવસે અને અન્નકૂટાદિ દિવસોમાં યથાશક્તિ સાધુ બ્રાહ્મણોને જમાડે ॥૩૧-૩૨॥ જે ધનાઢ્ય ભક્તો હોય તેતો પોતાના ધનને સાર્થક કરવા ભગવાનનાં અતિદૃઢ શિખરબંધ મંદિરો કે હરિમંદિરો કરાવી, તેમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની પ્રતિમાપ્રતિષ્ઠા મહોત્સવે સહિત કરાવે અને પ્રતિષ્ટિત પ્રતિમાની નિત્ય નૈમિત્તિકાદિ પૂજા નિરંતર ચાલતી રહે એટલામાટે ગામ ખેતર ધન આંબા આદિક વૃક્ષો વિગેરે સંપત્તિ આપીને રાજા ચોર આદિકની પીડાએ વર્જીત એવી મંદિરની સ્થિર આજીવિકાપણ બાંધી આપે ॥૩૩-૩૪॥ તથા કૃષ્ણસેવામાં ઉપયોગ થાય એવો કુવો, વાવ્ય, પુષ્પવાટિકા (બાગ) તલાવ કુવારા વિગેરે કરાવે. અને અહિંસામય વિષ્ણુયજ્ઞો કરાવે ॥૩૫॥ શ્રીકૃષ્ણના અષ્ટાક્ષરાદિ મંત્રો તથા શ્રીકૃષ્ણપરાયણ શ્રીભાગવતાદિ સદ્ગ્રંથોની પુરશ્ચર્યા યથાવિધિ કૃષ્ણનાજ અનન્ય ભક્ત એવા દ્વિજો પાસે કરાવે ॥૩૬॥ કૃષ્ણપૂજા કરતાં બાકી રહેલા (પ્રસાદિભૂત) ચંદન પુષ્પાદિ દ્રવ્યથી બીજા સર્વ દેવતાઓ તથા પિત્રિઓનું પૂજન કરવું પણ

गन्धाद्यैरर्च्याः सर्वाश्च देवताः । पितरः साधवो विप्रास्तर्प्याः कृष्णार्पितान्धसा ॥३७॥ साष्टाङ्गं वन्दनं कार्यं श्रीकृष्णाय च पूरुषैः । पञ्चाङ्गमेव नारीभिर्भक्ताभिस्तु शुचिव्रते ! ॥३८॥ श्रीकृष्णपादस्पृष्टेषु रजःसु परिलुण्ठनम् । कार्यमक्रूरवच्छीर्षे निधातव्यानि तानि च ॥३९॥ दास्यं भगवतः कार्यं हित्वा मानं च

સ્વતંત્ર દ્રવ્યથી ન કરવું. અને સાધુ વિપ્રોને ભગવન્નિવેદિત અવશિષ્ટ અન્નાદિકથી તૃપ્ત કરવા 'पितरो देवाश्च विष्णुनाऽशितमश्नन्ति' એવી શ્રુતિ છે. 'विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् । पितृभ्यश्चैव तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते' એવી સ્મૃતિ છે ॥૩૭॥ હવે હું વંદનભક્તિનું સ્વરૂપ કહું છું—હે માતઃ ! અષ્ટાંગ અને પંચાંગ એમ બે પ્રકારના પ્રણામ કહ્યા છે, તેમાં ભક્ત પુરૂષોએ પૂજાસમયે અથવા બીજા સમયમાંપણ ભગવાનને સાષ્ટાંગ પ્રણામ પ્રેમથી કરવો. ભક્ત સ્ત્રીયોએતો પંચાંગ પ્રણામજ કરવો. **એવકાર** સ્ત્રીયોને સાષ્ટાંગ પ્રણામનો પ્રતિષેધ જણાવેછે. અષ્ટાંગ પંચાંગ પ્રણામનું લક્ષણ સ્કંદપુરાણમાં કહ્યુંછે—'अष्टाङ्गं वापि पञ्चाङ्गं प्रणामं पुरुषश्चरेत् । पञ्चाङ्गमेव नारी तु नान्यथा मुनिसत्तम ! । पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा । वचसा मनसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः । बाहुभ्यां चैव मनसा शिरसा वचसा दृशा । पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात्पूजासु प्रवराविमौ' ॥૩૮॥ વળી ભગવાનના ચરણકમળના સ્પર્શવાળા રજઃકણમાં અક્રૂરજીની પેઠે આળોટવું 'रथादवस्कन्द्य स तेष्वचेष्टत प्रभोरमून्यङ्घ्रिरजांस्यहो ! ! इति' એમ ભાગવતમાં કહ્યુંછે. તથા તે ચરણરજ મસ્તકે પ્રેમથી ધારણ કરવી ॥૩૯॥ હવે દાસ્યભક્તિનું સ્વરૂપ કહુંછું—ભગવાનનું દાસપણું માનને દૂર મુકીને કરવું, કેમકે માનતો નિરૂપાધિક સ્વામિનું પરિચરણ જે દાસપણાને સહજ છે તેનેપણ રોકેછે એટલે કરવા દેતું નથી માટે માન મુકવું. પરમાત્માનું દાસત્વ એજ આત્માનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ છે. 'दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः'. ઘણા લોકો આત્માને દેહાદિકથી વિલક્ષણ જાણીનેપણ સ્વતંત્રપણાના મદથી અંધ થઇને સંસારસાગરમાં પડે છે. 'આત્માનું સ્વરૂપ ભગવાનનું એક દાસપણું એજ છે, એમ જાણીને સર્વ

दूरतः । यथाकालं दास इव परिचर्यापरो भवेत् ॥४०॥ स्वयमेवाहरेत्तोयं कृष्णार्थं कुसुमानि च । तुलसीं घर्षयेद्गन्धं कुर्यात् पाकं शुचिः शुभम् ॥४१॥ तालवृन्तादिभिः कृष्णं वीजयेच्च यथाऋतु । सम्मार्जनं चोपलेपं कुर्याच्छ्रीकृष्णमन्दिरे ॥४२॥ यथोचितं च भक्तानामन्नतोयफलादिभिः । कुर्वीत सेवनं प्रीत्या निर्मानः प्रणमेच्च तान् ॥४३॥ द्रौपद्यर्जुनवत्कार्यं सख्यं कृष्णेन मानदे ! । देहस्त्रीपुत्रवित्तादेः कार्यः स्नेहोऽधिकः प्रभौ ॥४४॥ मानुष्यनाट्यं दधतः क्रियास्वस्य न दोषधीः । क्वापि कार्याऽथ विश्वासः कार्योऽस्यैव दृढः सति ! ॥४५॥ लक्षणं नवमं भक्तेः शृण्वथात्मनिवेद-

પ્રકારે પરમાત્માપરિચર્યાપરાયણતો કોઈકજ થાયછે. માટે જેમ દાસ સ્વામીની યથાકાળ પરિચર્યા કરે એમ સર્વ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણચરણકમળ-પરિચરણપરાયણ થાય ॥૪૦॥ પરિચર્યાનો પ્રકાર કહેછે–ભગવાનમાટે જળ પુષ્પ તુલસી લાવવી, ચંદન ઘસવું, થાળ કરવો, ઈત્યાદિ ક્રિયાઓ પોતેજ પવિત્ર થઈ શ્રદ્ધા ભક્તિયુક્ત થઈને કરે ॥૪૧॥ ઋતુને અનુગુણ વીરણનો વીંઝણો વિગેરેવડે ભગવાનને વા નાંખે. ચામર ઢોળે. ભગવાનના મંદિરમાં વાળવું લીંપવું વિગેરે અંબરીષ રાજાની પેઠ પોતેજ કરે 'करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु' એમ અંબરીષવર્તનમાં કહ્યુંછે ॥૪૨॥ ભગવદ્‌ભક્તોની પરિચર્યા નિર્માન થઇને કરવી, અન્ન જળ ઈત્યાદિથી તેમની સમુચિત સેવા કરવી, તેમને નિત્ય પ્રીતિથી પ્રણામ કરવા ॥૪૩॥ હે માનદે માતઃ ! હવે સખ્ય ભક્તિનું સ્વરૂપ કહુંછું–કૃષ્ણવિષે નિરૂપધિ સખાપણું દ્રૌપદી અર્જુનની પેઠ ધારવું, નિષ્કપટપણે વર્તવું વિગેરેતો સખાભાવનું કાર્ય છે. તત્ત્વથી વિચાર કરતાં પ્રભુમાં અતિઅધિક સ્નેહવિશેષ છે એજ સખાપણું છે, તો દેહ અને દૈહિક–પત્ની પુત્ર વિત્ત વિગેરેમાં સ્નેહનો ત્યાગ કરીને નિરવધિ સ્નેહ એક કૃષ્ણમાંજ કરવો ॥૪૪॥ હે સતિ ! માનુષલીલાને પૃથ્વીઉપર કરતા શ્રીકૃષ્ણની માનુષક્રિયાને સજાતીય ભયભાવનાદિ ક્રિયામાં દોષબુદ્ધિ–પ્રાકૃતચેષ્ટાબુદ્ધિ ક્યારેયપણ નજ કરવી. અને એક ભગવાનમાંજ મહા વિશ્વાસ રાખવો ॥૪૫॥ હે જનનિ ! હવે ભક્તિનું આત્મનિવેદન નામનું નવમું લક્ષણ કહુંછું

नम्। कृष्णार्थ एव कर्तव्य आत्मा जननि! सर्वथा ॥४६॥ देहेन्द्रियान्तःकरणस्वभावानां तथा पितुः। पुत्रादेः स्वजनस्यापि वशे वर्तेत न क्वचित् ॥४७॥ कृष्णाधीनो भवेन्नित्यं कृष्णार्थसकलक्रियः। कृष्णभक्तौ विघ्नकृतः स्वभावस्वजनांस्त्यजेत् ॥४८॥ कृष्णस्यैवेक्षणं कुर्याद्दृशा श्रुत्या च तत्कथाम्। शृणुयाच्च त्वचा स्पर्शं

તેને સાવધાનથી સાંભળો. આ આત્મા સર્વથા કૃષ્ણમાટેજ કરી દેવો એજ આત્મનિવેદન છે. આત્માતો નિત્યસિદ્ધ હોવાથી વિનિયોગ થાય એવો નથી તેનો જળ પુષ્પાદિકની પેઠે કૃષ્ણાર્થે આ વિનિયોગ શો? તો આજ કૃષ્ણાર્થે વિનિયોગ છે. કયો તો-અનાદિ કર્મવાસનાથી દૂષિત મન હોવાથી 'હું કર્તા છું ભોક્તા છું' એ રીતે પોતાવિષે સ્વતંત્રપણું આરોપણ કરીને વૃદ્ધિ પામતી જે સ્વાર્થૈકપ્રવૃત્તિ તેનો 'આત્મસ્વરૂપતો પરમાત્માનુંજ એક દાસભૂત છે' એવો વિચાર કરવાવડે રૂડીરીતે ઉચ્છેદ કરીને, પોતાની પરમાત્મપ્રીણનૈકશીલતાનો નિશ્ચય કરીને કૃષ્ણપ્રીત્યર્થેજ પ્રવૃત્તિ કરવી તે. આ રીતે કૃષ્ણાર્થે પ્રવૃત્તિ કરનારો પુરૂષ ક્યારેયપણ દેહ ઇન્દ્રિયો અંતઃકરણ સ્વભાવ તથા પિતા પુત્ર પત્ની વિગેરે સંબંધિ જનનાપણ વશપણામાં વર્તેજ નહિ ॥૪૬-૪૭॥ કિંતુ આત્મા કૃષ્ણનેજ એક પરતંત્ર છે એવું નિત્ય સ્મરણ કરીને કૃષ્ણાર્થેજ સકળ ક્રિયાઓ કરે. અને કૃષ્ણભક્તિમાં અંતરાય કરનારો સ્વભાવ કે પત્ની પુત્રાદિ સ્વજન વિગેરેનેપણ તત્કાળ ત્યાગ કરી દે ॥૪૮॥ જે ચક્ષુરાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે અને વાગાદિ કર્મેન્દ્રિયો છે તે સર્વેતો ભગવત્સેવામાંજ વિનિયોગ કરે (જોડીદે) તે આવી રીતે-દૃષ્ટિને ભગવાનનાજ દિવ્ય પ્રતિમા આદિકના સૌન્દર્યના દર્શનમાં વિનિયોગ કરે. શ્રોત્રને ભગવત્કથાશ્રવણમાં, ત્વચાને ચરણકમળનો સ્પર્શ કરવામાં, જીહ્વાને ભગવાનના દિવ્ય ગુણોચ્ચારણમાં અને તેમને નિવેદન કરેલાના ભક્ષણમાં, નાસિકાને ચરણકમળના સ્પર્શવાળાં તુલસી પુષ્પાદિકના સુંઘવામાં, હાથનેતો મંદિરમાર્જનાદિ પરિચર્યામાં, મસ્તકને ભગવાનને નમસ્કારાદિ કરવામાં, ચરણને ભગવાનના મંદિરમાં જવું તથા પ્રદક્ષિણા કરવામાં જોડી રાખે. મનથી ભગવાનનોજ સંકલ્પ કરે. બુદ્ધિથી ભગવાનનોજ નિશ્ચય કરે.

कुर्यात्तस्यैव पादयोः ॥४९॥ तद्गुणोच्चारणे जिह्वां तन्नैवेद्याशने तथा। कुर्यान्नासां तदुच्छिष्टपुष्पाद्याघ्रहणे परम् ॥५०॥ हस्तौ तत्परिचर्यायां शीर्षं तदभिवन्दने। प्रदक्षिणायां तस्याङ्घ्री कुर्यात्तन्निकषागतौ ॥५१॥ सङ्कल्पान्मनसा कुर्यात्कृष्णस्यैव च निश्चयम्। धिया च चेतसाऽस्यैव कुर्याच्चिन्तनमञ्जसा ॥५२॥ कृष्णदासत्वाभिमानः स्वस्मिन्कार्यस्तथाऽहमा। कृष्णार्थमेव कार्या च कृषिर्व्यापार उद्यमः ॥५३॥ यद्यत्स्वेष्टं भवेत्तत्तत्कृष्णायैव निवेदयेत्। गन्धपुष्पांशुकादीनि तत्प्रसादीनि धारयेत् ॥५४॥ पत्रमात्रमपि क्वापि कृष्णायानर्पितं तु यत्। तन्न भक्ष्यं तथाभूतं न पेयं वारि चानघे! ॥५५॥ तपोयज्ञव्रतं दानं वैष्णवानां च सेवनम्।

ચિત્તથી ભગવાનનુંજ તત્ત્વથી ચિંતન કરે ॥૪૯-૫૨॥ 'હું કૃષ્ણનોજ દાસ છું' એવા અહંકારનો આશ્રય કરે 'दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य' એવો અહંકાર હનુમાનજીનો હતો, અહંકારનું અનુકૂળ સ્વરૂપતો આજ કહેવાય, બીજું તો વિપરીત છે. તમામ બાહ્ય ખેતી વ્યાપાર વિગેરે કૃષ્ણાર્થેજ કરે ॥૫૩॥ જે જે ફળાદિ રમણીય પદાર્થ પોતાને પ્રિય હોય તેતે તમામ કૃષ્ણનેજ નિવેદન કરે, 'आत्मा राज्यं धनं मित्रं कलत्रं वाहनानि च। एतद्भगवते सर्वमिति तत्प्रेक्षितं सदा' 'यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः। तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते' ઇત્યાદિ કહ્યું છે. ચંદન પુષ્પ વસ્ત્ર વિભૂષણ વિગેરે વસ્તુઓ ભગવાનને નિવેદન કરેલાં હોવાથી પ્રસાદિભૂતજ ધારણ કરે 'इक्षुदण्डफलापूपाः खाद्यानि विविधानि च। गन्धो मृगमदश्चैव कर्पूरं तैलमञ्जनम्। रत्नाभरणजातं च वस्त्रं सकलवाहनम्। प्रसादमेव भोक्तव्यमन्यथा दोषभाग्भवेत्' એમ સ્કંદપુરાણમાં કહ્યું છે ॥૫૪॥ કેવળ પત્રમાત્રપણ ભગવાનને નહિ નિવેદન કરેલું હોય તો ક્યારેયપણ ભક્ષણ કરે નહિ તથા નહિ અર્પણ કરેલું જળપણ પિવે નહિ. તત્ત્વાર્થ તો એવો છે કે- ક્ષુધા તૃષાની નિવૃત્તિબુદ્ધિથી ન જમે અને ન પિવે કિંતુ ભગવાનને જમતાં બાકી રહેલું દાસભક્તે ઉપસેવન કરવું જોઇએ એવી બુદ્ધિથી પિવું અને જમવું ॥૫૫॥ કૃષ્ણના આત્મનિવેદી સેવકોએ કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણાદિ તપ,

प्रसन्नतायै कृष्णस्य कर्तव्यं तस्य सेवकैः ॥५६॥ एवं भजन्ति ये कृष्णं श्रुत्यादिनवलक्ष्मया । भक्त्या ते कथिता भक्ता द्विविधास्तेऽपि कीर्तिताः ॥५७॥ तत्राद्यास्तु सकामास्ते धर्ममर्थं च विस्तृतम् । कामं च स्वेप्सितं मोक्षं कृष्णादेवाप्नुवन्ति हि ॥५८॥ देहान्ते

વિષ્ણુયાગાદિ યજ્ઞો, એકાદશ્યાદિ વ્રતો, સત્પાત્રને સુવર્ણાદિ દાનો, કૃષ્ણના એકાંતિક ભક્તોની સેવા, આ સર્વ સુકૃત કૃષ્ણની કેવળ પ્રસન્નતા વાસ્તેજ કરવું પણ બીજા પારલૌકિક ફળની લાલસાથી ન કરવું ॥૫૬॥ હે માતઃ! આ રીતે જે જનો ભગવાનને શ્રવણાદિ નવ લક્ષણવાળી ભક્તિથી ભજે છે તેને ભક્તો કહ્યા છે. આ સ્થળે એટલો વિશેષ જાણવો-તે ભક્તોપણ મુખ્ય અમુખ્ય ભક્તિના ભેદથી બે પ્રકારના જાણવા, જે સકામ પુરૂષો કૃષ્ણની ઉપાસના કરેછે તેનોપણ ભક્તનામથી વ્યપદેશ થાયછે પરંતુ તેમની ભક્તિ પરા નથી, કેમકે કામથી વચ્ચે રોકાય છે. કામતો ધર્માદિ ત્રિવર્ગમાં છે. કિં બહુના-જે મોક્ષ છે તેપણ એક સ્વાર્થકામજ છે. કોઈ એકજણ અલ્પ દુઃખની નિવૃત્તિની કામના કરેછે અને બીજો કોઈ ભવકૃત અનલ્પ (અધિક) દુઃખની નિવૃત્તિની કામના કરેછે. સ્વાર્થકામનામાં તે બન્નેમાં બહુ અંતર નથી બન્ને સરખાજ છે, કેમકે આ પણ જરામરણમોક્ષની કામનાવાળો છે. જે આ ભક્તો જરામરણ મોક્ષમાટે કૃષ્ણને સેવેછે તેપણ તેજ કૃષ્ણના પ્રસાદથી દેહને અંતે અનુક્રમથી કાળે કરીને ગોલોકાદિ ધામોમાં નિરવધિ અક્ષય ઇપ્સિત સુખ પામેછે, પરંતુ તેઓ યદ્યપિ કૃષ્ણભક્તિરસને પ્રતિદિન અનુભવેછે તથાપિ જરામરણમોક્ષને કૃષ્ણસેવારસથી કિંચિત્ પર (અધિક) જેવું માનીને મોક્ષની પ્રાર્થના કરેછે પણ સેવાની પ્રાર્થના કરતા નથી, માટે તેમની ભક્તિ સકામ હોઇને ભગવત્પ્રેમરસાંશમાં કિંચિત્ ન્યૂનતાને પામેલી છે, માટે તે અમુખ્યજ ભક્તિ છે. તથાપિ ભગવત્પ્રેમવિશેષરૂપ હોવાથી 'ભક્તિ' એવા નામથી વ્યપદેશ તો થાય. જે નિષ્કામ ભક્તો કૃષ્ણને સેવેછે તેતો કૃષ્ણભક્તિરસની અપેક્ષાએ પરતર (અધિક) કાંઇપણ માનતા નથી. તેમ ચતુર્ધા મુક્તિનીપણ ક્યારેયપણ વાંછા કરતા નથી તો કૈવલ્યમુક્તિની કામના ન કરે એમાં તો કહેવુંજ શું? આવા

ते च कृष्णस्य गोलोकादिषु धामसु। लभन्ते स्वेष्टसौख्यानि तस्मादेवाक्षयाणि हि ॥५९॥ निष्कामा इतरे ते तु कृष्णसेवनमन्तरा। मुक्तीश्चतुर्विधा सिद्धीश्चाष्टौ नेच्छन्ति कर्हिचित् ॥६०॥ दीयमानं भगवताप्यैश्वर्यमिदमूर्जितम्। तस्य सेवान्तरायत्वान्न गृह्णन्ति हृदाऽपि ते ॥६१॥ निष्कामभावेनेत्थं यो मातः! कृष्णं भजेन्नरः। भक्तोत्तमः स विज्ञेयः पूर्णो हृदयमस्य हि ॥६२॥ भगवन्तं प्रतिदिनं सेवमानस्य तस्य च। प्रेमा विवर्धतेऽत्यर्थं स च विघ्नैर्न हन्यते ॥६३॥ यथा प्रवाहो गङ्गाया अन्तरायान् गिरी-

ભક્તોની જે ભક્તિ છે એજ પરા ભક્તિ છે, કેમકે ભક્તિથકી બીજું કશું પર નથી. આવી રીતે પરા અપરા ભેદથી ભક્તિ બે પ્રકારની છે તેથી ભક્તો બે પ્રકારના કહેવાયછે ॥૫૭-૬૦॥ જે આ અણિમાદિ અતિશયિત ઐશ્વર્ય છે તથા જે સાલોક્યાદિ છે તેને ભગવાન્ બલાત્કારથી આપે તથાપિ ભક્તિરસનું ઉત્તમ સ્વરૂપ જાણનારા નિષ્કામ ભક્તો મનથીપણ ઇચ્છતાજ નથી, કારણ કે આ સર્વે ભગવત્સેવામાં અંતરાયભૂત છે. જો આ સર્વે ભગવત્સેવાપર્યવસાયી હોય ત્યારે તો ગુણમય એવોપણ આ લોક અગુણમય (નિર્ગુણ) જ છે એટલે હેય નથી. માટે ભગવદ્ભક્તિમાં રસિક, એક ભક્તિમાં નિત્યતૃપ્ત, તેમની સેવાપરાયણ એવા નિષ્કામ ભક્તને સાલોક્યાદિમાં આ લોકની અપેક્ષાએ કશો વિશેષ વિશેષ નથી **'मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादि चतुष्टयम्। नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविप्लुतम्'** એમ ભાગવતમાં કહ્યુંછે ॥૬૧॥ હે માતઃ! જે નરો આવી રીતે નિષ્કામ ભાવથી ભગવાનને ભજે એજ પૂર્ણ-પરમ ભક્ત જાણવો. આવોજ ભક્તોત્તમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના હૃદયરૂપ છે. તે ભાગવતમાં તથા ગીતામાં કહ્યુંછે-**'साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम्। मदन्यं ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि' 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्'** ॥૬૨॥ પ્રતિદિન ભગવાનને પૂર્વોક્તપ્રકારે શ્રવણાદિકમાંથી હરકોઈ ભક્તયંકુરથી સેવા કરનારા નિષ્કામ ભક્તને ભગવાનમાં પ્રેમ વિશેષ વધતો જાયછે. પછીથી તે પ્રેમ દેશ કાળ ક્રિયા વિગેરે વિઘ્નોથી હણાતો નથી ॥૬૩॥ જેમ કર્મજ્ઞાનાદિકતો અંતરાય આવતાં હણાઈ જાયછે

नपि । विभिद्यावगणय्याशु समुद्रमभियाति हि ॥६४॥ तथा प्रेमाऽस्य भक्तस्य देशकालक्रियामुखान् । विघ्नान्महत उल्लङ्घ्य कृष्णमेव प्रपद्यते ॥६५॥ आन्तराणां च बाह्यानां करणानां तु सर्वशः । स्वभावाद्वृत्तयः कृष्णे तस्य स्युर्विषयेष्विव ॥६६॥ साक्षात्कृष्णे भगवति प्राप्तस्नेहभरः स तु । नानुरक्तो भवेत्क्वापि तं विनाऽन्यत्र वस्तुनि ॥६७॥ लोकेऽस्ति द्विविधं वस्तु रमणीयं तथेतरत् ।

તેમ આ પ્રેમભક્તિ અંતરાય આવતાં પાછી પડી જતી નથી એમ ઉપપાદન કરેછે-જેમ ગંગાપ્રવાહ અંતરાય કરનારા મહાગિરિઓને પણ નહિ ગણીને ભેદી નાંખીને એકદમ પોતાના નિવાસસ્થાનરૂપ સમુદ્રસન્મુખજ વેગથી દોડે છે, તેમ નિરવધિકાનંદમય પરમપુરૂષ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમવિશેષરૂપ ભક્તિ દેશકાળાદિકની વિષમતારૂપ મહા અંતરાયોનેપણ ભેદી નાંખીને પોતાના નિવાસસ્થાનભૂત શ્રીકૃષ્ણનેજ પ્રકર્ષથી પામેછે. માટેજ આવી ભક્તિની પ્રશંસા ગીતામાં કરી છે **'राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम्'** ॥६४-६५॥ જેમ નીચા પ્રદેશમાંજ ગતિ કરનારી નદીયો નીચા પ્રદેશ પ્રત્યેજ સ્વભાવથીજ વેગપૂર્વક દોડેછે, તેમ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ વિષયોમાં 'હું પહેલી હું પહેલી' એવી તાંણાતાંણથી સ્વભાવથીજ દોડેછે આ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે, તેમ ભક્તોત્તમની મનઆદિક આંતર ઇન્દ્રિયો અને ચક્ષુરાદિ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ 'હું પહેલી હું પહેલી' એવી ખેંચાતાંણથી સહજસ્વભાવેજ વિષયોમાંજ જેમ એમ કૃષ્ણમાં જઇને પડેછે. માટેજ લૌકિક વિષયદૃષ્ટાંતથીજ ભક્તિની નિરૂપણતા કરવાપૂર્વક તેવી ભક્તિની પ્રાર્થના ભક્તો કરેછે—**'या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु'** ॥६६॥ સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનમાં પ્રેમપ્રકર્ષને પામેલો પુરૂષ તો પરમાત્મા વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થમાં ક્યારેયપણ પ્રીતિવાળો નજ થાય, કિંતુ કૃષ્ણમાંજ અતિ અનુરાગવાળો થાય ॥૬૭॥ આ લોકમાં ચંદનાનુલેપ, ચંદ્રિકા આદિક રમણીય તથા રજ, કાદવ આદિક અરમણીય એમ બે પ્રકારની વસ્તુઓ વર્તેછે. એ રીતે વિભાગવાળા

तत्रास्य रमणीयं यद्दुःखरूपं भवेद्धि तत् ॥६८॥ अरम्येषु पदार्थेषु क्वापि किञ्चित्सुखं भवेत् । रम्येषु तु महद्दुःखं भवेत्कृष्णानुरागिणः ॥६९॥ विषपङ्कायते तस्य मलयागुरुचन्दनम् । सर्पायन्ते पुष्पहारा भूषणं दूषणायते ॥७०॥ रुचिराः कौसुमाः शय्या दीप्तपावकसन्निभाः । भवन्ति तस्य चन्द्रोऽपि भक्तस्य तपनायते ॥७१॥

આ બે પ્રકારના પદાર્થો વિષયાનુરાગી પુરૂષની દૃષ્ટિથી સુખમાટે અને દુઃખમાટે અનુક્રમથી થાયછે એટલે રમણીય વસ્તુ સુખમાટે અને અરમણીય દુઃખમાટે થાય છે. આ નિષ્કામ ભક્તને તો લોકદૃષ્ટિથી જે રમણીય હોય તેતો દુઃખમયજ થાયછે ॥૬૮॥ એક કૃષ્ણમાંજ અતિશય અનુરાગી ભક્તનેતો રજઆદિકમાંથી કિંચિત્ રજોમાત્ર ક્યારેક–ભગવચ્ચરણકમળના સ્પર્શાદિ સમયમાં સુખરૂપ થાય. એટલે મળીયાગર ચંદનનો અનુલેપ અને કમળકિંજલ્કના રજઃપુંજથકીપણ સુસ્પર્શ અને નિરતિશય સુખ કરનારૂં થાયછે. ભગવાનના સંબંધે રહિત કેવળ જે વિષયો લોકબુદ્ધિથી રમણીય હોય તેમાંતો મહાદુઃખ થાયછે ॥૬૯॥ તેનું વિવરણ કરેછે –કૃષ્ણાનુરાગી ભક્તને મળીયાગર ચંદનનો અનુલેપપણ વિષકાદવના લેપ જેવો જણાયછે. સુગન્ધિ સુકુમાર કુસુમના મનોહર હારોપણ કાળા સર્પ જેવા જણાયછે. લોકબુદ્ધિથી આભૂષણ (અલંકાર)છે પણ આની દૃષ્ટિએતો વિધવાવિધૃત વિભૂષણની પેઠે દૂષણરૂપ મનાયછે. સુંદર સુરભિ સુકુસુમની શય્યાઓપણ ભગવાનનો સંબંધ નહિ હોવાથી પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેવી જણાયછે. શ્રીકૃષ્ણના મુખચંદ્રમાં ચકોરની પેઠે જેનું ચિત્ત ચોટી ગયુંછે એવા આ વૈષ્ણવાગ્રેસરને શારદ પૂર્ણચંદ્રપણ ગ્રીષ્મકાળના સૂર્યસદૃશ જણાય છે. સાત માળનું નવીન મનોહર મંદિરપણ જો ભગવાનના સંબંધે વિહીન છે તો વનના મધ્યમાં રહેલી ગિરિગુહાતુલ્ય જણાયછે. સુગન્ધિ શીતળ વાયુપણ પ્રદીપ્ત દાવાનળજ્વાળા જેવો જણાયછે. આ ભાગવતોત્તમને સૂક્ષ્મ વસ્ત્રપણ ભારભૂત જણાયછે. પુત્રાદિ સ્વજનો તો વૃક (ન્હાર) જેવા જણાયછે. કારણ કે સ્વજનો 'આ મારૂં ભક્ષ્ય છે આ મારૂ ભક્ષ્ય છે' એમ વૃકની માફક જીવતા જનને કેવળ ભોગવવા માટેજ

रुचिरं मन्दिरं तस्य घोरारण्यायते नवम् । सुगन्धिः शीतलो वायुर्दावज्वालायते भृशम् ॥७२॥ भारायते सूक्ष्मवासः स्वजनश्च वृकायते । रूपं कुष्ठायते तस्य स्वादु भोज्यं विषायते ॥७३॥ मनोज्ञं गायनं तस्य तीक्ष्णबाणायते तथा । राक्षसीव भवत्येव नारी देवाङ्गनोपमा ॥७४॥ स्नेहोऽनुमेयो भक्तस्य चिह्नैरेतैर्विरागिणः । कृष्ण एव स्फुरत्येकस्तस्यान्तश्च बहिः सदा ॥७५॥ सहसा स्फुरितं स्नेहात्तं दृष्ट्वा हसति क्वचित् । क्वचिद्व्रजन्तमालोक्य विरहादिव रोदिति ॥७६॥ आनन्दान्नृत्यति क्वापि क्वापि सम्भाषतेऽमुना ।

સામા દોડ્યા આવેછે માટે વૃક જેવા નહિ પણ વૃકોજ છે. સ્વશરીરસૌન્દર્ય કામદેવના ગર્વને હરનારૂં હોય પણ ભગવાનના દિવ્ય રૂપ લાવણ્યતામાંજ એક રસિક એવા ઉત્તમ ભક્તને શ્વેત શ્વિત્ર (કોઢ) જેવું જણાયછે. સુસ્વાદુ ભોજનતો વિષભક્ષણ જેવું જણાયછે. લોકોએ શ્રવણથી સાંભળવા યોગ્ય મનોહર ગ્રામ્ય ગીતગાયન તો આ ભાગવતોત્તમને કર્ણભેદક તીક્ષ્ણ બાણતુલ્ય થાયછે. અપ્સરાની ઉપમા આપવા લાયક નારીપણ આ કૃષ્ણાનુરાગીને પ્રાણહારિણી રાક્ષસણી જેવી તુચ્છ મનાય છે ॥૭૦-૭૪॥ ભગવાન વિના અન્ય વસ્તુઓમાં વિરાગવાળા ભક્તોનો ભગવાનમાં વર્તતો પરમપ્રેમ આ ઉક્ત વિષયવિદ્વેષલક્ષણવાળાં ચિહ્નોથી અનુમાન કરી લેવો. અર્થાત્ આવાં લક્ષણો હોય તો જાણવું કે ભગવાનમાં પ્રેમપ્રકર્ષ છે. આ પરમભાગવતને બહાર નેત્ર આગળ અને અંદર અંતઃકરણમાં એક કૃષ્ણજ સર્વદા સ્ફુરેછે-બીજું કશું ભાસતું નથી ॥૭૫॥ હવે એકાંતિક ભક્તનું લોકબાહ્ય દિવ્ય ચરિત્રનું વર્ણન કરેછે-ભગવાનમાંજ એક પ્રેમી ભક્ત ક્યારેક પોતાના નયન આગળ અકસ્માત્ સ્ફુરણાયમાન થએલા ભગવાનને નિરીક્ષણ કરીને સ્નેહાતિશયથી અતિશય હસેછે. ક્યારેક પધારતા ભગવાનને નિહાળીને ભાવિ વિરહની સંભાવના કરીને શું? એમ અતિશય રૂદન કરેછે ॥૭૬॥ તે ઉત્તમ ભક્ત ક્યારેક ભગવદ્દર્શનનો આનંદાતિશય આવી જતાં નૃત્ય કરેછે. ક્યારેક ભગવાનસાથે પ્રત્યક્ષ માનીને ભાષણ કરેછે. ક્યારેક અકસ્માત્ સ્ફુરણાયમાન થયેલા ભગવાનને સાષ્ટાંગ વંદન કરેછે. ક્યારેક

साष्टाङ्गं वन्दते क्वापि क्वचित्तूष्णीं च तिष्ठति ॥७७॥ अपराधान् क्षमस्वेति क्वापि प्रार्थयते हरिम् । स्नेहेन विवशः क्वापि स च गायति निस्त्रपः ॥७८॥ हरे! नारायण! स्वामिन्! कृष्ण! गोविन्द! माधव! । इत्याद्याः कीर्तयत्युच्चैरभिधाः क्वापि सत्पतेः ॥७९॥ इत्यादिभिर्बहुविधैश्चिह्नैः स उपलक्षितः । पुनाति भुवनं भक्तः स्वपादरजसाऽखिलम् ॥८०॥ अनायासेनैव मातर्भवत्यस्य हरेस्तनौ । निरोधः प्राणमनसोः प्रेमभक्तस्य निश्चितम् ॥८१॥ प्रारब्धान्ते विहायासौ पुमान्वा स्त्री कलेवरम् । गुणान्मायामयांस्त्रींश्च हित्वा भवति निर्गुणः ॥८२॥ दिव्यां तनुं ब्रह्मरूपां प्राप्य

ભગવાનનાજ એક અનુભવસુખમાં ઇન્દ્રિયોના સર્વ વ્યાપારો વિલીન થતાં સ્તબ્ધ થઈ રહેછે. ક્યારેક ભગવાન સન્નિધિમાં છે એમ માનીને 'હે હરે! તમો મારા અપરાધો માફ કરો' એમ ભગવાનની પ્રાર્થના કરેછે. ક્યારેક પ્રેમપરવશ બની જતાં લોકલાજે વર્જીત થઇને ઉંચા સ્વરથી ગુણગાન કરેછે. ક્યારેક હે હરે! હે નારાયણ! હે સ્વામિન્! હે ગોવિંદ! હે માધવ! ઇત્યાદિ સત્પતિ શ્રીકૃષ્ણનાં મંગળકારી નામો ઉચ્ચ સ્વરથી ઉચ્ચારે છે ॥૭૭-૭૯॥ ઈત્યાદિ બહુવિધ ચિહ્નોવડે શ્રેષ્ઠપણે જણાતો ભક્તોત્તમ પોતાના ચરણારવિંદના રજથી સમગ્ર ભુવનને પવિત્ર કરેછે. બ્રહ્માના ભુવનનેપણ પવિત્ર કરેછે. અર્થાત્ ભવ બ્રહ્માદિ દેવોપણ આવા ભક્તને પધરાવી ચરણરજથી પોતાના ભુવનને પવિત્ર કરાવેછે ॥૮૦॥ હે માતઃ! આવા પ્રેમભક્તનાં પ્રાણ અને મન યમ-નિયમ-આસન-પ્રાણાયામ-પ્રત્યાહાર વિગેરે ઉપાયનો પ્રયાસ કર્યા વિનાજ શ્રીહરિમૂર્તિમાં નિશ્ચે નિરોધ થાયછે ॥૮૧॥ આવા લક્ષણવાળો પ્રેમી નર કે તેવી નારીને બ્રહ્મસંપત્તિમાં પ્રારબ્ધના પરિણામરૂપ વપુનો પરિત્યાગ થાય એટલોજ વિલંબ છે. કલેવર પડતાંજ તત્કાળ માયામય એટલે પોતાના આત્મસ્વરૂપને મોહ પમાડનારા સત્વ રજ અને તમ આ ત્રણ ગુણોને ત્યાગ કરીને એટલે તેને વશ નહિ રહીને અર્થાત્ ગુણમય માયારૂપ પડદો ઉઘાડી નાંખીને નિર્ગુણ થાયછે-ગુણભાવનાસ્પર્શે રહિત થઇને બ્રહ્મસારૂપ્યને પામેછે. તે શ્રુતિમાં કહ્યુંછે 'तस्य

कृष्णेच्छया स च । दिव्यं विमानमारुह्य स्वेष्टं तद्धाम याति वै ॥८३॥ गोलोके सोऽक्षरे धाम्नि वैकुण्ठे वापि भक्तराट् । कृष्णस्य वर्ततेऽखण्डं सेवायां सर्ववन्दितः ॥८४॥ तेन कृष्णेन दत्तानि ह्यनन्तान्यक्षयाणि च । तत्र दिव्यानि सौख्यानि प्राप्नोति जननि ! ध्रुवम् ॥८५॥ अध्यात्मशास्त्रमिति ते मया प्रोक्तमशेषतः । एतावदेव जीवानां मतं निःश्रेयसाय मे ॥८६॥ वेदानां पञ्चरात्रस्य रहस्यं

तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये' ॥८२॥ અપહતપાપ્મત્વાદિ સ્વસ્વરૂપના આવિર્ભાવને પામેલો આ ભક્ત દિવ્ય બ્રહ્મરૂપ તનુ એટલે બ્રહ્મના અપ્રાકૃત રૂપ જેવું રૂપ જેનું છે એવું દિવ્યાકૃતિયોગવિશિષ્ટ વપુને પામીને ભગવાનના સંકલ્પબળથી પ્રાપ્ય એવા દિવ્ય વિમાનમાં બેસીને, પોતે પામવા ઈચ્છેલા ભગવાનના દિવ્ય ધામને પામેછે—'गुणापाये ब्रह्मशरीरमेति' 'ब्राह्मीं संविशते तनुं' એવી શ્રુતિ છે ॥૮૩॥ હે જનનિ ! ભક્તરાજ તે એકાંતિકભક્ત દેશવિશેષ ગોલોક કે અક્ષર કે વૈકુંઠ નામના દિવ્ય ધામમાં તેતે ધામવાસી દિવ્ય ભક્ત મુક્તોએ નમસ્કાર કર્યો થકો શ્રીકૃષ્ણની અખંડિત પરિચર્યાપરાયણ થાયછે. આ સ્થળે પ્રાપ્ય ધામનો વિકલ્પ નથી. ભગવાનનું દિવ્ય ધામજ પ્રાપ્ય છે. ભગવાનનાં દિવ્ય ભવનો અનંત છે માટે ત્યાં ત્યાં રહીને શ્રીકૃષ્ણની પરિચર્યા કરેછે. માટે કૃષ્ણસેવારૂપ એકજ ફળ કહેછે પણ ફળમાં ભેદ નથી કહેતા. તે ધામમાં પરિચર્યા કરેલા શ્રીકૃષ્ણે આપેલાં, દિવ્ય, અક્ષય, અનંત, સુખો જે પ્રાકૃતસુખથકી વિલક્ષણ, ક્ષયરહિત, અવધિ વિનાનાં પરમાત્મપરિચરણથીજ એક પ્રાપ્ય છે તેને પામેછે. 'न स पुनरावर्तते' આ શ્રુતિ અક્ષયપણું કહેછે. બ્રહ્માનંદ નિરવધિ છે માટે તેમની સેવાના આનંદનું પણ નિરવધિપણું જાણવું ॥૮૪-૮૫॥ પ્રકરણાર્થની પરિસમાપ્તિ કરેછે--હે માતઃ ! આવી રીતે આ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તમોને મેં કહ્યું. હવે અધ્યાત્મ તત્ત્વ કહેવાનું અવશેષ રહ્યું નથી—સમગ્રપણે તમોને કહ્યું. જીવોના આત્યંતિક કલ્યાણ માટે આટલુંજ મેં માનેલું છે, ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્યની અપેક્ષાએ બીજું કોઈપણ શ્રેય નથી અને ભક્તિથકી બીજું કોઈપણ નિઃશ્રેયસ નથી ॥૮૬॥ વેદો અને તેના અર્થના

साङ्ख्ययोगयोः । धर्मशास्त्रस्य चाप्येतद्धिस्पष्टमुदितं मया ॥८७॥ तस्मादेतद्भवत्यापि श्रेयसे धार्यमात्मनि । तेन मुक्ता सर्वकष्टा-त्प्राप्स्यसे परमं सुखम् ॥८८॥ एतद्रहस्यं परमं यः श्रोष्यति पठिष्यति । भविष्यति तयोः कृष्णे भक्तिश्च सुखमीप्सितम् ॥८९॥ सुव्रत उवाच—रहस्यमिति पुत्रेण गीतं माता निशम्य सा । प्रसन्नहृदयाऽत्यन्तं प्रोचे निःसंशया सती ॥९०॥ प्रेमवत्युवाच—स्वधर्मज्ञानवैराग्यैरुपेता नवलक्षणा । भक्तिः कृष्णे त्वया प्रोक्ता नृणां श्रेयस्करी हरे ! ॥९१॥ स तु कृष्णस्त्वमेवासि हरिनामाऽत्र

વિચારરૂપ પાંચરાત્ર, સાંખ્યશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રનું આજ પરમ રહસ્ય (નિર્ગલિતાર્થ) સ્પષ્ટપણે તમોને કહ્યું ॥૮૭॥ માટે મોક્ષની આકાંક્ષાવાળાં તમારેપણ આ મેં કહેલું રહસ્યરૂપ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ચિત્તમાં સદાય ધારણ કરવું. તેના અવધારણથી સમસ્ત સાંસારિક સંકષ્ટમાંથી મુક્ત થઇને નિઃશ્રેયસરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ સુખને પામશો. હે માતઃ ! જે મુમુક્ષુ મનુષ્ય આ સર્વ સચ્છાસ્ત્રોના સર્વોત્તમ રહસ્યને શ્રદ્ધાથી સાંભળશે અથવા ભણશે ભણાવશે; તેમને પણ શ્રવણ-પઠનાદિકના પ્રતાપથી હૃદયના દોષ દૂર થતાં ધર્માદિકમાં અભિરૂચિ થવાના અનુક્રમથી કૃષ્ણમાં ભક્તિ થશે અને ઇપ્સિત સુખ સિદ્ધ થશે ॥૮૮-૮૯॥ સુવ્રતઋષિ કહેછે-હે રાજન્ ! જનનીના નિઃશ્રેયસ સારૂ સુત શ્રીહરિએ કહેલું આ પરમ ઉપનિષદ્રહસ્ય સાંભળીને માતા ભક્તિ હૃદયમાં પ્રહર્ષ પામીને, સમગ્ર સંશયે રહિત થઇને પુત્રપ્રત્યે આ પ્રકારે બોલ્યાં ॥૯૦॥ **પ્રેમવતી** કહેછે—હે હરે ! આપે જે આ સ્વધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્યે સહિત નવલક્ષણવાળી ભક્તિ મોક્ષને કરનારી કહી તે કેવળ મારા કલ્યાણને કરનારી એટલુંજ નહિ પણ મને મિષ કરીને સર્વ મનુષ્યોના કલ્યાણમાટેજ કહી છે, માટે સર્વ કોઇના કલ્યાણ માટે જરૂર થશે ॥૯૧॥ જેમણે પૂર્વે યદુવંશમાં અવતરીને અર્જુનના નિમિત્તથી ઉપનિષદનું પરમ રહસ્ય ગીતાદ્વારા પ્રકાશ કર્યું હતું એજ તમો કૃષ્ણ હાલમાં આ લોકમાં હરિનામથી પ્રકટ થયાછો એમ હું નિશ્ચયથી જાણુંછું, માટે તે વખતે અર્જુનજ જેમ આપના વચનથી વિનષ્ટસંશય થયા હતા તેમ

साम्प्रतम् । निश्चयेनेति जानामि त्वद्वाक्यैर्नष्टसंशया ॥९२॥ त्वय्येव संयोज्य मनो मायाकालसमुद्भवात् । समग्रकष्टान्मुक्तास्मि यामि धामाद्य ते परम् ॥९३॥ सुव्रत उवाच—इत्युक्त्वा सा तमेवान्तर्हरिं नारायणं प्रभुम् । दध्यौ विशुद्धमनसा तेनाभूद्देहविस्मृतिः ॥९४॥ गीतामेतां हि साक्षाद्धरिमुखकमलान्निःसृतां वेदसारं कृष्णं संपूज्य भक्त्या प्रतिदिनमखिलामत्र वाध्यायमेकम् । नानाकामाभिलाषी ननु धरणिपते ! यः पठेद्वा निशाम्येद्यायात्स्वेष्टं स सौख्यं त्वरितमथ जनः कृष्णभक्तिं निराशीः ॥९५॥

इति श्रीसत्सङ्गिजीवने नारायणचरित्रे धर्मशास्त्रे प्रथमप्रकरणे हरिगीतायां भक्तिस्वरूपलक्षणनिरूपणनामा पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

તમારા આ વચનથી હાલમાં હું સંશયરહિત થઈછું અને મારો મોહ નિવૃત્તિ પામ્યો છે અને સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે ॥૯૨॥ પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા વાસુદેવ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ આપને વિષેજ આ દિવસને આરંભીને મન જોડી દઈને, માયા તથા કાળથી થતા ત્રિવિધ તાપરૂપ સમગ્ર ક્લેશોમાંથી મુક્ત થઈ ગઈછું અને હમણાંજ તમારા ધામપ્રત્યે જઉંછું ॥૯૩॥ સુવ્રતઋષિ કહેછે— હે રાજન્! આ પ્રકારે પુત્રને કહીને માતા પ્રેમવતી તુરત સમગ્ર ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી ઉપસંહાર કરીને, વિશુદ્ધ મનથી એજ હરિ નારાયણનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરવા લાગ્યાં. તે ધ્યાનથીજ દેહ દૈહિકની સ્મૃતિ તત્કાળ ટળી ગઈ॥૯૪॥ હે ધરણીપતે ! સાક્ષાત્ ભગવાન્ શ્રીહરિએ સ્વમુખકમળથી માતાને મિષ કરીને પ્રકટ કરેલી આ ગીતા જે સમગ્ર વેદના સારરૂપ છે તે સમસ્ત પંચાધ્યાયીને અથવા એમાંથી એક અધ્યાયને જે પુરૂષ નાનાવિધ કામની અભિલાષાથી ભક્તિપૂર્વક કૃષ્ણનું પૂજન કરીને શ્રદ્ધાથી પ્રતિદિન પાઠ કરે અથવા સાંભળે તે પુરૂષ સર્વ અભિલષિત જલદી પામીને, કાળે કરીને સમગ્ર ઇષણાએ રહિત થતાં કૃષ્ણભક્તિને પામીને તે પુરૂષ નિઃશ્રેયસરૂપ નિરવધિ પરમ સુખને પામે ॥૯૫॥ ઇતિ **શ્રીસત્સઙ્ગિજીવને નારાયણચરિત્રે ધર્મશાસ્ત્રે પ્રથમપ્રકરણે હરિગીતાયાં ભક્તિસ્વરૂપનિરૂપણનામા પંચમોऽધ્યાયઃ ॥૫॥**

हरिगीतामाहात्म्य तथा तात्पर्यसङ्ग्रह—

तापत्रयाभिभूतानां कृष्णसेवामृताशयम् । गीतेयं गाहमानानां सुखावतरणा सृतिः ॥१॥ चतुस्सोपानसम्पन्ना धर्माद्यैरुत्तरोत्तरैः । कापि निःश्रेणिका सेयं मुक्तिसौधाधिरोहिणी ॥२॥ हरिकृष्णमुखाम्भोजमकरन्दरसायिता । सेव्यतां हरिगीतेयं भवाध्वश्रमहारिणी ॥३॥ निरन्तरगतागतश्रमफलैकता यत्र न प्रमादजविपत्तयो न च भवन्ति यस्मिन्पथि । नचापि विमता गतिर्विधिषु

આ હરિગીતા તીવ્ર ત્રિવિધ તાપથી અત્યંત તપી ગયેલા હોવાથી તેવા તાપને ટાળવામાટે તેવા તાપની તુરત શાંતિ કરવામાં સમર્થ, શ્રીકૃષ્ણસેવારૂપ સુધાના અગાધ અખુટ ધરામાં સ્નાનાર્થે પ્રવેશ કરવા ઈચ્છતા મુમુક્ષુ મનુષ્યોને અકલેશથી અંદર ઉતરી શકાય એવા સુગમ માર્ગરૂપ છે ॥૧॥ આ ગીતા ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને ભક્તિ આ ચાર ઉત્તરોત્તર સોપાને (પગથીયાં) સંપન્ન હોવાથી મુક્તિરૂપી મહામહેલ ઉપર ઠેઠ ચઢાવી દેનારી કોઈ અપૂર્વ અદ્ભુત નિસરણીરૂપ છે ॥૨॥ આ હરિગીતા શ્રીહરિકૃષ્ણના મુખકમળના મકરંદરસરૂપ અને અનાદિ ભવમાર્ગના ભ્રમણશ્રમને જલદી ઉતારનારી છે માટે સર્વ કોઈ મુમુક્ષુમનુષ્યોએ સદા સેવવા યોગ્ય છે ॥૩॥ જે ધર્મમાં નિરંતર આ લોકમાંથી પરલોકમાં અને પરલોકમાંથી આ લોકમાં વારંવાર જવા આવવાના કેવળ ક્લેશમાત્ર ફળ નથી. (બીજા ધર્મમાં તો કેવળ શ્રમફળજ છે) જે ધર્મમાં પ્રમાદને લીધે અચાનક આવી પડતી આપત્તિઓપણ પીડતી નથી. તથા વેદવિધિમાં શ્રવણ થતાં વિવિધ ફળોદ્વારા જે વિરૂદ્ધ ગતિ થાયછે તેપણ જેમાં નથી, કારણ કે સર્વ કર્મનો ભક્તિમાં સમન્વય કરેલો છે. અર્થાત્ મુમુક્ષુ જે કર્મ કરેછે તે સર્વ ફળસંગ કર્તૃત્વસંગ મમત્વસંગનો ત્યાગ કરીને એક પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થેજ કરેછે માટે તે કર્મો કયારેયપણ ફળદ્વારા બંધક થઇને વિપરીત ગતિ આપનારાં થતાં નથી. વળી જે ધર્મ સકળ કામનાઓથી દૂર રહેલો છે અર્થાત્ કામસંકલ્પવર્જીત છે. આવો નિષ્કામ ધર્મયોગ આ હરિગીતામાં

यत्र भक्त्यन्वयात् स धर्म इह कीर्तितः सकलकामनादूरगः ॥४॥ विहाय विविधे फले विविधवासनाकल्पिते स्पृहामधिकदुःखदां विधिनिषेधवश्यो हरेः। स्ववर्णनियतं तु यत् विरचयेत् हरेः प्रीणनं समस्तमपि कर्म चेत् स खलु धर्मनिष्ठः परः ॥५॥ स्वधर्मपथनिष्ठया ननु तया मुमुक्षुः पुमान् सुनिर्मलमनाः सुधीरवगतात्मयाथात्म्यकः। क्षराक्षरविलक्षणं सकलचेतनाधीश्वरं परं परमकारणं स खलु वेत्ति नारायणम् ॥६॥ ज्ञाननिष्ठः पुमानेष देहत्रयविलक्षणम्। वेत्ति ब्रह्मात्मकस्वात्मस्वरूपं तत्स्वयम्प्रभम् ॥७॥ सर्वेश्वरेश्वरो यस्तु सर्वकारणकारणम्। सर्वान्तरात्मा तं कृष्णं सर्वसेव्यं स वेत्त्ययम् ॥८॥ काल-

---

વર્ણવ્યો છે. આ અર્થ 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' 'व्यवसायात्मिका बुद्धिः' 'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः' 'दूरेण ह्यवरं कर्म' ઈત્યાદિ ગીતાવચનમાં સ્પષ્ટ છે ॥૪॥ જે પુરૂષ વિવિધ વિષયવાસનાથી વિકલ્પિત એવાં વિવિધ ફળોમાં જે દારૂણ દુરંત દુઃખ દેનારી સ્પૃહા છે તેનો બીલકુલ ત્યાગ કરીને, ભગવાનના વિધિનિષેધરૂપ વચનને વશ્ય થઈ રહે. તેમાં પોતાના વર્ણાશ્રમને ઉચિત જે જરૂરી કર્મ હોય એટલુંજ 'यावानर्थ उदपाने' એમાં કહ્યા મુજબ કરે. અને જો યજ્ઞાદિ સમગ્ર કર્મ કરે તો 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य' એમાં કહ્યા પ્રમાણે આ સર્વ પરમેશ્વરનું પ્રીણન છે એવી સંસ્કૃત બુદ્ધિથી કરે. એજ પરમ ધર્મનિષ્ઠ કહેલો છે ॥૫॥ મુમુક્ષુ મનુષ્ય આવી શુદ્ધ સ્વધર્મમાર્ગમાં દૃઢ નિષ્ઠાથી અત્યંત નિર્મળ મનવાળો થતાં શુદ્ધ બુદ્ધિથી આત્મતત્ત્વને યથાર્થપણે જાણીને, ક્ષરાક્ષરપુરૂષથકી સર્વથા વિલક્ષણ, સમસ્ત ચેતન અચેતનના અધીશ્વર, પરમકારણ, પરંબ્રહ્મ, પરમાત્મા શ્રીનારાયણને નિશ્ચયથી જાણેછે ॥૬॥ આવી જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળો આ પુરૂષ પોતાના આત્મસ્વરૂપને સ્થૂલાદિ ત્રણ દેહથકી વિલક્ષણ સ્વયંપ્રકાશ અને બ્રહ્માત્મક (મારા આત્મા પરમાત્મા છે) તત્ત્વથી જાણે છે ॥૭॥ આ પ્રકારે આત્મસ્વરૂપને જાણનારો પુરૂષ જે સર્વ ઈશ્વરના ઈશ્વર, સર્વ કારણના કારણ, સર્વના અંતર્યામી, સર્વ કોઇએ સેવવા યોગ્ય એવા જે પરંબ્રહ્મ પરમાત્મા વેદાંતમાં કહ્યા છે તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનજ છે એમ યથાર્થપણે જાણેછે

कर्माभिघातोत्थमायाचक्रपरिक्रमे । संलग्नं तद्भ्रमोद्भ्रान्तं तद्गुणावृततेजसम्
॥९॥ स्वयम्प्रकाशमात्मानं धूमेनाग्निमिवावृतम् । विज्ञानैकघनं स्वच्छमनर्हं
दुःखसन्ततेः ॥१०॥ परमात्ममहानन्दसाम्राज्यानुभवोचितम् । विविच्य जा-
नतः पुंसो विवेकोऽयं प्रजायते ॥११॥ क्व विज्ञानघनः सोऽहं शुद्धस्फटिक-
सन्निभः । क्वेदं जडं गुणमयं मोहशोकामयास्पदम् ॥१२॥ क्वाहं नित्योदिता-
नन्दस्वरूपो मृत्युदूरगः । गर्भजन्मजरामृत्युदुःखप्रायमिदं क्व नु ॥१३॥ क्व
साऽऽनन्दमयी सेवा तस्यानन्दमयात्मनः । क्वेयं दुःखमयी सेवा देहदेहा-
भिमानिनाम् ॥१४॥ गुणदोषौ नित्यमित्थं मुहुर्भावयतो मुनेः । आत्मनोऽ-
न्यत्र सर्वत्र वैराग्यमुपजायते ॥१५॥ आत्मानात्मविवेकोत्थदृढवैराग्यसम्पदा ।

॥૮॥ આ જીવાત્મા કાળકર્મના અભિઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલા માયારૂપી ચક્રના ભ્રમણમાં સંલગ્ન થતાં તેના ભ્રમણથી વિશેષ ભ્રાંત થયો છે અને માયાગુણથી તેનું જ્ઞાનતેજ આવરિત થએલું છે. વસ્તુતાએ તો આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે પણ ધૂમથી અગ્નિનીપેઠે આવરિત થએલો છે. કેવળ વિજ્ઞાનઘન સ્વચ્છ છે તે દુઃખ પરંપરાને કયારેયપણ અર્હ નથી આવો શુદ્ધ આત્મા પરમાત્માના પરમાનંદરૂપ સામ્રાજ્યના અનુભવને લાયક છે. આવી રીતે દેહ આત્માનું વિવેચન કરીને જાણતા પુરૂષને એવો વિવેક થાયછે ॥૯–૧૧॥ શુદ્ધ સ્ફટિક મણિને સદૃશ વિજ્ઞાનઘન હું આત્મા કયાં? અને ત્રિગુણમય, જડ, મોહ શોક રોગના સ્થાનભૂત આ દેહ કયાં? એ બેમાં અત્યંત અંતર છે ॥૧૨॥ નિત્યસિદ્ધ આનંદસ્વરૂપવાળો અને જન્મ મૃત્યુએ રહિત એવો હું આત્મા કયાં? અને ગર્ભ જન્મ જરા મૃત્યુના દુઃખપ્રાય આ શરીર કયાં? બેમાં બહુ તફાવત છે ॥૧૩॥ નિરતિશય આનંદમય પરમાત્માની આનંદમયી સેવા કયાં? અને આ દેહ દેહાભિમાનીઓની દુઃખમયી સેવા કયાં? એ બેમાં અતિશય અંતર છે ॥૧૪॥ આ રીતે નિત્ય ગુણ-દોષનો વારંવાર વિચાર કરનારા અને આત્મમનન કરનારા મુમુક્ષુને પરમાત્મા સીવાયના બીજા વસ્તુમાત્રમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉદય પામે છે ॥૧૫॥ આત્મા અનાત્માના વિવેકથી ઉદય પામેલી સુદૃઢ વૈરાગ્યસંપદાથી કયારેક

क्राप्यानन्दमये कृष्णे परा भक्तिः प्रजायते ॥१६॥ आनन्दमयमात्मानं यया तमुपगच्छति । न चानन्दमयादन्यन्निःश्रेयसपदं भवेत् ॥१७॥ या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । सा कृष्णे स्मर्यमाणे चेत्परा भक्तिः प्रकीर्त्यते ॥१८॥ परानुरागगर्भं तत्स्मरणं स्वार्थवर्जितम् । कामुकस्येव कामिन्याः स्मर्यमाणापरोक्ष्यकृत् ॥१९॥ कृष्णे भक्तिरियं सैव पुरुषार्थो न चेतरः । इत्येष हरिगीतायाः प्रोक्तस्तात्पर्यसङ्ग्रहः ॥२०॥ धर्मज्ञानविरक्तिभक्तिभिरियं निःश्रेयसाध्वश्रियं पुष्णन्ती हरिकृष्णवक्त्रकमलात् हृद्या स्वयं निर्गता । विज्ञानामृतवर्षिणी भवभयप्रध्वंसिनी सेव्यतां सेयं श्रीहरिकृष्णपादकमलद्वन्द्वैकसेवार्थदा ॥२१॥

આનંદમય શ્રીકૃષ્ણભગવાનમાં પરાભક્તિ પ્રકટ થાયછે ॥૧૬॥ જે ભક્તિવડે તે આનંદમય પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણને પામેછે, આનંદમયની પ્રાપ્તિથકી બીજું કોઈ નિઃશ્રેયસપદ છેજ નહિ ॥૧૭॥ અવિવેકી વિષયવ્યાસંગીઓને જેવી વિષયોમાં અવર્જનીય પ્રીતિ હોયછે એવી પ્રીતિ પ્રેમથી સ્મરણ કરાતા શ્રીકૃષ્ણને વિષે દૃઢપણે થાય તો તે પરાભક્તિ કહેવાય ॥૧૮॥ સ્વાર્થવર્જીત, પરાનુરાગગર્ભિત, જે શ્રીકૃષ્ણાનુસ્મરણ છે તે જેમ કામુક નરને સ્મરણવેગથી કામિની દેખાયા કરે તેમ પરમાત્માનું પ્રત્યક્ષપણું કરનારૂં થાયછે ॥૧૯॥ આવી કૃષ્ણ વિષે પરાભક્તિ થાય એજ પરમપુરૂષાર્થ છે, આથી અન્ય કોઈ પુરૂષાર્થ નથી. આવોજ આ હરિગીતાનો ઉત્તમ તાત્પર્યસંગ્રહ છે ॥૨૦॥ આ હરિગીતા ધર્મ જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને ભક્તિવડે કલ્યાણમાર્ગની નિરતિશય શોભાને પોષણ કરનારી છે. શ્રીહરિના મુખકમળમાંથી સ્વયં નિકળેલી પરમ મનોહર છે. જ્ઞાનામૃતને વર્ષનારી, ભવભયને વિનાશ કરનારી અને શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમળયુગળની સેવારૂપ સર્વોત્તમ સ્વાર્થને સિદ્ધ કરનારી છે માટે સર્વ કોઈ મુમુક્ષુએ શ્રવણપાઠનાદિકથી સદા સેવવી ॥૨૧॥

हरिगीता समाप्ता ।

संप्रदायनां धार्मिक पुस्तको.

नाम. विगत.	कींमत रु. आ.
सत्संगिजीवन. संस्कृत, पांच प्रकरण बे टीका साथे.	२५–०
सत्संगिजीवन. मूळसाथे गुजराती भाषांतर, ज्यां त्यां श्रीजिनां उपयोगी रंगीत चित्रोसाथे. पांच प्रकरण, पांच भाग गूटका छपायछे. प्रथम भाग कार्तिकमास पहेलां तैयार थशे.	१५–०
शिक्षापत्री सटीका सटीकभाष्यसहिता च संस्कृत ...	८–०
ईशाद्युपनिषद्भाष्यं संस्कृत.	२–०
विशिष्टाद्वैतसिद्धांत संस्कृत.	०–२
वचनामृत नवीन आवृत्ति.	२–०
भक्तचिंतामणि. ,, ...	२–८
निष्कुलानन्दकाव्य (२० ग्रन्थ) नवीन आवृत्ति. ...	४–८
हरिलीलामृत. प्रथमभाग ,, ...	४–८
शिक्षापत्री पंचरत्न नित्यनियम. ,, ...	०–१२
,, गुजराती टाइपनां टीकासाथे.	०–६
,, मूळमात्र पूजामां उपयोगी.	०–४
,, ,, पूजामां उपयोगी खरडा ...	०–२
कीर्तनकौस्तुभमाळा.	१–८

उपरनां पुस्तको मुख्यपणे वडतालमां मंदिरमां मळशे.

केटलाक पुस्तको मुंबई, सुरत, वडोदरा, गढडा, सारंगपुर वगेरे स्वामिनारायणमंदिरमां मळशे.

उपरनां पुस्तको मुंबईमां निर्णयसागर प्रेसमां सारा टाइपो तथा कागळोथी चित्रोसाथे छपायां छे अने बंधायां छे.